Islamizacija u Bosni i Hercegovini

NEDIM FILIPOVIĆ

Napomena priredjivača

"Islamizacija u Bosni i Hercegovini" je prvo posthumno publicirano djelo iz ostavštine rukopisa Akademika Profesora Nedima Filipovića. Jedan broj poglavlja ove knjige autor je ranije obljavljivao kao pojedinačne znavstvene publikacije. Kako je sam naglašavao, on je obimnom studijom Islamizacija u Sjeveroistocnoj Bosni-Zvornički Sandžak (8 poglavlje) koju je završio 1984.godine, zaokružio svoj opus islamizacije u BiH. Nažalost, on nije stigao za života realizirati svoju nakanu da to djelo objavi kao jedinstvenu cjelinu.

Predgovor "Nedim Filipović-znanstvenik i intelektualac" je tekst koji je objavljen ranije u publikaciji Akademije Nauka i Umjetnosti BiH "Okrugli sto-Naučno djelo Nedima Filipovića knjiga CXII O.D.N. knjiga 32, Sarajevo 2000.

Nadamo se da će ostali rukopisi knjiga iz ostavštine Nedima Filipovića, koje smo takodje pripremili za štampu, biti uskoro objavljeni. To su:
"Osmanski Feudalizam U Bosni i Hercegovini"
"Islamska Civilizacija"
"Islamski Misticizam i Druge Studije"
"Albanski Defter"
"Gramatika Turskog Jezika i
"Turska Knjizevnost"
Treba naglasiti da smo sve rukopise priredili u cjelini, bez ikakvih skračenja.

Stockholm, januara 2005

Svjetlan Filipović
Nihad Hasić

*Prim izdav. Svjetlan Filipović, sin Nedima Filipovića
Nihad Hasić, profesor emeritus, filozofija nauke, teorija znanosti,
Stockolms Universitet

POSEBNA IZDANJA
Knjiga 14

IZDAVAČ:
Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj

ZA IZDAVAČA:
Amir Brka

RECENZENTI:
Dr. Behija Zlatar
Vojislav Vujanović

REPRODUKCIJA NA NASLOVNOJ STRANI:
Wassily Kandinsky

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

28(497.6)(091)
94(497.6)

FILIPOVIĆ, Nedim
Islamizacija u Bosni i Hercegovini / Nedim Filipović. - Tešanj : Centar za kulturu i obrazovanje, 2005. - XII, 393 str. ; 24 cm. - (Posebna izdanja / Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj ; knj. 14)

Nedim Filipović - znanstvenik i intelektualac / Nihad Hasić: str. V-XII

ISBN 9958-792-44-3
COBISS.BiH-ID 14385414

DTP: SM*art* Tešanj
Štampa: Planjax Tešanj
Tiraž: 1000

Nedim Filipović

ISLAMIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Tešanj, 2005.

Prof. dr. Nihad Hasić

Nedim Filipović - znanstvenik i intelektualac

Prvi dio ovog prikaza predstavlja kratak rezime jednog obiminijeg teksta koji promatra naučni metod Nedima Filipovića sa gledišta filozofije nauke kao "case study". Stoga je ovdje neizbježna fragmentarnost, u formi naznaka, bez eksplikacija i tzv. produžene argumentacije. Treba naglasiti da drugi dio ovog prikaza nije nikakav emocionalni rezime, ili pak nekakav patos emfatičnih reminiscencija. Djelo Nedima Filipovića ne trpi predilekcije - po samoj svojoj prirodi odbija ih kao strano tijelo. U prosuđivanju i analizi tog djela nužno se nameće dostojanstvo objektivnosti, reklo bi se, naučne objektivnosti i strogosti, po mjeri tog samog djela.

U položaju smo da promotrimo znanstveno djelo Nedima Filipovića sa jedne historijske distance, intelektualne distance i moralne distance. Nužno je, pri tome, baciti jedan letimičan pogled na situiranost toga djela unutar njegove vlastite domene povijesti kao znanosti.

Jedno od najizazovnijih i najtežih pitanja savremene teorije humanističkih i socijalnih nauka jeste pitanje povijesti kao radikalnog problema razlikovanja između znanosti i interpretativne umjetnosti. Ekstremni pozitivizam je istorijske nauke, zbog njihove navodne manje egzaktnosti, proglasio naukama nižeg reda. Taj tzv. "filozofski teror prirodnih nauka", u svom problematiziranju povijesti kao znanosti, dovodio je u prvi plan pitanja koja su najčešće nekritički preuzeta iz tzv. egzaktnih i prirodnih nauka i neprikladno i neprihvatljivo ih primjenjivao na probleme povijesnih događaja. Poznati britanski povijesničar Richard Evans napisao je cijelu knjigu u odbranu povijesti kao nauke: *"In defense of history"* (također Edward Caar: *"What is history?"*, itd.). Naučno djelo Nedima Filipovića kao povijesničara samo po sebi je jedna svojevrsna snažna odbrana povijesti i njene neupitne afirmacije kao znanosti. On je pokazao da povijesno istraživanje angažira kritičko-empiričke sudove istoričara kao znanstvenika, pri čemu su rigoroznost, kritički pristup, i kriterij i norme dokaza, empirije i dedukcija u istoj mjeri njegova obaveza kao kod prirodoslovaca.

Znanost povijesti je danas u velikoj mjeri opterećena ideološkom konfuzijom. Mnoge nove "povijesti" koje se pišu sažimaju eklektički različite negativne tendencije jednog stoljeća, otpatke različitih kvazinaučnih shema, metodologija, tipologija, "univerzalnih morfologija" i analogija. I danas gotovo da dominiraju kvazimetodologije i teorije saznanja u povijesti koje, prema riječima jednog poznatog filozofa, "postupaju krajnje primitivno sa filozofskog i naučnog stajališta". U biti, te i takve

metodologije vuku se u europskoj misli sve do današnjih dana još od Simmelove filozofije života, Dilthayevog tipološkog pojmovnog aparata, Spenglerove "morfologije", Toynbeejeve teorije 21 civilizacije, itd. Spengler, npr., analogiju kao centralnu kategoriju povijesti razvija u metodu univerzalne morfologije, u simboliku, i "fiziognomiju povijesti". U takvim metodologijama radi se o jednom svojevrsnom eklekticizmu i ekstremnom povijesnom relativizmu. Tu se stvara formalna jednakost svih socijalnih fenomena i jednaka unutarnja vrijednost svih istorijskih sila. Stvari se ideološki podešavaju, shvaćaju površno, pri čemu se subjektivno i mistično stvara pseudo-povijest. To je jedna opća tendencija u krizi građanske misli i u padu misaonog nivoa. U svojoj endogenosti, takva znanost povijesti je intuicionističko-iracionalna, a oslanja se na tzv. "aristokratsku teoriju spoznaje". Povijesne spoznaje u ovoj (nenaučnoj) metodi postižu se intuitivno, "aristokratski" - po posebnoj pameti, talentu i "intuiciji", iz "morfološkog oblika", nekog "kulturnog kruga", itd. Tim postupkom nastaje mit, na osnovu radikalne i neukidive relativnosti svakog saznanja. Dakle, u različitim djelima, umjesto odbrane, imamo kapitulaciju povijesti kao znanosti pred: *a.* intuicionističko-iracionalističkim pristupima; *b.* pozitivizmom; *c.* manipulacijom naučne ideje političkom idejom; i *d.* tržišnom idejom u publicističkoj subkulturi. Pozitivizam je, npr., uništio bit, temelj povijesti kao nauke i povijesnosti kao naučne i filozofske kategorije. On je svojim snažnim utjecajem doveo do degeneriranja povijesti na političke kronike, u najboljem slučaju na pravno-političke i političko-ideološke kronike, te vulgarne fenomenološke deskripcije u formi faktografskih naracija koje ostaju na površini pojava.

Današnja enormna produkcija žurnalističke povijesne nauke i publicističko-feljtonističke povijesti, bez neke naučne i filozofske vrijednosti, odslikava u jednoj paraboli, takoreći u jednoj negativnoj definiciji, prave vrijednosti kao što je i naučno djelo Nedima Filipovića. Ono posjeduje sve ono duboko, vrijedno i trajno, što ta masovna produkcija nema. Naravno, ovdje se ne implicira nikakva vrijednosna ili moralno-znanstvena licitacija. Ipak, može se reći da u jednoj takvoj panorami njegov rad spada u duhovne napore najboljih mislilaca epohe. Znanstveni opus Nedima Filipovića svojom spoznajnom strukturom, svojim misaonim postupkom i metodom okrenut je, objektivno, protiv simplifikacija i vulgarizacija u kojima se konkretna analiza, konkretnog povijesnog procesa, zamjenjuje koncepcijom povijesti zasnovanom na apstraktnim dedukcijama i analogijama. Kod Nedima Filipovića uvijek se i isključivo radi o konkretno-istorijskom karakteru problema i materije istraživanja, a ne o nadpovijesnim "suštinama", mitovima, i intuicionističko-iracionalističkim domišljanjima. U osnovama svoje metodologije Nedim Filipović sažimao je u jedinstvenu kombinaciju impozantan empirijski materijal, uz veliku odgovornost prema činjenicama, kroz arhivska i druga istraživanja rijetka po svom opsegu i dubini i sveobuhvatnu analitičku studioznost gotovo matematičke preciznosti bez presedana. Treba samo baciti letimičan pogled na njegove fusnote u *"Princu Musi i Šejhu Bedredinu"* pa vidjeti o čemu je ovdje riječ. Bez pretjerivanja se može reći da te njegove fusnote sadrže čitave teme, kontekste, materijale za dalje naučne analize, itd. Nedim Filipović je, naravno, iz mnoštva fakata i lanaca uzroka i posljedica izdvajao one i samo one koji su povijesno

značajni. Standard tog povijesnog značaja fakata kod njega kao povijesničara od posebnog formata iskazivao se u njegovoj sposobnosti da ih situira u svoj sistem racionalnog objašnjenja, interpretacije i povijesnog mišljenja. On je dobro znao da objektivnost u povijesti ne može biti objektivnost gole činjenice, nego samo relacije, tj. odnosa između činjenice i interpretacije. Tu je Nedim Filipović bio dijalektičar bez premca. Njegov analitički postupak, čvrsto empirički utemeljen, dosezao je, u svojim spoznajnim konsekvencama, socijalno-povijesne i povijesno-kulturološke sinteze. No, sve je to uvijek bilo strogo u užem domenu njegove specijalnosti, u njegovom specifičnom području povijesnog istraživanja.

Naučni metod Nedima Filipovića bitno je karakteriziran temeljnim razumijevanjem duboke veze između socijalnih, materijalno-proizvodnih i ekonomskih pitanja, te duhovne sfere i ideologije, religije i politike. Svojim postupkom on principijelno izbjegava pravljenje vještačkih, pseudonaučnih i pseudometodoloških barijera između tih sfera, kao i njihovo nasilno separiranje koje postoji samo u imaginaciji.

Nedogmatska, kreativna primjena nekih kategorija dijalektičkog uma i elemenata holizma i kontekstualizma predstavlja veliku stvaralačku metodu Nedima Filipovića kao povijesničara. Ta metoda, vođena s oprezom, s mjerom, s prelivima u spoznajnim dosezima, u sprezi s ogromnim znanjima jednog pravog mislioca, dala je vrijedne i trajne naučne rezultate. On je duboko ponirao u kompleksnost, procesualnost, višeslojnost i protivrječnosti povijesnih i naučnih istina. Od fenomenoloških manifestacija povijesnih događaja išao je do samih korijena, do dubina povijesnih uzroka: duhovnih, materijalnih, socijalnih, itd. i dosezao je do pravih ontoloških pitanja. Sve je to radio bez shematizacija i stereotipa, bez opovršavanja. Nikada nije upadao, i kad je to bilo pomodno, u neki vulgarno-marksistički "istorijski materijalizam". Marx je na jednom mjestu rekao da Hegela u Njemačkoj tretiraju kao mrtvog psa. Danas se Marksa tretira kao mrtvog psa. No, nevolja je što mnogi i dijalektičku misao tretiraju na isti način, vjerujući naivno da je to nekakav Marxov proizvod. A dijalektički način mišljenja star je koliko i ljudsko mišljenje samo.

Jedan moderni građanski filozof, strogi neo-Kantovac, Nicolai Hartmann kaže o dijalektici: *"Ona (dijalektika) pada pojedincima kao dar s neba i ti pojedinci onda stvaraju s njom djela koja drugi jedva mogu da prate s razumijevanjem, misaone sklopove o kojima oni mogu naknadno da razmišljaju samo nespretno i indirektno. Dar dijalektičkog mišljenja utoliko se može potpuno uporediti s darom umjetnika, s genijem. On je rijedak, rjeđi od bilo kog duhovnog dara i ne može se naučiti."*

Nedim Filipović nije rijedak, izuzetan samo po tome. Njegova misaona produktivnost bila je u oblasti idealnog. On je svoj život i samog sebe ubitačno podvrgavao snažnom patosu naučne etičnosti, strogosti, temeljitosti i perfekcije. Misao je za njega bila ne samo element njegovog života nego bezuslovni etos. Taj ideal imao je kod njega dramatičan, gotovo tragičan akcent: Njegova znanja bila su impozantnih razmjera i dubine, radna energija dramatične snage, u strogom i nemilosrdnom asketskom radu. To je intelektualna i duhovna priroda koja je zahtijevala ono najteže, gotovo nemoguće za normalne ljudske kapacitete. Nažalost, njegova izvanredna misaona produkcija bila je u jednom svojevrsnom kontrapunktu s njegovom slabijom publicističkom pro-

pulzijom, s objavljivanjem dijela (Više njegovih vrlo značajnih, krupnih naučnih djela - rukopisa priredenih za publiciranje, ostalo je iza njega.) Možda bi se na ovoj tački moglo spomenuti nešto sto je Wolfgang Pauli, veliki fizičar, jednom prilikom rekao onima koji brzo publiciraju: *"Meni ne smeta vaše sporo razmišljanje. Meni smeta što vi publicirate brže nego što razmišljate."* No, ima ovdje jedan mnogo ozbiljniji momenat. Nedim Filipović je bio zanesenjak u nauci - nepragmatičan, poput kakvog mitskog junaka, oduhovljen čovjek do te mjere da je često izgledalo kao da je izvan vremena i izvan stvarnosti. U današnjoj epohi tzv. "barbarizacije superspecijalizacija" njegova beskompromisna stvaralačka misao i naučna strogost i samokritičnost bez premca iskrsavaju kao jedan memento velikih vremena. Nedim Filipović, u odnosu na tu masu kvazinaučne subkulture i industrijalizirane naučne produkcije čiji je jedini moto opstanka *"publish or perish"* ("publicirati ili nestati"), i koja je ljude pocijepala, usitnila i intelektualno devalvirala i dehumanizirala, pojavljuje se gotovo kao jedan renesansni duh naše zakašnjele Renesanse. On je bio onaj rijetki, fini tip intelektualca koji gradi strpljivo, uporno i mukotrpno arhitektoniku svog intelektualnog, moralnog i socijalnog ponašanja. Posjedovao je ljudski odmjeren, doziran, misaoni ritam ćudoređa i moralno-intelektualnog reagiranja bez potrebe za fasadom, pozom, paradom, scenom, itd. Isticao je da istinski rad, istinska intelektualna snaga i intelektualno stvaralaštvo nose sa sobom mir i strpljenje, bez ishitrenosti, bez površnog i brzog efekta. Istinska intelektualnost ima svoju šutnju, svoj fundus, svoju unutarnju snagu. Takva šutnja bila je kod Nedima Filipovića organon za vlastito socijalno i intelektualno ponašanje. Istovremeno, on je nesebično, uz veliko trošenje svojih energija, decenijama stvarao naučne kadrove i svoja znanja i svoju misao tako altruistički prenosio na mlade talente.

Često je ponavljao da se sve trajnije, vrednije, spoznajno dublje i finije stvara sporo, teško, mukotrpno, bez buke i bez pompeznosti. On je bio gotovo paradigmatičan za onaj soj intelektualaca kod kojih snažna racionalnost i istinska naučna spoznaja otvaraju jednu širu naučnu etičnost i jednu vredniju intelektualnost. On je bio pod restrikcijom intelektualnog poštenja i poštenja prema činjenicama koje čovjeka obavezuju.

Heinrich Heine rekao je za Goethea da bi se on, Goethe, *'po snazi svog duha i svog uma vinuo u orlovske visine da mu na nogama nisu visili kvintali njemačkog klein-burgerskog sira'*. Nedim Filipović je po svojoj moralnoj i psiho-mentalnoj konstituciji bio sušta suprotnost malograđanskom duhu, ali je zato bio duboko svjestan naslijeđenog imetka naše prošlosti i našeg feudalizma koji je, kako je on to često govorio, predugo trajao. S gorčinom, kao tužni mislilac, neprekidno se naginjao nad te naše ponore kašnjenja i spoznavao je sve povijesne tegobe koje je to kašnjenje ostavilo nama u imetak. Kao znanstvenik - povijesničar i kao intelektualac izuzetnog formata duboko je analizirao sve povijesne potrese kroz koje su prošle njegove i druge generacije. One su premošćavale propuštene epohe i doživljavale lomove: socijalno-političke, moralne i ideološke. Promatrao je to sve sa sjetom, ali nikada sa malodušnošću, rezigniranim pesimizmom, imobilizmom i ispraznim lamentacijama.

Posjedovao je nevjerovatan realizam lišen iluzija, duhovnu snagu intelektualca i borca u realnom surovom životu i u htijenju uzdizanja do dostojanstva rada, odgovornosti prema radu kao i dostojanstva spoznaje u području naučnih ideala i naučne istine. Često je ponavljao kao moralno-društveni refren, kao jedan memento, našu povijesnu potrebu za samokritikom kao samosviješću. Znao je on da kritika nije ništa drugo nego ideologizirana i politizirana svijest, a da je samokritika samosvijest. Također je znao da se u jednom dubljem smislu društvena kritika mora podudarati sa samokritikom. Dosezanje tog društvenog i civilizacijskog nivoa samokritike bila je njegova socijalna nada i njegova utopija. Uporno je zagovarao neodgodivu društvenu potrebu za odbacivanjem samoobmana, iluzija, laži i mitova u borbi za samosvijest kao našu jedinu nadu u progres i ulazak u povijest, budući da smo jedan od prokazanih "nepovijesnih naroda". No, znao je on da se u principu totalitarnog i kolektivističkog mišljenja gubi svijest o slobodnoj duhovnoj odgovornosti koja proističe iz vlastite moći mišljenja i vlastite savjesti. On je također duboko osjetio kako politika kao brutalna i diktatorska sila toliko zadire u život duha i istinske kritičke misli da ljude primorava ili na poslušnost ili ih osuđuje na sutnju, ili na "prešutkivanje". Isticao je da su istinski stvaraoci, istinski intelektualci, istinski rodoljubi "vlasnici ukusa". Zato oni ne idu na praskavi, bubnjajući, neposredni patriotizam. Oni ga iskazuju posredovano, unoseći nešto u svijest epohe, u njenu samosvijest. Istovremeno, bio je duboko svjestan gorke činjenice da društvena potreba za samokritikom redovito ostaje duboko u sjeni konzervativnog državnog mišljenja i državne etike. Konzervativna svijest, koja uporno podržava povijesne samoobmane, kao nevjerovatno žilava i vitalna snaga, u prelomu političkih epoha mijenja samo ruho. Dakle, njegov realizam i njegov idealizam nisu antinomije, nego se uzajamno uslovljavaju i prožimaju.

Danas kada je Bosna i Hercegovina doživjela najdublji antropološki pad u svojoj modernoj povijesti i kada je ovaj narod, nakon svih užasa kroz koje je nedavno prošao, doveden u povijesnu slijepu ulicu, rečeni memento Nedima Filipovića odzvanja aktuelnije nego ikada dosada.

Bogaćenje i produbljenje naše povijesne svijesti i naše povijesne nauke djelom Nedima Filipovića uopće se ne može precijeniti. U vremenu u kojem dominiraju podešena povijest, podešena misao, podešena nauka, itd., potrebna je rehabilitacija istinske misli više nego ikada ranije. Kada se danas pogleda dodvoravanje vremenu, pomoću revnosnog gaženja po razumu, po kulturi, po antropologiji, po naučnoj istini i spoznaji, po istinskom profesionalizmu, itd., tek se u pravom svjetlu vidi koliko naučni rad Nedima Filipovića predstavlja veliko duhovno dostignuće u ovoj zemlji i u ovom narodu i koliko ono doseže svjetski povijesni nivo nauke. Zato nije neodmjereno reći da bi njegovo duhovno nasljeđe, njegovo naučno nasljeđe, trebalo povezati s našim političko-socijalnim realnim mišljenjem. Ali nikako u smislu manipuliranja naučne ideje političkom idejom, o čemu je on sam tako često negativno govorio i pisao. Isticao je, naime, Nedim Filipović da se povijest ne može nekakvom parabolom "katapultirati" u dnevnu politiku, u potrebe dnevne politike, u političku svakodnevnu pragmu. Povijesni parametri moraju ući u samosvijest epohe. Tek tada povijest ulazi u službu, u funkciju sadašnjosti.

Na kraju, neka mi ne bude zamjeren patos sljedeće, posljednje rečenice ovdje, kojemu je teško odoljeti. U ovom vremenu, kada se Bosna i Hercegovina i njen narod nalaze po ko zna koji put u jednom kritičnom trenutku svoje povijesti i kada su njene duhovne i povijesne snage u zemlji pritisnute i prignječene naplavinama najnovijih povijesnih događaja i tragičnih stradanja bez presedana, a one izvan zemlje razasute po čitavoj planeti i uključene u tuđe misaone pogone, krupna činjenica naše duhovne povijesti da je Nedim Filipović, koji je tu nedavno među nama živio i stvarao, ponikao u ovom narodu i na ovom tlu, može da nas bodri, da daje nadu i uliva optimizam.

"Islamizacija u Bosni i Hercegovini" Nedima Filipovića:

Uvodne naznake

"Islamizacija u Bosni i Hercegovini" Nedima Filipovića predstavlja epohalno znanstveno djelo. Ono je vjerojatno jedinstveno po svojim povijesnim spoznajama i misaonim dosezima koji otkrivaju neke krupne povijesne istine u naučnoj oblasti o kojoj se ovdje radi. Snaga rezultata do kojih je došao autor leži ne samo u širini i dubini sinteze i kritičkom analitičkom postupku nego i u izvanrednoj empiričkoj utemeljenosti čitavog djela. Ovaj istraživački poduhvat autora odlikuje se ne samo jednom produhovljenom humanom kulturom nego i impresivnim empiričkim sustavom koji je on izgradio na povijesnim dokumentima i povijesnim činjenicama. Svoje empiričke analize autor izvodi nenadmašnom minucioznošću. Doda li se ovome misaona višeslojnost djela, naučno poštenje autora, te istraživačka temeljitost u bogatoj empiričkoj bazi, možda smo, barem djelomično, eksplicirali našu početnu tvrdnju u ovim naznakama. Naravno, taj početni sud, kao i sve što je ovdje iskazano, mogu ostavljati dojam *nametljivih apodiktičkih tvrdnji* (*što će reći neoborivih*) i *ad hoc predilekcije* (*osobite* naklonosti). Dopustimo, zato, da čitalac to čak i odbaci kao suvišan uvodni pasus. No, vrijeme će zasigurno pokazati svoje. Uostalom, buduće seriozne i istinski profesionalne analize u oblasti osmanistike, povijesti, kulturne povijesti, sociologije, povijesti religije, kulturne antropologije, itd. zasigurno će kvalificirati vrijednosti ovog djela, njegove domašaje, te pokazati u kojoj mjeri je to zaista kapitalno djelo. U biti, poglavlja koja slijede toliko snažno govore sama za sebe da su gotovo nepotrebne bilo kakve preliminarne kvalifikacije, deskripcije ili blijede reinterpretacije iz druge ruke. Knjigu treba, naprosto, čitati strpljivo i pažljivo. No, ispada, po tome, da iznošenje ovih uvodnih naznaka predstavlja svojevrstan *contradictio in adiecto*. Ne sasvim. Jer, ovdje ćemo navesti u kratkim naznakama samo nekoliko krupnih rezultata knjige, na jednostavnoj fenomenološkoj ravni, dostupnoj svakom neprofesionalnom čitaocu. Tačnije, izvući ćemo nekoliko kratkih segmenata, doslovce prema autorovim misaonim konstrukcijama i njegovoj leksici. Doduše, dodat ćemo jedan mali pasus o metodologiji, sa gledišta teorije socijalnih nauka, ili specifičnije, metodoloških problema povijesti kao znanstvene discipline.

Objašnjenje masovne islamizacije autor nalazi u slijedećem. Progoni bogumila u posljednjim godinama bosanske države bili su uzrok neuspjeha te države da do kraja svog postojanja ostvari čvrstu, jedinstvenu religiozno-ideološku i kulturnu strukturu kao objedinjavajućeg činioca društvene sredine, što je imalo porazne posljedice za bosansku državu. Riječju, bogumilstvo je u daljem propadanju izgubilo vodeću ulogu

kulturnog i duhovnog integratora bosanskog društva koju ostale dvije konfesije, pravoslavna i katolička, nisu uspjele preuzeti. To je dovelo do društvenog, političkog, duhovnog i moralnog rastakanja tog društva. Zato je spoljašnji faktor, osmanski osvajač, mogao izvršiti duboke transformacije u biću naroda.

Autor dokazuje da je neodrživo određeno prožimanje problema bosanskih bogumila i problema islamizacije, niti pak njihovo međusobno uslovljavanje u pogledu općih objašnjenja ili razjašnjenja pojedinosti. Tačnije, Nedim Filipović pokazuje da je neodrživo da pojedini znanstvenici objašnjenje nekih elemenata bogumilstva u Bosni i Hercegovini traže naknadno u činjenici islamizacije u Bosni i Hercegovini, ili pak da objašnjavaju masovnu islamizaciju u Bosni i Hercegovini bogumilstvom.

On ističe da je još uvijek vladajuće mišljenje da su bogumili predstavljali "masovnu podlogu i kvasac islamizacije u Bosni". On to temeljno pobija svojim impresivnim empiričkim postupkom i preciznim kvantitativnim analizama.

Autor ističe da se i u Bosni potvrdila istina da "sveti rat (džihad) nije pusti vjerski slogan, nego realistička i realna deviza jedne osvajačke muslimanske države". Taj faktor je, prema autoru, stvarao naknadno uvjerenje, sve do najnovijeg vremena, u historiografskom tretiranju tih pitanja i doprinio "iluziji da je osnovna pokretačka snaga prelaženja na islam, gledano sa bosanske strane, bilo bogumilstvo i da su njegove pristalice predstavljale osnovni materijal islamizacije u Bosni i Hercegovini". No, tvrdi Nedim Filipović, "to je samo historijski privid". On, naime, pokazuje kako su daleko šire snage i na daleko širem frontu stvarale situaciju koja je pogodovala masovnoj islamizaciji. Tezu da su bogumili predstavljali masovnu podlogu islamizacije u Bosni ne potvrđuju ni turski izvori, ističe autor.

Iz osmanskih izvora autor iscrpno otkriva kako je veliki dio Bosne i Hercegovine bio preplavljen vlaškim masama. Turska prodiranja iz Trakije prema srednjem Balkanu uzrokovala su demografska pomjeranja i velike demografske promjene u kojima su najviše participirali vrlo pokretljivi balkanski Vlasi koji su bili u punom procesu slavizacije. U prvim valovima u Hercegovini naseljavanje Vlaha bilo je toliko veliko da se broj Vlaha, bilo kao stočara bilo da su postajali zemljoradnici, pokazao većim od ostalog župskog stanovništva. Pravoslavni popovi i njihove porodice bili su vodeći sloj Vlaških katuna, odnosno plemena. Autor otkriva da je u širenju islamizacije pravoslavlje participiralo u daleko većoj mjeri nego što se to dosad pretpostavljalo. On to detaljno analizira i objašnjava. Odsustvo klasične nemanjićke crkve i njene organizacije medu pravoslavnim Vlasima ostavljalo je negativne posljedice u držanju tih Vlaha prema islamskom prozelitizmu. Zato su te skupine teže branile religioznu tradiciju. Do naglog obrta Vlaha u držanju prema islamizaciji dolazi već u samoj Hercegovini, istočno od Neretve, pa se širi na sve strane - Zvornički sandžak, Bosanski sandžak, osim njegovih zapadnih dijelova.

Autor pokazuje zašto je stvar bila drukčija sa katoličanstvom (pa i katoličkim Vlasima) koje je bilo, s obzirom na izvornost bosanske crkve, osnovna ukorijenjena konfesija u Bosni. Što se tiče Hercegovine zapadno od Neretve, zatim predjela u lancima Dinarida, te dalje prema zapadu, kao i dijelova Jajačke banovine, autor pokazuje zašto su stvari išle drugačije nego kod pravoslavnih vlaških skupina. Univerzalna katolička

crkva teže je podnosila izoliranost i hermetičnost vlaške organizacije, osobito vjerskog opredjeljenja.

Vlasi su naseljavali masovno Bosanski sandžak, krajeve oko Sarajeva kao središta tog sandžaka - dakle krajeve koji su bili srce stare bosanske države, radi potiskivanja i dovođenja u položaj manjine starog katoličkog stanovništva. Za islamizaciju Vlaha u Zvorničkom sandžaku, autor ističe da je imala "vehementan uspon" sve do kraja XVI vijeka. Izračunavanjem procenta Vlaha ovog sandžaka tokom XVI vijeka, koje je autor izveo iscrpnim analiziranjem cifara različitog tipa i po širini i po dubini, ta islamizacija, kako on kaže, "daje gotovo senzacionalne rezultate". Pokazuje se da većinu islamiziranog stanovništva u ovom sandžaku predstavljaju Vlasi ranije pravoslavne vjere, a tek svojim malim dijelom katoličke vjere. Vrlo masovna islamizacija u Bosanskom sandžaku imala je krajem XVI vijeka ogromne razmjere - muslimansko stanovništvo predstavljalo je apsolutnu većinu stanovništva ovog kraja. Autor analizira osnovne faktore za to ističući u prvi plan ogromnu vlašku kolonizaciju u ovom sandžaku.

Činjenica da je masovna islamizacija izvršena u bivšim krajevima kraljevske oblasti čije je dinamičko središte Sarajevo i njegova cijela regija, kako kaže autor, "služila je mnogima kao dokaz o prevladavanju bogumilske komponente u islamizaciji". Naime, pregled bogumilskih staništa i luža sa krstjanima i daljom hijerarhijom pokazuje da je bogumilstvo u ovim krajevima bilo najkoncentriranije (bogumili su živjeli isključivo po selima). No, autor je precizno utvrdio da je bogumilstvo, usljed progona od strane kraljevske vlasti, znatno prorijeđeno upravo u kraljevskoj oblasti. Tu su naseljene ogromne vlaške mase, tako da su čitava sela i mikrorejoni mijenjali fizionomiju, jer su se Vlasi brzo sedanterizirali i u velikom broju prelazili na islam. Iz deftera 1600-1604. g. vide se posljedice tog dotoka Vlaha i masovne vlaške islamizacije, tako da krajem XVI vijeka muslimani čine apsolutnu većinu stanovništva ove regije. Tu dolazi do džinovskog rasta Sarajeva kao i okolnih manjih gradova, kao posljedica islamizacije, pri čemu je najveći broj islamiziranih poticao od vlaškog stanovništva. Prvobitni islamizirani sloj župskog seljaštva bio je potisnut ili prekriven vlaškom masom.

Govoreći o fundamentalnoj društvenoj ulozi bogumila u poimanju Bosne i njene autonomnosti i autohtonosti, čime je ono izražavalo specifične interese Bosne, autor ističe snagu ideološke penetracije bogumilstva među pristalice i katoličke i pravoslavne vjere. On naglašava da se dah bogumilstva osjećao na cijelom teritoriju Bosne u sve tri konfesije. No, Nedim Filipović utvrđuje slijedeću temeljnu povijesnu istinu: "Daljom evolucijom katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, naročito poslije poraza bogumilstva i njegovog potpunog iščežavanja u Bosni u toku osmanske vlasti, taj dah se izgubio u krilu katoličke i pravoslavne konfesije. Ostajala je jedna antibogumilska reminiscencija koja je živjela u funkciji antimuslimanske i antiosmanske ideje kod hrišćanskih masa u Bosni. U redovima bosanskih muslimana takva antagonistička reminiscencija nije se rađala, tako da se ideološki dah bogumilstva prevodio u traženje motivacije za lojalnost prema osmanskoj vlasti i muslimanskoj vjeri. Tako je rođena legenda o apsolutnom i jedinom porijeklu bosanskih muslimana." Jedan od krupnih naučnih rezultata Nedima Filipovića jeste odbacivanje ove legende.

Što se same etničke geneze bosanskih muslimana tiče, autor otkriva povijesni značaj pitanja kolonizacije Vlaha u Bosni. Po njemu, ako se ta kolonizacija ne sagleda u svom kontinuitetu u vremenskoj liniji od kraja XIV do u dubinu XVI vijeka, ne može se u punoj suštini razumjeti masovna kolonizacija Vlaha u Bosni pod osmanskom vlašću kao i masovna islamizacija koloniziranih Vlaha, naročito u zemljoradničkim krajevima. Što se orijentalno-muslimanskoga grada tiče, on je svojom privredom privlačio seljake, osobito zanatlije i poduzetne ljude, a svojom diskriminacijom prema kršćanima koja je poprimala različite oblike tjeralo ih je da se islamiziraju. Uzgred rečeno, u pasažima o ranom osnivanju orijentalno-muslimanskih gradova koje su Turci forsirali već od svojih prvih upada u Bosnu, autor objašnjava ulogu u širenju islamizacije koju su imali inteligencija, duhovni redovi, naročito derviši, te različite muslimansko-orijentalne institucije.

Autor posebno naglašava da veoma važno pitanje o tome koliko su pristalice sve tri konfesije prelazile na islam nije pitanje samog religioziteta nego duboke kulturno-civilizacijske suštine islamizacije. Kako je svaki islamski konvertit imao svoje pređe u jednoj od tri bosanske konfesije, to je impliciralo "duboke reminiscencije u biću tih muslimana iz oblasti duhovne i materijalne kulture". Po autoru, to je u kulturi koju su muslimanski neofiti, odnosno bosanski muslimani, baštinili iz domaće, autohtone sfere i prenosili u sferu islamske civilizacije koju su prihvatili imalo ogroman značaj. U novom etničkom statusu koji su muslimani zadobijali zadržale su se crte zajedništva ne samo sa muslimanima drugog konfesionalnog porijekla nego i sa kršćanima koji su ostajali u staroj civilizaciji, ali su politički, ekonomski i društveno bili dominirani osmanskom vlašću i njenom civilizacijom.

Dodajmo nekoliko riječi o metodologiji ovog djela sa gledišta suvremene teorije znanosti. Dihotomija, odnosno alternativa, "holizam" - "redukcionizam" ili, pak, "holizam" - "metodološki individualizam" ("metodološki atomizam") prožima ne samo konstrukciju znanstvene teorije nego i konceptualne probleme socijalnih nauka (među njima i povijesti) i njihove metodologije. Posebna je tema odnos tzv. "kolektivnih termina" prema "individualnim terminima". Pokazalo se da se i u najortodoksnijim redukcionističkim pristupima, odnosno u metodološkom individualizmu, ne može izaći na kraj bez kolektivnih termina. Kod Nedima Filipovića pojavljuju se kolektivni termini kao što su "klase" (seljaka i feudalaca), "klasni odnosi", "klasna eksploatacija" i slično. Upotreba ovakvih termina koja je, inače, u svijetu ušla u trajan fond suvremene znanosti koja se bavi feudalnom epohom ne znači automatski nekakav marksizam (uostalom, takvi termini i nisu izvorno Marxovi pronalasci), jer ta je epoha, za razliku od kapitalizma, upravo jasno karakterizirana takvim konceptualnim okvirima. Uostalom, danas niko ozbiljan ne raspravlja o pitanjima metodologije u terminima (odnosno alternativama) marksizam-nemarksizam, marksizam-pozitivizam i slično.

Stvari su otišle mnogo dalje od toga i znatno su se profinile klasifikacije i metoda i pristupa u socijalnim znanostima. Štaviše, posljednjih decenija došlo je do pravog vala semantičkih inovacija (nerijetko semantičkih trikova u želji da se izbjegnu "sumnjivi" termini) koje se kombiniraju virtuoznošću forme i jezika. Primjerice, umjesto pojmova kao što su klasa, dio klase, klasni sukobi itd. vrlo često su u upotrebi termini sis-

tem, podsistem, interesne grupe, socijalni sudari, socijalne interakcije, itd. (naročito u takozvanoj "systemic theory").

Holističke metodologije su spekulativno - genetičke teorije u socijalnim fenomenima koje su "globalne" u smislu pokušaja da se konstituiraju široki univerzalni okviri kao "suštine" unutar kojih se socijalni fenomeni mogu analizirati. Takve teorije, počevši još od Grka, preko velikog srednjevjekovnog arapskog preteče sociologije Ibn Halduna, do klasičnih teorija XIX i ranog XX stoljeća i ljudi kao što su Karl Marx, Spencer, Weber, Soul, Spengler, do modernijih historijskih sociologa Toynbeea, Sorokina i C.C. Wright Millsa doživljavaju osnovnu kritiku u tome što su to sintetički pokušaji koji su spekulativni, a ne empirički (krupne sinteze bez empiričkih metoda i uporišta). Snaga i znanstvena utemeljenost metodologije Nedima Filipovića u ovoj knjizi je u tome što on virtuozno kombinira pristupe i metodologije, ali redovito na jednoj impresivnoj empiričkoj osnovi. On tu osnovu analizira nevjerojatno minucioznim socijalnim redukcionizmom, odnosno socijalnim atomizmom. Na toj svojoj bogatoj empiričkoj bazi on utemeljuje svoje sintetičke sudove i svoja otkrića povijesnih istina. Njegovo veoma obimno poglavlje *Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni: 'Zvornički sandžak'* gotovo je jedinstven primjer naučne preciznosti u svom metodološkom redukcionizmu.

Taj redukcionizam ima, bukvalno, aritmetičku egzaktnost. To je jedno izvanredno tkanje numeričkih parametara, jedna gusta, gotovo neprohodna mreža strogog prebrojavanja, i čitavih aritmetičkih slojeva mnogobrojnih preciznih cifara koje odgovaraju vrlo različitim kvantitativnim pokazateljima. Ti parametri obilježavaju mnoštvo individualnih kategorija i atributa feudalne strukture koji odgovaraju različitim tipovima seljaka, zemlje, zemljišnih odnosa, brojeva i načina prelaženja na islam, itd. Time se autorovi rečeni kolektivni termini na izvjestan način "atomiziraju". Klase - seljaci i feudalci raslojavaju se na različite grupe, podgrupe, socijalne, vojne, administrativne, itd. sve do individualnih termina i do vlastitih imena. Tu se pojavljuju sinovi, očevi, udovice, samci, neženje, itd. Dodali se tome čitava skupina individualnih termina vezanih za pojmove kao sto su zemljište, timar, čiftluk, itd. kao i za vrlo različite odnose oko zemlje kao osnovnog proizvodnog elementa jedne izrazite agrarne imperije, otvara se pred našim očima jedna svojevrsna enciklopedičnost koncepata i kategorija. Ovakav autorov redukcionizam ne trpi neutemeljene spekulacije ili holističke generalizacije i sinteze, pogotovo ne neznanstvena domišljanja. Zaista, *Zvornički Sandžak* Nedima Filipovića je rijetko viđena panorama jedne empirički date povijesne strukture.

Ima tu još jedno važno obilježje ovakve metode Nedima Filipovića koje treba naglasiti. U svojim minucioznim analizama i matematičkim preciznostima on implicite pokazuje da se u ovim povijesnim spoznajama i u strogom pristupu bez spekulacija i domišljanja - istina za kojom se traga usložnjava, raslojava, komplicira. Ona je često kompleksna i nema "čistih", jednostavnih, "clear-cut" (jasnih obrisa, izrazitih) jednostranih i jednostavnih odgovora i dosezanja istina. U samom "dnu" svog redukcionizma Nedim Filipović pokazuje kako se stvari kompliciraju, pa i usložnjavaju od sela do sela, pa čak od kuće do kuće. Nema tu trivijalne globalne aritmetike: selo + selo +

regija + regija = islamizacija + islamizacija, itd. Zbog toga, za sve čitaoce koji žele čitko, i "lako probavljivo štivo", poglavlje o Zvorničkom sandžaku može predstavljati jednu teško prohodnu barijeru, gotovo jedan labirint. Ovdje možemo navesti jednu misao koju je Nedim Filipović iskazao na drugom mjestu (u jednoj publikaciji koja se bavi timarskim sistemom u osmanskom feudalizmu). On tamo kaže sljedeće: "Da bi podvukao postojeće diskriminante i da bi za to dao bogatu faktološku ilustraciju, autor ovih redova koji nije sklon redanju suhih fakata na račun stvarne analize suštine historijskog smisla stvari, dao je veliki broj pojedinosti koje na prvi pogled mogu izgledati suvišne, opterećujuće. Ali, kako drukčije razoružati 'bogumilizante', kako pokazati da veliki broj ljudi koji nisu bogumili ulaze u timarski sistem i lojalno služe osmanskoj vlasti? Osim toga, kako ukazati na potrebu da osmanisti i ostali naši historičari treba da uže sarađuju, u tom smislu da osmanisti izdavanjem izvora i pisanjem rasprava daju bogate podatke crpljene iz osmanskih izvora koje će naši ostali historičari provjeravati i eksplicirati konfrontacijom tih podataka sa podacima naših i drugih evropskih izvora kao i sa podacima tekstova na našim monumentima, prije svega na stećcima?"

Bilo kako bilo, čitalac koji svoj put strpljivo probije kroz sumorni labirint poglavlja o islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni može mnogo lakše dokučiti empiričku utemeljenost različitih sintetičkih sudova koji se pojavljuju u prekrasnom, posljednjem poglavlju koje se odnosi na korelaciju između islamizacije i čiftlučenja. To je poglavlje, na izvjestan način, kruna autorovih obimnih empiričkih istraživanja kroz decenije. Po svojoj misaonosti i po svojim spoznajama koje virtuozno zalaze u različite duhovne sfere: socijalne, povijesne, religiozne, ideološke, političke, metafizičke itd. to je poglavlje jedno malo remek-djelo intelektualne višeslojnosti i duhovnosti.

Možda nije suvišno reći ovom prilikom da bi prevođenje ovog djela na engleski jezik predstavljalo vrijedan poduhvat. Jer, osim doprinosa našoj kulturnoj povijesti, ovaj znanstveni rezultat Nedima Filipovića zasigurno je zavrijedio da uđe u fond nauke u svijetu koja se odnosi ne samo na probleme koje tretira ova knjiga nego i na feudalnu povijest Balkana, pa i na povijest osmanskog feudalizma i Osmanskog Carstva općenito.

Dr. Nihad Hasić

Islamizacija u Bosni i Hercegovini

1. Neke napomene iz povijesti Bosne i Hercegovine

1. Uspostava turske vlasti

Turski upadi u Bosnu započeli su devedesetih godina 14. st. i trajali su do konačnog zauzimanja Bosanskog Kraljevstva. Nosilac tih akcija bilo je Skopsko krajište kojim je upravljao Ishak-beg, a zatim nejgov sin Isa-beg. Iz jednog popisa Isa-begova krajišta iz 1455. vidi se da se u turskim rukama nalazi tvrđava Hodidjed s užom okolicom današnjeg Sarajeva. Isa-begov has nalazio se u Polju kod dvorca (Saraj-ovasi), kako se označavao kraj oko današnjeg Sarajeva. Na mjestu kasnijeg Sarajeva u to je doba postojao mali trg Trgovište. Na tom teritoriju nema spahijskih lena, tu su samo timari posadnika tvrđave Hodidjeda, a ostali dio pripada Isa-begovu hasu. Sela su, osim nekoliko njih, vrlo slabo naseljena, i u mnogima se nalaze i vojnuci. Seljaci plaćaju filuriju. Među stanovnicima toga kraja nema nijednoga islamiziranog lica.

Poslije konačnog pada Bosne (1463.) osnovan je Bosanski sandžak sa sjedištem u Sarajevu, kojemu je osnove godinu dana ranije postavio Isa-beg na zemljštu dotadašnjeg Trgovišta. Osnivanje Jajačke i Srebreničke banovine ugrožavalo je turske posjede u Bosni, ali nije spriječilo njihove akcije u drugim pravcima. Turci postepeno osvajaju Hercegovu zemlju i nastavljaju s naletima prema zapadu. Osvojene dijelove Hercegove zemlje oni su do 1470. pripajali Bosanskom sandžaku. Godine 1466. spominje se vojvoda bosanskog sandžakbega, koji upravlja osvojenim dijelovima Hercegove zemlje, a tek 1470. zna se za prvoga hercegovačkog sandžakbega. Središte toga sandžaka bilo je u 15. st. u Foči.

Možda decenij kasnije osniva se Zvornički sandžak, koji nije postojao prije 1477., kada se Zvornik s okolicom nalazio još u sastavu Smederevskog sandžaka. Najranija vijest o Zvorničkom sandžaku potječe s kraja svibnja ili početka lipnja god. 1483. Njega je sačinjavalo samo nekoliko nahija (1485.). Osim Zvornika, važne tvrđave i središta sandžaka, u tom sandžaku isticao se poznati rudnik Srebrenica. Hasovi upravnika toga sandžaka bili su na teritoriju Bosanskog sandžaka. Zvornički sandžak imao je tada samo jednoga spahijskog zapovjednika - ceribašu. I njegov timar, kao i timari nekoliko spahija, nalazili su se na teritoriju Bosanskog sandžaka.

Poslije osnivanja Hercegovačkog sandžaka, granice Bosanskog sandžaka na jugu, odnosno jugozapadu, obuhvatile su Neretvu i Ramu koje su spadale u Kraljevu zemlju. Na zapadu je u Bosanski sandžak ulazila nahija Uskoplje, a najistaknutija je točka bilo Livno koje se 1468. spominje kao turska tvrđava. Obuhvaćajući nahiju Lašvu i Brod, granica je skretala u srednji tok rijeke Bosne, pa je u turski teritorij uključivala

tvrđave Vranduk, Maglaj i Tešanj. Odatle, ili nešto malo sjevernije, išla je prema jugoistoku obuhvaćajući tvrđavu Dubrovnik, rudnik Olovo i oblasti Kovačevića i Pavlovića. Bosanskom sandžaku pripadala je i oblast Jeleč s Novim Pazarom.

U Hercegovoj zemlji bile su nahije Trebinje i Popovo vjerojatno na početku 1471. ustupljene Hercegovu sinu, ali su u listopadu 1476. ponovo pod turskom vlašću. Jugoistočni dio Hercegove zemlje s gradom Novim i s još nekim uporištima u donjem toku Neretve bio je 1482. napokon zauzet i uključen u Hercegovački sandžak. Turci su kasnije pripojili tome sandžaku i Makarsko primorje.

Bosanski sandžak, zajedno s Hercegovačkim i Zvorničkim sandžakom, bio je podređen rumelijskom beglerbegu. Turci su u prvim godinama poslije osvojenja i tu primijenili sistem subašiluka kao prelazni oblik vojno-administrativnog uređenja, samo što ti subašiluci nisu bili uspostavljeni na cijelom teritoriju Bosanskog sandžaka. Ni u osvojenom dijelu Hercegove zemlje 1468. ni u Hercegovačkom sandžaku 1477. nije bilo subašiluka, a nema nikakvih tragova ni da su postojali na teritoriju Zvorničkog sandžaka. Prijelazom na redovnu organizaciju nije se u osnovnim crtama izmijenila organizacija ovih triju sandžaka. Mjesto ukinutih subašiluka kao osnovna upravno-teritorijalna jedinica ostaje nahija. Na čelu jedne, dviju i, rjeđe, više nahija stajao je zapovjednik spahija toga kraja, koji se zvao serasker ili ceribaša, a u 15. st. bio je izravno podređen sandžakbegu. Tek se u 16. st. uspostavlja položaj alajbega kao vrhovnog zapovjednika spahija jednog sandžaka, koji je neposredno odgovoran sandžakbegu.

Već prvih godina poslije osnivanja Bosanskog sandžaka u njemu su se nalazili ovi kadiluci: jelečki, sarajevski, bobovački, neretljanski, drinski, blagajski i kadiluk oblasti Pavlovića i Kovačevića. S osnivanjem Hercegovačkog sandžaka kadiluci drinski i blagajski pripali su tom sandžaku. Usporedo s pojačanom islamizacijom i potrebama sudske vlasti osnivani su u toku 15. st. novi kadiluci, a neki su ukidani.

Nova turska vlast naišla je na otpor domaće feudalne klase koja se nije mogla pomiriti s time da joj se ograničava pravo raspolaganja timarom. Čini se da ni seljaštvo nije bilo zadovoljno Turcima. Udara u oči prilično malen procent islamizacije u prvom deceniju turske vlasti u Bosni. Turci su pokušali ublažiti postojeće nezadovoljstvo obnavljanjem Bosanskog Kraljevstva (1465-76.). Do kraja 15. st. nešto su proširili Hercegovački sandžak. Granice Bosanskog i Zvorničkog sandžaka ostale su do kraja toga stoljeća uglavnom nepromijenjene.

2. Osnivanje novih sandžaka i stvaranje Bosanskog ejaleta

U prvoj polovini 16. st. dolazi u Bosni do naglog širenja turske vlasti koje se uglavnom podudara sa sandžakbegovanjem poznatoga turskog namjesnika u Bosanskom sandžaku Husrev-bega. Od većeg dijela novoosvojenog teritorija i jednog dijela Bosanskog sandžaka stvoren je 1537. Kliški sandžak koji je prema zapadu obuhvatio veliki dio dalmatinskog zaleđa sa slivovima rijeka Cetine, Krke i Zrmanje, i s Likom i Krbavom. Turskim osvajanjem bio je znatno proširen i Zvornički sandžak, i to teritorijem bivše Srebreničke banovine, a nešto kasnije Mačvom i nekim krajevima južno od nje.

Uloga Bosanskog sandžaka u navalnim akcijama prema Hrvatskoj došla je do izražaja 1553. kada je središte toga sandžaka prešlo iz Sarajeva u Banjaluku. Dalje tursko osvajanje na račun hrvatskog teritorija dovelo je do stvaranja novog sandžaka. To je sandžak Začazma, osnovan 1557. Dalje proširenje Kliškog sandžaka u drugoj polovini 16. st. urodilo je stvaranjem novoga Krčkog ili Ličkog sandžaka potkraj osmog decenija 16. st. sa sjedištem u Kninu. Poslije osvojenja Bihaća 1592. osnovan je Bihaćki sandžak na teritoriju između donjeg toka rijeke Une, Kupe i Korane.

S osnivanjem Budimskog ejaleta 1541. Zvornički sandžak je vezan za Budimski ejalet. Kasnije se počela osjećati potreba za osnivanjem novog ejaleta, pa je 1580. osnovan Bosanski ejalet. U taj su ejalet ušli Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Začazmanski, Krčki i kasnije Bihaćki sandžak. Od 1580. do 1600. u sastavu toga ejaleta bio je i Požeški sandžak koji je poslije osnivanja Kaniškog ejaleta pripao tom ejaletu. Sjedište Bosanskog ejaleta bilo je u Banjaluci sve do 1639. kada je premješteno u Sarajevo. Granice Bosanskog ejaleta do kraja 16. st. još su nešto proširene uglavnom na račun hrvatskog teritorija. Turski poraz pod Siskom 1593. označavao je početak zaustavljanja turskog nadiranja prema Hrvatskoj.

Ono što je ranije za sandžake u Bosni bio Rumelijski ejalet postao je sada Bosanski ejalet. Sandžaci Bosanskog ejaleta zadržali su svoje nekadašnje uređenje. Broj kadiluka u Bosni stalno je rastao zbog velike islamizacije, osvajanja novih teritorija i zbog potreba uprave. To naročito vrijedi za Bosanski, Hercegovački, Zvornički i veliki dio Kliškog sandžaka. U onim krajevima gdje je islamizacija bila manja, kadiluci su bili rjeđi, i njihov se teritorij podudarao s teritorijem sandžaka. Takav je slučaj bio u Krčkom sandžaku.

3. Osnivanje kapetanija u Bosni

U 16. st. stvara se još jedan oblik organizacije za obranu zemlje. Ustanova kapetanstva, koja je ranije kod Turaka bila isključivo vezana za vojne operacije na vodi, počinje u toku 16. st. označavati pogranične teritorijalne jedinice pod upravom zapovjednika koji su se zvali kapetani. Ti su teritoriji predstavljali vojno-obrambeni utvrđeni prostor kojemu je glavno uporište bila neka značajnija tvrđava pojačana sistemom većih ili manjih utvrđenja. Kapetanima su bili podređeni dizdari tvrđava i zapovjednici većih ili manjih utvrda. Oni su na svojem teritoriju imali svoju vojsku.

Prvi podatak o Gradiškoj kapetaniji potječe iz 1558. godine. Poslije zauzeća Krupe 1565. osnovana je Krupska kapetanija. Bihaćka kapetanija ustanovljena je poslije zauzimanja Bihaća 1592. godine. Turci su osnovali neke kapetanije i prema mletačkoj granici. Stvaranje prve kapetanije vezano je za rijeku Krku, jer se u izvorima spominje kapetan rijeke Krke. Godine 1574. spominje se kao kapetan Obrovca Ibrahim-beg, sin Malkoč-bega. Gabeoska kapetanija osnovana je prije 1591., a Kliška prije 1596. Od čisto pogranične ustanove kapetanija će kasnije postati tvrđavsko-teritorijalna ustanova i u unutrašnjosti Bosanskog ejaleta.

Prema podacima o Gradiškoj kapetaniji, vidi se da su se u prvo vrijeme na položaj kapetana dovodili predstavnici značajnijih feudalnih porodica. Kao služba dizdara,

aga i običnih čuvara, tako se u tvrđavama i služba kapetana u to vrijeme nagrađivala dodjeljivanjem lena. Kapetanska lena bila su redovno zeameti. Za Gradišku kapetaniju zna se da je neko vrijeme bila pod upravom nekoliko članova kuće Malkoča. Kapetani su bili podređeni bosanskom sandžakbegu koji je u isto vrijeme bio i beglerbeg Bosanskog ejaleta. Oni su sa svojim odredima sudjelovali u vojnim pohodima bosanskog sandžak-bega. Na prijedlog beglerbega postavljani su i razrješavani dužnosti. Značenje kapetana kao branilaca granice Bosanskog ejaleta naročito je poraslo kad se počela osjećati slabost turske vlasti zbog ratova koji su potkraj 16. st. postajali sve teži i sve manje uspješni.

4. Bosanski pašaluk

Bosanski ejalet (pašaluk) zadržao je i u 17. st. istu upravnu podjelu kao i u 16. stoljeću. Sjedište bosanskog ejaleta preneseno je 1639. iz Banjaluke u Sarajevo, ali je pri kraju 17. st. premješteno u Travnik. U 17. st. ustanova kapetanije proširuje se u velikoj mjeri i na krajeve u unutrašnjosti ejaleta.

Porast broja agaluka i kapetanija u 17. st. izraz je sve veće uloge domaćih feudalaca u obrani zemlje i održavanja postojećeg poretka. U vezi s tim je i proširenje kompetencija kapetana.

Ekonomsko i vojno slabljenje Bosanskog ejaleta u 17. st. u tijesnoj je vezi s općim opadanjem Osmanskog Carstva. Ratovi pri kraju 16. i na početku 17. st. odrazili su se i na stanje u Bosni. Glavni teret snosili su seljaci. Nezadovoljstvo je naročito izazivalo traženje Porte da se za borbu protiv Kozaka grade šajke, da se regrutiraju veslači i borci. Visoki položaji i u pokrajinskoj upravi mogli su se dobiti samo mitom. To je imalo za posljedicu brzo smjenjivanje beglerbegova i sandžakbegova u Bosanskom ejaletu, a također i njihov pljačkaški odnos prema stanovništvu ove pokrajine. Često je i izbor lica za položaj beglerbega u Bosni pridonio još većem srozavanju pokrajinske vlasti. Godine 1602. Porta je postavila za upravnika Bosne Deli Hasana, vođu anadolskih ustanika. Godine 1628. postavljen je za beglerbega Abaze Mehmed-paša koji je ranije, kao vođa anadolskih ustanika, godinama ugrožavao osmansku vlast u Maloj Aziji. On je svojim postupcima izazvao protiv sebe janjičare, neke feudalce i trgovce u Bosni. Vršio je pritisak na bogate trgovce da bi se domogao njihova imetka. Beglerbeg Hasan-paša, obaviješten da je svrgnut i osuđen na smrt, skrivao se 1634. neko vrijeme u Sarajevu, a onda je pobjegao u šumu.

U to doba smatralo se posve normalnim ako bi beglerbeg ili sandžakbeg nekoga sandžaka ubirao dvostruko veći prihod nego što mu je bilo određeno. Do većih zloupotreba dolazilo je i zbog toga što su se svi sandžaci u Bosanskom ejaletu, osim Bosanskog sandžaka, davali u arpaluk (dodatni prihod, penzija) bosanskim beglerbegovima i drugim isluženim visokim funkcionerima. Nerijetko se dešavalo da su uživaoci takvih arpaluka slali svoje zastupnike, koji su zloupotrebe još povećavali. Vojvode su prodavali drugim licima svoje vojvodske položaje, a kadije su pomoću mita dobivali pojedine kadiluke na doživotno uživanje. Bosanski beglerbegovi su poduzimali, mimo volje i usprkos centralnoj vlasti, pogranične ratove prema Hrvatskoj i prema mle-

tačkim posjedima u Dalmaciji. Krajiški kapetani i age malo su vodili računa o zapovijedima bosanskih beglerbegova, pa čak i o naredbama centralne vlasti. I muslimansko stanovništvo i feudalci bili su nezadovoljni. Još se 1604. u pokretu odvajanja od Turaka u Hercegovačkom sandžaku među kršćanima knezovima spominje i jedan muslimanski spahija. Dubrovčani su zabilježili da je bosanski beglerbeg Hasan-paša, koji je držao Hercegovački sandžak kao arpaluk, ljeti 1631. poduzimao kazneni pohod protiv hercegovačkih begova Ljubovića. Između Ljubovića i Šabanovića vodio se u to vrijeme pravi mali rat.

Da opće nezadovoljstvo muslimana feudalaca nije preraslo u masovan pokret za zbacivanje turske vlasti, razlog je taj što je u njoj muslimanska feudalna klasa u Bosni mogla naći jedinu zaštitu svojih interesa.

5. Posljedice Kandijskog rata

Teške posljedice za Bosanski ejalet imao je Kandijski rat koji je zahvatio bosanske pogranične krajeve. Ovaj dugi i iscrpljujući rat produbio je slabosti turske vlasti u Bosni. Novi rat Turske protiv Austrije (1663.-64.) donio je Bosanskom ejaletu nove teškoće. Osim slanja vojske na glavno ratište, bosanski feudalci morali su braniti granicu prema Hrvatskoj. Oni su bili ogorčeni na tursku vlast i pokazivali su sve veće znakove neposlušnosti.

Poslije izbijanja Kandijskog rata i njegova proširenja na bosansko-mletačku granicu, prestala je trgovina s bosanske strane s mletačkim i jadranskim lukama. Veliki dio izvozne trgovine išao je za vrijeme toga rata preko Dubrovnika. O živoj i obilnoj trgovačkoj djelatnosti preko skela Zadra i Šibenika u vremenu prije Kandijskog rata govore neki podaci o prihodima koje je ubiralo Osmansko Carstvo od prometa na tim skelama. Godine 1641. iznosio je godišnji zakup skela u Zadru i Šibeniku 18 tovara akči, što ukazuje, unatoč znatnom padu vrijednosti akče, na vrlo opsežan i živ promet na tim dvjema skelama. O živom prometu na splitskoj skeli svjedoči jedan, svakako pretjeran, podatak turskog pisca iz god. 1639. prema kome je državna blagajna u Bosni imala od splitske skele godišnji prihod od 50 tovara akči.

Poslije Kandijskog rata i Turci i Mlečani nastojali su uspostaviti što življu međusobnu privrednu djelatnost. Naročito su se Mlečani trudili da potisnu Dubrovčane u opskrbljivanju turskih posjeda solju. O prometu na zadarskoj skeli poslije Kandijskog rata govori podatak da je godišnje na tu skelu prispijevalo 20.000 do 30.000 volova. I promet sa Anconom bio je živ. Ancona je godišnje uvozila iz Bosne oko 700 tovara voska, 600 bala sahtijana (marokena), 3.000 bala volovskih koža i 6.000 tovara vune. Ali za izbijanja velikog rata (1683.-99.) bosanska trgovina došla je u vrlo težak položaj. Može se općenito reći da sredina 17. st. predstavlja prekretnicu u razvitku bosanske gradske privrede.

Poslije završetka Kandijskog rata 1669. nastupio je kratak 14-godišnji predah, no nedovoljan da bi se bosanska gradska privreda ozbiljnije sredila. Slabost seoske privrede, glavnoga sirovinskog izbora za gradsku privredu, akcije hajduka i uskoka, stalna ratna čarkanja na tursko-mletačkoj granici kao i priliv skupe strane, naročito

engleske robe, stvarale su pasivnu bilancu bosanskoj trgovini. Privredna depresija, koja je zahvatila i sela i gradove, stvarala je sve veće nezadovoljstvo među seljacima i građanima. Pred sam veliki rat, 1682., došlo je do ozbiljne pobune u Sarajevu. Velika masa naroda, sastavljena od seljaka iz okolice Sarajeva i od nezadovoljnih gradskih slojeva, u kojoj je sudjelovao poznati mističar i pjesnik Kaimi, napala je sudnicu i izvršila ozbiljna razaranja u gradu.

2. Problemi feudalne svojine

Pitanje feudalne svojine u Osmanskoj Imperiji od velikog je značaja, ne samo za istorijski razvoj turskog naroda nego i za istorijski razvitak naroda koji su bili obuhvaćeni Osmanskim Carstvom. S druge strane, ovo pitanje je od velikog interesa kako za istoriju civilizacije uopšte tako i za istoriju zemljišne svojine u njenoj svjetskoj evoluciji. Osmanski Turci su dio velikih oguskih masa koje su bile sastavni dio ogromnog turskog etnosa koji je i društveno i državotvorno i kulturno rano stupio na pozornicu svjetskih zbivanja. Tu se prije svega misli na istoriju azijskog kontinenta koji je bio pozornica vrlo stare historije i bogatih civilizacijskih cjelina. Sa tog kontinenta došli su i indoevropljani, pa je i njihova historija u starijem dijelu vezana za ovaj kontinent. Odvajanje indoevropskih plemena svojim znatnijim dijelom i prelazak na evropski kontinent otvorio je novu epohu u istoriji čovječanstva. Ta plemena, izdiferencirana u tri osnovne grupe: germansku, romansku i slavensku, imala su još druge frakcije, kao grčku, koja će u istoriji evropskog kontinenta odigrati magistralnu ulogu.

Pomenuta indoevropska plemena nisu bila na istom stupnju razvitka nego su neka bila naprednija, poput romanskih i germanskih, a neka su bila zaostalija, kao Slaveni. Centralnu ulogu u pokretanju progresa odigrala su grčka plemena. Ona su kao i ostala indoevropska plemena bila u stanju plemenskih zajednica koje je pratila zajednička svojina na zemlju. Ta svojina izražavala se na dvostruk način: kao zajednička svojina na ispasišta za stočne fondove i zajednička svojina na obradivu zemlju. Kod Grka je raspadanje plemenske svojine vodilo klasnom obliku društva - antičkom ropstvu. Antičko ropstvo bilo je produkt činjenice da se zemljoradnička proizvodnja obrazovala oko gradova u kojima su stanovali posjednici zemljišnog fonda, a koji se dijelio na dvije vrste: jedan dio zvao se ager publicus u kome su učestvovali svi stanovnici grada, a druga vrsta bila je u privatnoj svojini. Vodeću ulogu imali su patriciji, ali je postojala velika masa slobodnih plebejaca, čija će borba protiv povlastica patricija dovesti do stvaranja grčke demokratije. Postojanje relativno velikog fonda zemlje tražilo je dodatnu radnu snagu, kako za obradu same zemlje tako i za izradu oruđa. Tu potrebu Grci su riješili uspostavom ropstva, pri čemu robovi nisu računati kao sastavni dio društva nego kao oruđe koje govori i tretirani su kao stvari, a ne kao ljudi. Uspostava ropstva unijela je velike promjene i dala društvu izrazito klasni karakter. Istina, klasne borbe su vođene unutar slobodnih ljudi, a tek će kasnije doći do pobune robova kao klasnog pokreta. Ropstvo je pomoglo da se proces dvostrukog oblika svojine na zemlju kreće u pravcu uspostave privatne svojine na zemlju, jer je, zahvaljujući radu robova i bogaćenju robovlasnika, srušen ager publicus i uspostovljena privatna svojina

na zemlju. Time je učinjen ogroman korak u napretku čovječanstva, jer je pokrenut ogroman fond privatne inicijative i privatne energije u antičkom robovlasničkom društvu. Time su naglo i široko porasle privredne snage društva, materijalna i duhovna kultura, i došlo je do cvjetanja antičke civilizacije koja je bila nošena Grcima, pa helenizmom, i najzad Rimljanima. Ovdje se ne može ulaziti u analizu uzroka, ali se može naći formulacija koja to objašnjava. Grci su živjeli na jednom relativno uskom geografskom prostoru, gdje je bilo malo obradive zemlje, a dosta stanovništva. U naknadu za to domovina Grka imala je duge morske obale i mogućnost da se ljudi bave pomorstvom i pomorskom trgovinom. S druge strane, grčka zemlja bila je posrednik između Evrope i Bliskog Istoka gdje su dominantnu ulogu igrali Perzijanci, tako da su Grci imali veliki broj komunikacija sa drugim svijetom i brzo i lako su prihvatili tekovine tog svijeta. Unutar grčkih plemena vođene su stalne borbe oko oskudnog zemljišnog fonda, tako da je rat bio glavna pokretačka snaga. To je imalo za posljedicu vojno organizovanje Grčke i stvaranje gradova kao uporišta za posjedovanje zemlje. Takvo stanje vodilo je klasnom diferenciranju među Grcima i uspostavljanju ropstva putem zarobljavanja protivnika. Tako je Evropa postala domovina fundamentalnog svjetskog razvitka klasnog društva novog tipa. Antičko ropstvo omogućiće da se spajanjem njegovog završnog propadajućeg oblika sa germanskom plemenskom svojinom stvori nova etapa u razvitku evropskog društva-etapa feudalizma, gdje je ulogu roba preuzeo zavisni seljak-kmet, a ulogu robovlasnika feudalac. Time su stvoreni široki putevi za sljedeću etapu u razvitku. Iz krila feudalnog društva proizići će snage za novu društvenu formaciju, kapitalizam.

Ovo je u nekoliko sumarnih poteza, skica razvitka evropskog svijeta i najranije etape njegove civilizacije, tj, etape koja počinje izlaskom iz varvarstva i ulaskom u klasno društvo koje je bilo uslov civilizacije.

Na drugoj strani svijeta do takvog razvitka nije došlo. To vrijedi za istoriju Azije, Afrike i obje Amerike. Tamo nikad nije došlo do samorodnog antičkog ropstva i klasičnog feudalizma. U vezi s tim interesuje nas razvoj azijskog kontinenta, jer su otud došli Turci i njihova svojina na zemlju. U razmatranju starih klasičnih država na azijskom kontinentu, bilo da se radi o Mesopotamiji, vavilonskoasirskoj civilizaciji, bilo o iranskoj, indijskoj, ili kineskoj civilizaciji, uz sve razlike u razvitku društva zapažaju se neke zajedničke crte. Ovdje možemo dodati da je faraonski Egipat, iako se nalazio na afričkom kontinentu, organski bio vezan za istoriju sredozemlja i Bliskog Istoka, i on nosi slične crte kao pomenute civilizacije. U svim tim civilizacijskim zonama pada u oči oblik svojine na zemlju. Taj oblik pomalo liči i na antički, a negdje više na evropski feudalizam. Tu se zapaža sljedeća slika: drevne seoske zajednice, tzv. primitivne opštine, od pamtivijeka u biti su živjele jednim te istim načinom života i odnosom prema proizvodnji i posjedu zemlje. U njima zajedno i organski tijesno spojeno žive obrada zemlje i seoski zanati, tako da su ove zajednice same sebi dovoljne u pogledu proizvodnje sa zemlje i proizvodnje oruđa. Te zajednice imaju nekoliko istaknutih ličnosti koje plaćaju iz svoje proizvodnje. To su seoske starješine, seoski učitelj, seoski pjesnik, sakupljač poreza, kovač, tesar i dr.

Takva zajednica kao ćelija proizvodnje traje stoljećima dok se smjenjuju države i dinastije. Njoj je potrebna organizovana pomoć u navodnjavanju i odbrani teritorija od vanjskih nasrtaja. Takvih se zajednica ne tiče trajanje dinastije nego postojanje državne vlasti koja će ih štititi i osiguravati navodnjavanje. To daje relativni stabilitet, ali prouzrokuje vjekovnu stagnaciju. Tu je tajna zaostajanja takvih društava, ali i njihove sposobnosti da se iz pepela jedne države brzo razvije i druga. Ovo ima za posljedicu sljedeću situaciju: niko u primitivnoj opštini nije vlasnik zemlje, on je njen posjednik, ali ne kao slobodna individua, nego kao član primitivne opštine. Zbog ovakvog stanja stvari vlasništvo nad zemljom je pomjereno i ono pripada državi - nastaje državna svojina na zemlju. Ta državna svojina nad zemljom izražava se kupljenjem određene rente-poreza koji pripada državi za njenu ulogu, kao i u pravu države da u pogledu rasporeda poreza i rente u privatnim rukama državnih funkcionera i ostalog vladajućeg staleža ima određujuću riječ.

Neki naučnici su iz sekundarnog stvorili izvor, odnosno motivaciju za državnu svojinu nad zemljom u činjenici da država nadzire i održava sistem navodnjavanja u prvobitnim opštinama koje čine glavnu ćeliju agrarnog društva. Međutim, ta postavka nije tačna, jer ono što je sekundarno postaje primarno, tj. izlazi da država zato što navodnjava zemlju ima na nju svojinu. Naprotiv, država ima svojinu na zemlju zato što u prvom redu osigurava zaštitu proizvodnje, raspodjelu prizvoda, štiti život društva, a navodnjavanje je i tehnički i prirodni put održavanja zemlje u suhoj klimi.

Postavlja se pitanje zašto je razvitak u Aziji išao ovim putem. Jedan od krupnih razloga za takvo stanje u Aziji jeste činjenica da su tamo postojale ogromne zemljišne površine, pa je borba za zemlju bila daleko manja nego u antičkoj Grčkoj, ili u Rimu. Stoga su ratovi poprimali oblik lokalnih fenomena i nikada nisu dovodili do rušenja osnovnih agrarnih jedinica, primitivnih opština, kao u Grčkoj. Grad se ovdje nije javio kao centar agrarnog sektora, nego je centar bila primitivna agrarna opština. Robovi zarobljeni u tim ratovima nisu nikad pali u položaj antičkih robova, nego su ostajali u stadiju patrijarhalnog ropstva, živjeli su u porodicama i imali veća prava nego antički robovi. Mogli su lako biti oslobođeni i dobiti status članova porodice u kojoj su oslobođeni. Zato se tu ne može govoriti o formaciji robovskog društva, nego o fenomenu patrijarhalnog ropstva kao dodatka pomenutog načina proizvodnje koji je, zato što je najprije otkriven i proučen u Aziji, nazvan azijskim načinom proizvodnje. Taj naziv je i danas zadržan, iako je utvrđeno da je postojao i u Africi i obje Amerike.

Zbog naznačene uloge države u azijskom načinu proizvodnje, država je redovno imala despotski karakter, tj. temeljila se na apsolutnoj vlasti vladara. On je raspolagao životom svih svojih podanika na isti način, tako da su se u svojoj podložnosti vladaru svi izjednačavali, pa ih je zvao robovima. Zato je uloga despotije, odnosno despotskog organizovanja države na Istoku, morala biti definisana i motivisana kao primarni uzrok svog vlastitog postojanja. Trebalo je stvoriti mistifikaciju te države, a to se moglo postići traženjem njenog božanskog porijekla, pa je istočnjački despot bio ujedno pontifex maximus u domenu religije. Otuda silne glorifikacije istočnjačkog despota u literaturi, umjetnosti i graditeljstvu.Tu nalazimo ključ za razumijevanje nastanka ogromnih građevina sakralnog karaktera u obliku hramova, velikih grobnica, sfinga i

drugih formi skulpture i arhitekture, koje su davale pompezno-božanski karakter istočnjačkom despotu. Osnovna klasa na koju se despot oslanjao bilo je sveštenstvo koje je preuzimalo na sebe ne samo ulogu vrača nego astronoma, geometra, bankara. Jednom riječju, to je bio sloj koji u svojoj funkciji nije nosio samo božansku funkciju nego i kulturne tekovine svoga doba. Nisu rijetki slučajevi da su sveštenici bili osnivači država - teokratskih država, a hramovi glavne banke države. Gomilanje novca služilo je kao državna rezerva za vođenje ratova, održavanje privredne djelatnosti i ublažavanje prirodnih katastrofa.

I uloga grada u takvoj državi bila je potpuno drugačija. Tu gradovi nisu nastali kao suprotnost agrarnom sektoru, nego kao njegova komplementacija, tj. kao punktovi u koje se sabira višak agrarnih proizvoda. Taj višak je izlazio iz jedne primitivne opštine u drugu, pa su gradovi bili prometnica sa izvanjskim svijetom kao središta u kojima je država držala svoje administrativne, vojne i sudske organe. U tim gradovima bila su svetišta takvog društva. Iz toga se vidi da su bili pod kontrolom države, da su ovisili od despotske vlasti i da u njima nije moglo dolaziti do uspješnih revolucionarnih pokreta koji bi mijenjali društvo, iako su se javljali česti pokreti nezadovoljnih slojeva, koji ništa bitno nisu mijenjali u društvu. U takvom položaju i ulozi grada treba tražiti razlog što je uloga grada u azijskom načinu proizvodnje sasvim drugačija nego uloga evropskog grada. Tu nikad nije moglo doći do formiranja prave građanske klase ni proletarijata, nego su gradovi nosili patrijarhalni karakter sredine u kojoj je bila neprikosnovena država, vlast i autoritet državnih organa. Naravno da je i odnos grada i sela bio drugačiji nego u Evropi. Iako je u gradu bio zgusnut daleko veći potencijal proizvodnje, rada i oruđa na malom prostoru, ta kvantitavna snaga nije se pretvorila u kvalitet niti je dovela do polarizacije društva na agrarni i gradski sektor. Prevedeno na agrarne odnose, to predstavlja rađanje protivrječnosti i suprotnosti agrarnog sektora i gospodara gradskog života. I ovdje je grad, zahvaljujući nadmoćnosti svoje proizvodnje, bio u položaju da eksploatiše selo.

Iz ovog što je rečeno vidi se da je azijski način proizvodnje vodio stagnaciji društva, da je bio sposoban da vijekovima proizvodi iste forme društva, što nam i objašnjava zaostajanje vanevropskog svijeta i nadmoć Evrope.

Zbog svoje specifične izvornosti koja se fundamentalno razlikuje od evropskih korijena razvitka, azijski način proizvodnje u svim svojim varijantama bio je i ostao predmet diskusije, u tom smislu što se od strane jednih naučnika proglašava za jednu varijantu ili subvarijantu feudalizma, a od drugih za varijantu, odnosno za specifičan vid robovlasnistva.

Ovo pitanje azijskog načina proizvodnje nije čisto civilizacijsko pitanje u svom teorijskom aspektu, nego je to pragmatičko pitanje najaktuelnije društvene prakse, jer se, u zavisnosti od prethodnog razvitka, ostvaruje kapitalistički, odnosno socijalistički poredak u vanevropskim zemljama, prije svega u Africi, Aziji i obje Amerike. Isto tako znamo iz istorije balkanskih naroda, i ne samo njihove istorije, da je npr. prerastanje realnosti tih naroda u kapitalistički, odnosno socijalistički sistem, bilo uslovljeno stagnativnim tendencijama azijskog načina proizvodnje čiju je jednu od varijanata predstavljao osmanski "feudalni" sistem.

A sad nešto o osmanskom društveno-ekonomskom razvitku koji je turskom okupacijom balkanskih zemalja prenesen i kod nas. Treba istaći dvije krupne činjenice. Prva je: početak svjetskog širenja islama i stvaranja velike islamske države stajao je u znaku prodora arapskih nomadskih plemena u kulturne regione Prednjeg i Srednjeg Istoka i dalje u Aziji i druga, širenje te religije u Africi, uključujući, od evropskog prostora, Španiju. Prednji i Srednji Istok predstavljao je drevne prostore azijske civilizacije i despotskog uređenja države, što je sve bilo zasnovano na azijskom načinu proizvodnje. Takođe, na afričkom kontinentu faraonski Egipat bio je tipična tvorevina zasnovana na takvom načinu proizvodnje. I Prednji i Srednji istok, kao i sjever Afrike, bio je državno i kulturno preslojen helenističkom, odnosno rimskom državom, ali ta činjenica nije dokidala zatečeni supstrat azijskog načina proizvodnje nego ga je samo modifikovala. To znači da antičko ropstvo nije moglo potisnuti azijski način proizvodnje. U ekonomsko-društvenoj sferi, kao i u duhovnom segmentu, uticaj i tekovine antičke civilizacije su očevidne. To navodimo zbog toga što su sve pomenute činjenice opredjeljivale stvaranje i održavanje islamske zemljišne svojine koja je predstavljala jedan specifikum azijskog prostora. Tu se uočavaju dva osnovna oblika zemljišne svojine: erdun ušrijjetun i erdun haradžijjetun. Ušrijska zemlja smatrala se privatnim dobrom posjednika (to nisu mogli biti hrišćani) koji su za korišćenje zemlje davali državi ušur, a taj princip je produžen u načelnoj ustanovi zakonske milostinje-zekat. Haradžska zemlja redovno se nalazila u rukama hrišćana, a država je dobijala naknadu za korišćenje-haradž. Ovo ne treba miješati sa džizjom - ustanovom koja reguliše položaj nemuslimana u islamskom društvu. Iz ovog se vidi da se u islamskoj zajednici u modifikovanom obliku zadržala ustanova azijskog načina proizvodnje, a da je stvarni vlasnik zemlje bila država. Izučavanja pojedinih regiona klasičnog istoka i sjeverne Afrike pokazuju da je kao npr. u Egiptu, i za vrijeme islamske države zadržana faraonska slika načina obrade zemlje sa tipičnim ćelijama društva - zatvorenim seoskim zajednicama koje vijekovima reprodukuju same sebe. Takav je slučaj i u Mesopotamiji, i u Iranu, a i u ostalim predjelima carstva.

Druga etapa u razvoju islamske države i njene svojine nastupa provalom tursko-mongolskih naroda u civilizacijsko područje ove zemlje. Dolazi do uspostave gaznevidske države koju prati osnivanje Velikog Seldžučkog Carstva, odnosno nekoliko seldžučkih država kao frakcija ovog carstva. Zatim dolazi do provale Mongola, tako da se talas tursko-mongolskog širenja prema civilizacijskim prostorima nastavlja putem oružanog konfrontiranja do početka 15.v., tj. do epohe Timur Lenka. Ovakav razvoj stvari doveo je do snažnih modifikacija u organizaciji političko-državne vlasti, u načinu proizvodnje i daljem razvoju zemljišne svojine. Mora se reći da za razliku od mnogo ranijeg sličnog razvitka u evropskoj istoriji, koji stoji u znaku provale germanskih i slavenskih varvara, provala tursko-mongolskih varvara imala je daleko negativnije posljedice nego isti fenomen u Evropi. Naime, u vrijeme provale germanskih i slavenskih varvara antički robovlasnički sistem bio je na izdisaju, a njegove tekovine u dekadenci, tako da su germanski varvari sa svojom plemenskom svojinom u sprezi sa zatečenom robovlasničkom svojinom stvorili srž evropskog klasičnog feudalizma i tako položili osnovu za vrlo progresivan razvitak evropske regije. U Aziji je bilo sa-

svim drugačije. Islamska civilizacija bila je na vrhuncu i upad tih varvara morao je imati određene destruktivne posljedice, jer je dotadanje društvo nosilo u sebi vlastite snage razvitka, a svaki agresivni primitivizam mogao je samo zaustaviti taj razvitak. Takva destrukcija i stagnacija mogla bi se analitički izložiti u bogatoj slici, ali se ovdje mora izraziti ono osnovno, To su dvije stvari: Turci i Mongoli bili su u pretežnoj većini tipični stočarsko-nomadski narodi koji su teško ulazili u agrarnu proizvodnju i agrarnu civilizaciju. Njihova prividna superiornost nad islamskim carstvom izvirala je iz njihove osnovne slabosti, a to je da je primitivnost nomadskog stočarenja stvarala višak radne snage. Tačnije, stvaran je znatan broj ljudi koji su mjesto pozitivne ekonomske produkcije ulazili u sloj ratnika, potrebnih za očuvanje stočnog oblika ekonomske svojine, ali i sposobnih da agregiraju okolne miroljubive zemljoradničke aglomeracije i zasnivaju osvajačke države. Tako, tursko-mongolski svijet nije mogao dati pozitivan doprinos razvoju civilizacije, nego je uspostavljao vladavinu nad razvijenijima, što stvara osnovu za nazadak i parazitski položaj vladajućih nomada. Upravo zbog te dominacije vojničkog elementa u tursko-mongolskim državama došlo je do adaptiranja zemljišne svojine unutar azijskog načina proizvodnje, u uspostavi moćnih vojnih kontingenata koji su služili za očuvanje vlasti i osvajanje novih prostora.

Na osnovu onog što je rečeno o ušrijskoj i haradžkoj zemlji vidi se da ti oblici nisu imali izrazito vojni karakter. Ali, uvođenjem plaćeničkih odreda tursko-mongolskog porijekla, i u okviru slabljenja Abasidskog Carstva, uspostavljanjem pojedinih turskih dinastija, još u prvo vrijeme tog razvitka, umjesto plaće u novcu vojnim komandantima i starješinama dodjeljuju se kompleksi zemlje čiju rentu i porez uživaju pomenute starješine, umjesto da te prihode, kao ranije, kupe poreski organi. Takvi kompleksi zemlje zvali su se ikta`. To bi bio početak ikta sistema u zemljišnoj svojini muslimanskog srednjovjekovnog istoka. Takvi kompleksi zemlje nisu bili privatna svojina nego posjedi vezani za aktivnu vojnu službu. Već u fazi ikta` sistema, koji na površini u izvjesnim svojim elementima liči na evropski feudalizam, vidi se da posjednici iktaa nisu izvorni feudalci nego su oni prvo vojni funkcioneri koji za službu dobijaju komplekse zemljišta. Međutim, odnos između "feudalca" i podređenog seljaka fundamentalno je drugačiji na muslimanskom Istoku u poređenju sa onim u Evropi. Naime, oni nemaju nikakvu sudsku vlast, niti administrativnu ingerenciju na svojim posjedima, kako je to na evropskom Zapadu. To je pravo činovnika koj ima fiksiranu plaću koju mu osiguravaju renta i porez. Čak je i nasljeđivanje vezano samo za muške potomke, uz uslov vršenja vojne službe.Ovdje vidimo da je osnova takvog odnosa data azijskim načinom proizvodnje, pri čemu država ima osnovnu ingerenciju nad zemljom, a posjednici su lica u službi države kojima je ona ustupila svoja prava na porez i rentu. Tako je pripremljen teren da daljom evolucijom ikta' sistem preraste u timarski tj. u sistem koji će se javiti kao izrazita karakteristika kod Oguza, u Carstvu Seldžuka i u frakcijama koje su nastale poslije raspada tog carstva (najvažnija mu je frakcija seldžučko carstvo u Anadoliji). Na zaleđini tog procesa, razviće se ustanova osmanskog timara. Međutim, ustanova timara ne smije se svesti samo na okvire tursko-mongolskog svijeta o čemu svjedoči značenje izraza timar (perzijska riječ, a znači brigu, pažnju i napor oko zemlje, specijalno vinograda, konja i čovjeka). To ukazuje da riječ

timar znači nadoknadu za određenu aktivnost u sferi između ta tri elementa, za razliku od evropskog izraza leno, što ima drugo značenje, i izraza fief, što nije ništa drugo do modifikovani oblik germanske riječi Vieh (stoka). Riječ timar pokazuje da je tu ustanovu prihvatio i razvio iranski svijet koji je od 9. st. bio pod stalnom tursko-mongolskom poplavom i njihovom političkom i državnom dominacijom. Sadržina evolucije ikta' sistema u timarski sistem sastoji se u tome što ikta' posjed nije predstavljao sistematizovan i ukorijenjen oblik svojine koji dominira, nego je to bila jedna vrsta ispomoćnog sistema koji nije mogao u sebe apsorbovati postojeće kategorije ušrijske i haradžske zemlje, nego su one i dalje postojale. Upravo ta evolucija od ikta sistema ka timarskom sistemu prošla je kroz nekoliko faza, dok nije u okviru osmanske države uz potiskivanje ušrijske i haračke zemlje dovela do uspostave mirijske zemlje kao fundamenta na kojem je razvijen timarski sistem. U osmanskim zakonskim spomenicima od strane pojedinih pravnika nastojalo se da se sasvim novo stanje prilagodi matici šerijatskog prava koje zna za ušrijsku i haračku zemlju. Tipičan je primjer Ebu Suuda (16.st.). Prva faza prerastanja ikata sistema u timarski data je u djelu čuvenog Nizamul-mulka, velikog vezira u Velikom Seldžučkom Carstvu (11.st.) koji je vrlo savjesno i minuciozno opisao dostignuti stepen evolucije i javljanja timarskog posjeda, koji se istovremeno naziva i ikta' posjed. Drugu, vrlo zrelu fazu te evolucije, vidimo u anadolskoj seldžučkoj državi, gdje se još ne javlja pojam erazi miri, nego se javlja vrlo tipičan pojam erazi divani. Iz toga se vidi da se evolucija ikta' sistema u timarski i dalje nastavlja, ali sada ne kao opšta podloga tog sistema nego kao fenomen koji nagovještava buduće javljanje erazi miri, javlja se erazi divani, kao striktni posjed zemlje pod ingerencijom divana centralne vlasti, tj. koja je u ruci krupnih funkcionera centralne vlasti.

Iz ovoga se vidi da su kategorije erazi ušrijje i erazi haradžije u potiskivanju i da njih u ovoj prelaznoj etapi nadomještaju dva oblika svojine: ikta' timar i erazi divani. Uz to pada u oči da u maloazijskoj seldžučkoj carevini znatno mjesto zauzima mulk svojina i mulk timar. Vidi se tendencija da se zemlja iz državne svojine prenese u privatnu. Takav proces je potpuno kontradiktoran azijskom načinu proizvodnje, ali se takav fenomenalizam zapaža u istoriji azijske zemljišne svojine, koji se redovno, npr. u Kini, završava time da se takva zemljišna svojina sama uništava na takav način što njeni gospodari redovno ustupaju svoja privatna imanja državi u zamjenu za visoke funkcije i položaje. To svodi mulk timar u okvire azijskog načina proizvodnje, jer njega vlasnik zadržava, ne što je to njegova svojina nego zato što je to nagrada za njegovu državnu službu. Ovakvo stanje stvari u maloazijskoj seldžučkoj državi vodilo je slabljenju ove države i jačanju graničnih bejlika.Takva situacija će ojačati tradiciju azijskog načina proizvodnje u njegovom integralnom vidu i vodiće reduciranju klasičnih oblika ušrijske i haradžke zemlje i rađanju mirijske zemlje kao integralne osnove osmanskog timarskog sistema koji se može smatrati kao završni, potpuno zreli oblik sistema koji je zasnovan na ideji timara.

Iz istorije Azije vidi se da su uvijek nomadsko-stočarski narodi osvježavali sistem azijskog načina proizvodnje. Jer, u stvari, kao izvorni način proizvodnje koji je nastao iz plemenske svojine na zemlju, on je svoj vrhunac redovno nalazio u posljednjoj fazi

stočarstva. Primitivniji način proizvodnje označavao je modifikaciju izvornog oblika azijskog načina proizvodnje u tom smislu što je viši stepen društvene strukture zauzimala država, preuzimajući tako vlasništvo nad zemljom od seoske opštine koja joj je bila podvrgnuta. Ovom činjenicom može se objasniti da je novi, vrlo snažan poticaj evoluciji zemljišne svojine u Maloj Aziji unutar seldžučke države dao osmanski bejlik kao izrazito turkmenska tvorevina koja je nastala kao jedna od posljednjih tvorevina među maloazijskim bejlicima. Od tog bejlika bili su stariji Karasi, Saruhan, Aydin ili, Hamid ili i Mentese. Ti su se bejlici pretvorili u gusarske bejlike koji su se bavili gusarstvom i pomorskom trgovinom, što ih je privelo u nešto višu fazu razvitka, što je osobito slučaj sa Aydin ili i Mentese. Stoga nije čudo što se klasični osmanski timar počeo razvijati paralelno sa uspostavom osmanskog bejlika, pokazujući neke crte koje su ga vodile ispred timara u seldžučkoj državi i pomenutim bejlicima. Temeljna karakteristika tursko-osmanskog timara jeste to što je njegovu osnovu predstavljala mirijska zemlja, tj. takva zemlja u kojoj integralno vlasništvo nad zemljom pripada državi, bilo o kakvom timaru da se radilo, s obzirom na njegovog vlasnika i veličinu. Turske hronike donose podatke da je takvo stanje uspostavljeno pred Osmanom, ali je sigurno da je on postojao i pred Orhanom. To je bilo leno osmanskih ratnika-gazija koji su sačinjavali feudalce - ratnike okupljene oko centralne vlasti, a raspoređeni po gradskim i seoskim punktovima. S druge strane bili su seoski junaci - alpovi tako da se pod alpom krije gazi, a mnoge gazije bili su alpovi. Naravno da se uz timare zasnovane na mirijskoj zemlji kao vladajućem obliku zemljišne svojine nailazi na timare, što je predstavljalo kompromis sa zemljišnom svojinom naslijeđenom iz seldžučke države, kao i feuda koji govori o tome da su izvjesni ratnici iz poznatijih porodica i višeg ranga dobivali timar u ličnu svojinu. Pored mulk-timara nailazi se u 14. vijeku i na sporadične slučajeve mulk vlasništva bez obaveze vršenja vojne službe. Kasnije, kada se u 15. i polovinom 16. vijeka osmanska država bude raširila na cijelu Anadoliju, osmanski Turci su u smislu istorijskog kompromisa u nekim djelovima Anadolije, gdje je lokalni element bio jak i teže ga je bilo kontrolirati, uspostavljali malikane divani sistem. To su takva feudalna dobra u kojima pravo na polovinu rente posjeduje posjednik takvog dobra bivšeg mulka u vidu malikane, a drugu polovinu rente država u smislu divani, odnosno mirijske zemlje. Dok su drugi oblici, tj. mulk-timar i mulk kao privatno dobro, osmanskim osvajanjem Balkana preneseni u tu regiju, mulk divani sistem ostao je ograničen na Malu Aziju, specijalno na Rum eyaleti.

Postavlja se pitanje o tome da li je osmanska država nailazila na teškoće prilikom uspostavljanja mirijske zemlje u islamskom svijetu koji je osvojila, svijetu koji je imao svoju islamsku tradiciju zemljišne svojine. U prvom redu to se odnosi na Anadoliju, Siriju, Palestinu i Iran, a u sjevernoj Africi na Egipat. Teškoće na koje je nailazila bile su ogromne. To se vidi i po načinu širenja režima mirijske zemlje i po obimu koji je to širenje doseglo. Može se reći da je režim mirijske zemlje integralno raširen po Maloj Aziji i po nekim zemljama arapskog svijeta, a da se ne govori o Egiptu, gdje taj režim nikad nije uspostavljen. Za historijsku pobjedu mirijske zemlje i klasičnog timarskog sistema u Osmanskom Carstvu od ogromnog značaja bilo je osvajanje Balkana, gdje će taj sistem biti duboko ukorijenjen i predstavljati uslov bez kojeg ne bi

mogla opstati osmanska vlast. Vladavina naturalne rente koja karakterizira azijski način proizvodnje, pri turskom osvajanju Balkana ostaće kao jedna od vrsta kompromisne ravnoteže između novčane rente koja se sve više razvijala u balkanskoj feudalnoj privredi i radne rente koja je tu postojala iz ranijih faza razvitka balkanskog feudalizma. Oba ova ekstremna oblika feudalne rente teško su pritiskala balkansko seljaštvo, jer su omogućavala ekscesni pritisak elemenata gradske privrede i krajnje zloupotrebe feudalnog nasilja pri izrabljivanju gole radne snage tog seljaštva. S druge strane, vrlo je važnu ulogu odigrala činjenica da se turski feudalizam temeljio na sasvim drugim osnovama nego evropski feudalizam, turski spahija bio je funkcioner turske države, pa je na osnovu toga dobijao leno. Stoga je turski feudalizam neka vrsta parafeudalizma (znači da je samo po površinskom izgledu feudalizam, a ne po strukturi). Stoga je uživanje timara od strane turskih ratnika, vojnih funkcionera i neke vrste administrativnih civilnih funkcionera bilo ograničeno na životni vijek uživaoca, a njegove kompetencije nisu bile strukturno utemeljene na uživanom posjedu. Jer, taj posjed nije bio njegova očevina nego državno dobro, pa su društveno-pravne i ideološke konsekvence odnosa feudalac - seljak bile posve drugačije nego u evropskom feudalizmu. Tu su najvažniji aspekti običajnog i službenog prava, koje je bilo potpuno u ruci države, odnosno njenih pravnih i administrativnih funkcionera. Svi sporovi posjedovnog, građanskog i krivičnog prava bili su van kompetencije posjednika timara, čak to vrijedi za serbest timare, u koje su ulazili zeameti i timari nekih vojnih funkcionera poput dizdara, dovudže i dr. Naime, na tim serbest timarima policijski i sudski organi nisu mogli realizovati svoje kompetencije bez znanja posjednika takvog timara. Postavlja se pitanje kako je osmanskim Turcima uspjelo da potisnu viši oblik zatečene zemljišne svojine na Balkanu i u Panoniji, a da to potpuno ne zablokira razvitak turske države, bar u prvo vrijeme. To se može objasniti činjenicom što feudalizam u toj regiji nije bio klasičan evropski feudalizam, pa je nosio u sebi manje otpora prema primitivnijem obliku zemljišne svojine koji su nametali Turci.

Drugo, balkanski feudalizam prolazio je kroz otvorenu krizu vrlo brzog razvitka, ali i krizu pritiska sredozemnog kapitala na taj feudalizam. Tu krizu su pratili duboki tektonski društveni potresi. Oni su dolazili do izraza ne samo u otporu prema sredozemnom kapitalu nego i u vidu društveno-klasnih borbi koncentrisanih na vrhove feudalnog društva (česti državni udari i smjene vladara) i naglog bogaćenja krupnih feudalnih kuća, te u vidu talasanja i pobune najpotlačenijih društvenih slojeva seljaštva i siromašnog građanstva. To je sve izazivalo društvenu nesigurnost koja je dobijala alarmantne oblike. Tako je npr. u vizantijskoj državi razvitak feudalizma doveo do uspostave novčane rente, ali je iscrpljenost privrede i državnih finansija blokirala takav progresivni razvitak i svodila nivo društvene proizvodnje do tako niske razine da ona nije mogla podnijeti ustanovu novčane rente. Stoga se osjećala potreba da se takvom stanju udovolji naturalnom rentom. Što se tiče srpskog i bugarskog feudalizma, u njihovoj sferi razvitak je bio vrlo dinamičan, naročito kod Srba, i osjećala se potreba za uspostavom novčane rente kao vladajućeg oblika. Ali, progres je vukla nazad vrlo snažna komponenta radne rente. Najžešća kriza srpske države padala je u 14. v. i bila je zaoštrena sredinom toga stoljeća. Turci su svojim osvajanjem postigli dvoje. Usposta-

vili su vladavinu naturalne rente i suzbili su razorni uticaj sredozemnog kapitala (prvenstveno talijanskog - Firence, Pize, Đenove) tako što su svojom centraliziranom vlašću uspostavili miran poredak i veliko kontinuirano ekonomsko područje. U rezultatu toga oporavila se balkanska privreda i balkansko društvo, a položaj najsiromašnijih slojeva tog društva postao je i imovinski i pravno snošljiviji. Daljim razvojem turskog feudalizma pokazalo se da granice tog feudalizma nisu dovoljno široke da bi se nagomilani uslovi za daljni ljudski razvitak mogli realizovati. Kao posljedica toga, već sredinom 16. v. vide se znaci krize mirijske zemljišne svojine i timarskog sistema. Jer, suština takve ekonomike je upravo u tome da ona reprodukuje u beskraj postojeće odnose i da guši sve fenomene progresa koji bi vrtuljak takve proizvodnje prevazišli i stvorili nov ekonomski kompleks. Kriza mirijske zemlje i timarskog sistema počela se snažno očitovati pod Bajazidom II, jer je nastao veliki pritisak na ustanovu mirijske zemlje time što su stvoreni vakufi i mulkovna dobra, a što je, pak, izazvalo otpor spahija. Tu krizu suzbio je Selim I, a pravno cementiranje postojećeg oblika zemljišne svojine pokušao je Sulejman Zakonodavac. Njegovo zakonodavstvo, za razliku od zakonodavstva Mehmeda II, u pogledu na mirijsku zemlju i timarski sistem, razlikuje se u tome što je Mehmed II kodificirao odredbe o timarskom sistemu na usponskoj fazi tog sistema, dok je Sulejman to učinio u fazi gdje je počela nagla deklinacija tog sistema. Posljednji pokušaj da se zakonodavnim putem sanira ustanova mirijske zemlje i timarskog sistema kao uslova postojanja Osmanskog Carstva učinjen je pod Ahmedom. Kriza mirijske zemlje i timarskog sistema očitovala se u toku 16. vijeka pa dalje u sve većem prožimanju tog sistema elementima robno-novčane privrede. To je dolazilo do izraza u tendenciji potiskivanja naturalne rente novčanom, u tendenciji ekonomske mobilnosti mirijske zemlje i timara, tj. u tendenciji da se timar učini predmetom kupoprodaje i transakcije. Time su se povećavale od ranije započete zloupotrebe državne administracije u dodjeli i grabljenju timara. Naročito su u tome prednjačili funkcioneri centralne uprave i regionalnih vlasti. Tako su, naročito u drugoj polovini 16. v., mnogobrojni predstavnici znatnih porodica (vezirski sinovi, sinovi beglerbega i sandžakbega, muteferrike, čauši i razne čelebije) dobivali zeamete i krupne timare i to redovno sa najboljom zemljom. Taj fenomen možemo pratiti na čitavom Balkanu, u Maloj Aziji, pa i u ovim krajevima, naročito u Bosni. Dalji znak slabljenja režima mirijske zemlje jeste prilično snažno vakufiziranje te zemlje, iako po klasičnoj odredbi za vakuf vakufsko dobro može biti samo mulk zemlja. Treba reći da ustanova vakufa, iako liči pobožnim formacijama i civilnim legatima na Zapadu, nikada nije predstavljala čisto i potpuno poklanjanje zemlje i drugih dobara u javne i kulturne svrhe. To naročito važi za evladlik vakufe, tj. vakufe u porodičnom nasljeđu, u čemu se vakuf pokazuje kao jedna vrsta maske za održavanje privatne porodične svojine i njene zaštite od udara mirijske zemljišne svojine. Sama riječ vakuf pokazuje da dobro koje je uvakufljeno predstavlja jednu vrstu njegove ekonomske imobilizacije. Istina, putem vakufa stvarala se mogućnost zapošljavanja ne malog broja lica u vakufskoj ili sakralnoj službi kojoj je vakuf namijenjen. Vakuf je više ustanova naturalne nego novčane privrede, jer kamata koja je dozvoljena na vakufski novac nije smjela preći iznos naturalne rente - ušura (1/8 ili 12, 5%). Mobilizacija vakufskog novca ima za uzor feu-

dalnu rentu i ne smije je nikad preći. Izlazak iz teškoća u timarskom sistemu u turskoj carevini nađen je u ustanovi čiftluka. Naime, iz činjenice da je timarsko dobro doživotna, a ne trajna svojina, proizišlo je odsustvo veće inicijative i ulaganja u unapređenje proizvodnje timara od strane njegova uživaoca. Vidjeli smo da je takav odnos uživaoca prema timaru i prema seljaku kao radnoj snazi na tom timaru imao svoju upotpunu i u sferi prava. Na taj način, ni s te strane uživalac timara nije mogao imati inicijativu i podsticaj, jer nije mogao vršiti pravni pritisak na seljaka u smislu održavanja ekonomskog progresa timara. To je imalo za posljedicu da je izbor o načinu i vrstama obrade zemlje, i agrarnih kultura, ostajao van kompetencije spahije i svodio se na umiješanost i dobru volju seljaka. To je proizlazilo iz radnog i društvenog položaja seljaka prema timarskoj zemlji, jer je ona bila podijeljena prema selima na privatna seljakova dobra kao punktove proizvodnje i kao društveno-ekonomske jedinice zadužene rentom prema spahiji. Znači da je položaj seljaka u tom pogledu bio povoljniji od položaja spahije. Spahija je posjedovao samo kompetenciju uživanja timara kao cjeline i rente koju taj timar daje, bez prava miješanja u pojedinosti na tom timaru. Spahija kao privatno lice nije imao nikakve zemlje na timaru. Ustanova hassa zemlje koja se pojavljuje u rano doba osmanskog timara i na Balkanu, nije mogla da na dublji način riješi položaj spahije na timaru. Hassa-dobro sastojalo se iz pokojeg vinograda, livade, voćnjaka, mlina, stupe, valjalice, samokova itd. Spahija je imao pravo da traži radnu snagu za košenje svojih livada i obradu vinograda ako je svoje hassa dobro obrađivao u ličnoj režiji, a ako je tu obradu vršio izdavanjem seljacima, njegova renta se mogla kretati od 1/3 do 1/2 prihoda. Stoga je ova ustanova potpuno likvidirana. Nju je potiskivala ustanova čiftluka. Ovdje treba dodati da je uočeno da su u našim krajevima hassa dobra predstavljala nekadašnje zemlje i dobra u privatnoj svojini naših feudalaca. U BiH bilo je tako mnogo objekata takve lične svojine da su gdjekada svojim prihodima činili pretežen dio prihoda rente nekog spahije. To je sprečavalo uspostavljanje mirijske zemlje, pa je i to doprinijelo ukidanju hassa zemlje. Čiftlukom se naziva ono zemljišno dobro koje je nastalo aglomeriranjem jedne ili više seljačkih baština ili akumulacijom zemlje i objekata preuzetih iz cjeline seljakove baštine. Posjednici čiftluka su po definiciji feudalci, ali su čiftluk mogle posjedovati zanatlije, trgovci i, rjeđe, muslimanski seljaci. To ne znači da nije bilo čiftluka u hrišćanskim rukama, ali su to bila lica mahom preuzeta putem dodjele tim hrišćanima funkcija i privilegija koje su oni sticali ulaskom u vojne ili poluvojne redove osmanske feudalne klase. Tako se kao vlasnici čiftluka javljaju vojvode, knezovi, primićuri, lagatori. U ranije doba to su mogli biti gradski knezovi i dubrovački trgovci.

Ekonomsko-društvena funkcija čiftluka sastoji se u tome da posjednik čiftluka, u principu feudalac, za razliku od timara dolazi u položaj privatnog vlasnika zemlje koji, time što posjeduje čiftluk, nije zadužen vojnom ili nekom drugom javnom obavezom. Drugim riječima, posjednik čiftluka u odnosu na zemlju i objekte koji se nalaze na njoj potisnuo je seljaka i zauzeo njegovo mjesto, a seljak je ostao samo kao privatni posjednik svoje radne snage. Drugim riječima, između seljaka i spahije na čijem se timaru seljak nalazi interkalirali su se posjednici čiftluka koji u odnosu na seljake preuzimaju ulogu posjednika timara, a u odnosu na posjednika timara (u odnosu na pre-

uzimanje obaveza), preuzimaju ulogu seljaka, odnosno preuzimaju davanje rente. Jedan dio te rente daju spahiji u količini koju je ranije davao seljak, a drugi dio ostavljaju za sebe. Seljak koji radi na čiftluku može stanovati na svojoj bivšoj zemlji, ali on može imati svoju baštinu van čiftluka, pa svoju dodatnu radnu snagu stavlja na raspolaganje posjedniku čiftluka.

Iz izloženog o čiftluku vidi se da ustanova čiftluk principijelno ne može uništiti ustanovu timara, osim u sudejstvu mnogo važnijih drugih faktora (robnonovčana privreda, novčana renta, prerastanje timara u zemljišni posjed koji postaje ekonomski mobilan, zloupotreba administracije u centralnoj i pokrajinskoj vlasti, vojna katastrofa carstva, raspadanje sveukupne strukture i superstrukture društva, što se dešava u uslovima kad kapitalizam postaje vladajući sistem u Evropi). Naprotiv, ustanova čiftluka na izvjestan način produžava u socijalnom i ekonomskom smislu život timara i ustanovu spahiluka. Naime, rekli smo da timarsko leno nije feudalno leno po svojim izvornim korjenovima i po strukturi društvenih odnosa na timaru, nego više nagrada - plata u vidu naturalne rente za funkcije pojedinca u aktivnoj službi vojnog, administrativnog i ranije sudskog karaktera. Svojom rentom, takvo zemljišno dobro u dobroj mjeri podsjeća na pravo feudalnog lena zapadnoevropskog feudalca, ali je to samo privid, pa, kako smo rekli, to leno ima parafeudalni karakter. Ono ne može postati prava porodična svojina iz čije bi prirode, kao takve, proizilazile obaveze i prava posjednika timara kao feudalca. Drugim riječima, timar ne struktuira u ekonomskom, vojnom i upravnom.pogledu državu, nego se on struktuira iz države, a tek naknadno sve to dobiva inverzivan izgled, tj. da država izravno počiva na timaru. U takvim uslovima unutar timarskog sistema stalna je objektivna tendencija i subjektivna socijalna potreba da stvarni oblik posjeda, koji se u izvjesnom smislu približio privatnoj svojini, nalazi svoju realizaciju u ustanovi čiftluka, tj. čiftlučko dobro je posjed ambivalentnog karaktera. Naime, on pozajmljuje i u sebi sadrži crte dvostrukog karaktera. Prvo, sadrži crte timarskog lena kao prostog posjeda, a to će reći da on svojom situiranošću unutar timara i činjenicom da time ne narušava timar ostaje u skladu sa timarom, pod uslovom da spahija na svom vlastitom timaru ne može stvoriti vlastiti čiftluk. To ne znači da ovaj osnovni princip usaglašavanja sa timarom nije narušavan. On je narušavan na taj način što, nerijetko, spahija krši taj princip stvaranjem vlastitog čiftluka na svom timaru. To flagrantno kršenje principa ublaženo je činjenicom da timar nije ostajao stalno u spahijinoj ruci nego je putem rotacije prelazio u ruke drugog spahije, a ovaj je dobijao drugi timar, tako da je situacija tim putem izravnavana, pa je spahija sada imao svoj čiftluk na tuđem timaru. Drugi način izigravanja pomenutog principa sastojao se u tome da su pojedine spahije dolazile u spregu uzajamnih ličnih interesa. Tu spregu oni su realizovali na taj način da je jedan spahija "išao na ruku" drugom spahiji da svoj čiftluk stvori na njegovom timaru i obrnuto. Ali takva se situacija izravnavala na taj način što su putem rotacije spahije u rečenoj sprezi gubile svoje stare i dobijale nove timare, pa su na taj način poništavane flagrantne posljedice takve sprege. U isto vrijeme, čiftlučko dobro posuđuje neke osnovne crte privatne feudalne svojine na taj način što dobiva izgled privatne svojine koju nasljeđuju svi članovi porodice i muške i ženske linije. Dalje, čiftluk je ekonomski mobilno dobro,

uz jednu ograničavujuću rezervu. Naime, čiftluk se može prodati, pokloniti, založiti, zamijeniti, tek uz saglasnost gospodara timara, s tim da promjena gospodara čiftluka mora biti praćena tapijom od gospodara timara. Iz toga se vidi da je ovo privatno dobro ipak ograničeno i ambivalentno u pogledu svog svojinskog karaktera. To što gospodar čiftluka koristi radnu snagu podvrgnutog seljaka za obradu čiftluka i davanje feudalne rente nije uslovljeno samom prirodom čiftluka kao posjeda cjelokupne strukture društva u kojem je dominantan oblik proizvodnje agrarna proizvodnja i u okviru te proizvodnje apsolutna dominacija kmetskog rada podvrgnutog seljaka. Time se ne želi reći da izvornost te podvrgnutosti leži u samom čiftluku, nego u vladajućem sistemu. Ukoliko je bilo na čiftluku i slobodne najamne radne snage - bezemljaša, njih je vladajući društveni i timarski sistem svodio u status podvrgnute radne snage time što i takva radna snaga biva plaćena proizvodima svoga rada koje daje obrađena zemlja, kao što iz istog izvora vlasnik čiftluka dobiva svoju rentu. Kad bi to bila slobodna radna snaga u kapitalističkom smislu, onda bi, u stvari, radnik dobivao iz cjeline zemaljskog proizvoda novčanu nagradu, ili naturalnu nagradu kao oblik vrijednosti koju je uzeo novac. Naravno, takav čiftluk se ne bi mogao održati pod svodom timara, jer bi bio u ingruentnosti sa prirodom timarske svojine.

Iz toga slijedi da je čiftlučko dobro privatno dobro sa ograničenom privatnom svojinom koje se rodilo unutar timara da bi se osigurao oblik privatnog posjedovanja zemlje od strane jedne porodice, time da se to dobro nije moglo oduzeti iz posjeda porodice, osim u slučaju izdaje, ili nekog drugog krupnog zločina koji povlači ekspropriaciju kažnjenog lica.

Naravno da je renta koju je primao posjednik čiftluka morala biti znatno veća od rente koju je na čiftlučku zemlju uzimao spahija. Kad bi te dvije rente bile jednake, ili kad bi renta koju uzima posjednik čiftluka bila manja od rente koju uzima spahija, čiftlučki posjed bi izgubio ekonomski i društveni smisao.

Postavlja se pitanje kako je bilo moguće da se unutar timara razvije ovakav oblik zemljišne svojine, a da se pri tome ne razruši sistem. Stara shema raja-zemljišna svojina-spahija nije ukidana uspostavljanjem čiftlučkog posjeda, ali je došlo do modifikacije unutar ukupnosti te sheme na taj način što je posjednik čiftluka iz te sheme sebi prisvojio neke osobenosti položaja seljaka-proizvođača i spahije-uživaoca rente. On je od seljaka proizvođača prenio na sebe dvije relacije te sheme. Seljak više nije privatni posjednik nego to postaje posjednik čiftluka, više seljak ne daje dužnu rentu spahiji nego to čini posjednik čiftluka. Sada je odnos izmedju seljaka i spahije posredovan posjednikom čiftluka.

Od spahije je posjednik čiftluka pozajmio položaj direktnog odnosa sa seljakom, ne narušavajući oblik generične slike. To će reći da je seljak u prvom redu podvrgnut spahiji koji je pravi posjednik zemlje, pa tek na osnovu te relacije ostvaruje svoj konkretni odnos prema posjedniku čiftluka na osnovu toga što zemlju čiftluka privatno posjeduje, a to privatno posjedovanje prevalira nad generičnim gospodarstvom spahije nad čiftlučkom zemljom kao dijelom timara koji njemu pripada. Zbog svih ovih osobina čiftluk ima još jednu stranu svoje bivalentnosti. Naime, on na izvjestan način konsoliduje timarsko dobro, jer unosi na konkretne oblike zemlje na timarskom dobru

konsolidaciju. Time on popravlja društveni i ekonomski položaj spahije, praveći od njega ne samo ratnika, koji na osnovu svoje ratne službe uživa timar, nego i ekonomskog činioca u uživanju timarske zemlje, koji je zainteresiran iz ličnih i porodičnih obzira da prati i podstiče proizvodnju na svom čiftluku. S druge strane, čiftlučko dobro ipak znači važan korak prema pravoj feudalnoj svojini. To u turskom sistemu rađa nove elemente razvoja i izvjesne tendencije da se takvo zemljišno dobro prilagodi ekonomskim kretanjima prema novim evolutivnim oblicima. Ti bi oblici, istina, u dužoj evoluciji mogli u sklopu fundamentalnih uslova za takav razvoj voditi razaranju osmanske ekonomike i osmanskog društva kao predistorije kapitalističkog društva.

Konkretno izučavanje ustanove čiftluka i timarskog sistema u kome se čiftluk razvija pokazuju da osnovna crta načina proizvodnje u osmanskom društvu kao izraza azijskog načina proizvodnje vodi sljedećem. Nagomilana bogatstva u rukama posjednika čiftluka, ma koliko da su velikih razmjera, ne uništavaju timarski sistem i mirijsku zemlju. To je stoga što posjednici čiftluka, bilo da svoja nagomilana bogatstva stiču *iz čisto agrarnog sektora, tj. iz velike količine rente koju primaju, bilo da su dobiti* od agrarne proizvodnje obogaćene trgovinom i preduzetništvom, nikako ne vode ta bogatstva k tomu da budu kapitalizaciona, tj, da budu dovedena u položaj proizvodnog kapitala, bilo u agrarnom bilo u industrijskom sektoru, i da na taj način posluže kao osnova za razaranje osmanske ekonomske i društvene strukture. Ono što najviše takva dobra mogu postići to je da postanu trgovački ili zelenaški kapital, ili da postanu prosto blago, tj. da u obliku zlatnine, srebrenine, zlatnog, ili srebrnog novca i sl. blaga budu povučena iz trgovačkog i zelenaškog prometa i ostanu čuvana van ekonomske sfere. Osim toga, takva situacija skoro redovno je vodila takve nove bogataše situaciji da iskorištavajući svoja dobra, novac i dragocjenosti postaju jedna vrsta državnih funkcionera time što postaju zakupci (amili) rudnika, velikih carskih dobara, tranzitnih i lokalnih carina, prihoda trgova, skela i velikih luka. Do toga je dolazilo na taj način što državi unaprijed isplaćuju svote zakupa (rentnog prihoda upšte), a oni to na terenu realizuju prikupljanjem rente, uz znatnu ličnu korist.

U kasnijim fazama osmanskog feudalizma nije bio rijedak slučaj da neko stavi svoja čiftlučka dobra i svoje prihode na raspolaganje državi na taj način što dobije neku državnu funkciju, ili službu, za čije vršenje mu država ustupa njegova postojeća dobra za naknadu. Na taj način se privatna svojina podvrgava državnoj svojini i jača njen socijalni i ekonomski sistem. Ovakve proturječnosti, uz ostale velike poteškoće i kontradiktornosti u osmanskom društvu poslije slabljenja centralne i regionalne vlasti, dovode, počevši od kraja 16.v., do čestih društvenih potresa, pobuna, ustanaka, hajdučije, što je sve često povezano sa agresijom na osmansku državu. To sve slabi društvo kao cjelinu i dovodi do gubitka brojnih teritorija tokom 17. i 18. v., ali ne može bitno da izmijeni poredak osmanske države. Otuda je njena otpornost i upornost postojanja.

Karakteristično je za ustanovu čiftluka da je ona ponekad korišćena i od strane državne vlasti. O tome svjedoči institucija čiftluka-timara. Naime, to je bio način da se timar ostavi u porodičnoj svojini, a da se zemlja timara ne mulkizira nego da i dalje vlada režim mirijske zemlje. Karakteristično je da ta ustanova naglo nestaje od sredine 16. v., a da se javljaju druge tendencije u razvitku timara, od kojih tipičan primjer pred-

stavlja uspostava odžakluk timara u Bosni. To se dešava još ranije, u toku uspostavljanja i razvitka osmanske vlasti u krajevima sa jakom plemenskom organizacijom (istočni dijelovi Anadalije, naročito Rum ejaleti). Tu je pored čestih mulk timara i mulkovnih dobara egzistirao timar kao jurtluk, odnosno kao odžakluk. Sama riječ pokazuje da se radi o timaru pojedinaca iz istaknutih porodica iz kojih su proizilazili plemenski begovi koji su to svoje dobro zadržavali u porodičnoj svojini, odnosno u svojini plemena u kojem se ta porodica nalazila, a uz vršenje ratne službe za osmansku državu. U pogledu reda, poretka, plaćanja rentnih obaveza, vršenja ekonomske i vojne službe plemenski starješina garantuje lojalnost plemena osmanskoj vlasti.

Nastanak odžakluk timara u Bosni i Hercegovini sasvim je drugog porijekla i zasnovan je na sasvim drugom odnosu društvenih i ekonomskih faktora. Naime, sve govori da je tradicija srednjovjekovne bosanske svojine, zasnovana na svijesti o plemenitoj baštini i svojoj zemlji, iako pregažena ustanovom mirijske zemlje i ustanovom timara i naglom transformacijom socijalne i političke osnove u Bosni, ipak živjela ne samo u redovima bivših feudalaca nego i u široj bosanskoj narodnoj masi. Pada u oči da se osmanska vlast vrlo oprezno držala prema realizaciji mulk kategorije u Bosni, jer je takva kategorija zemljišne svojine ličila predosmanskoj bosanskoj kategoriji zemljišne svojine. Već smo rekli da je osmanska vlast do kraja 16. v. potpuno likvidirala ustanovu hassa zemlje na timaru u Bosni, kao reminiscencije na nekadašnju zemlju koja je bila u ličnoj svojini bosanskih feudalaca.

Može se reći da je već u prvoj polovini 16.v. došlo do sudaranja interesa bosanskih spahija, čiji je značajan dio predstavljao potomke domaće feudalne klase, i osmanskog poretka uspostavljenog u Bosni. Naime, na vrhuncu svoje vojne i ekonomske vlasti osmanska država je i u Bosni i Hercegovini konsekventno provodila principe svoje zemljišne svojine i svog ekonomsko-društvenog ustrojstva.

To znači da su i u Bosni konzekventno provedeni instituti spahijskog sistema, rotacija timara, zakon o nasljeđu timara samo od strane muških potomaka kao ratničke snage koja će domijeniti spahiju, čvrsto mjerilo o mirijskoj zemlji kao relativno imobilnoj u širem ekonomskom smislu koja se ne može prodati, pokloniti, uvakufiti, zadržati u široj porodičnoj svojini. Takođe, proveden je institut maazula, tj. svrgnutog spahije koji je izgubio timar, ali nije isključen iz redova spahijskog staleža nego se nalazi u suspendovanom položaju s time da se on poslije suspendovanja pojavljuje kao ratnik koji se dokazuje u svojim dužnostima, učestvovanju u vojnama, vojnim vježbama i drugim dužnostima vojno-administrativnog karaktera. Afirmisani maazul redovno je dobijao timar i time je postajao aktivni i priznati član spahijskog reda. Nakon učvršćenja i afirmisanja osmanske vlasti, Turci su sve više išli na kurs regionalnog rotiranja spahija time što su spahije jednog sandžaka vrlo često dobijali timar u drugom balkanskom sandžaku, ili u Anadoliji.

Ovdje treba napomenuti da su Turci pri osvajanju Balkana i instaliranju svog sistema nastojali da u svoju ratničku klasu privuku elemente zatečene feudalne klase. Prije svega to su bili srednji i sitni plemići, kao i sloj sitnih ratnika koji su se sastojali jednim dijelom od vlasteličića, a drugim dijelom od raznih vojnih ili poluvojnih redo-

va koji nisu ulazili u balkansku feudalnu klasu, osim najistaknutijih njihovih predstavnika, ali su bili nastavak te klase prema širini plebejskih masa. Uloga takve vojničke mase postajala je sve značajnija u naglom slabljenju centralne vlasti balkanskih srednjovjekovnih država i vojne propasti feudalnih snaga tih država u sukobu sa Turcima.Taj ratnički sloj imao je široku osnovu i Turci su rano shvatili da tu leži snaga balkanskih država pri kraju epohe balkanskog feudalizma. Stoga su Turci u svom nastupanju imali nekoliko segmenata u svom držanju prema zatečenim pripadnicima feudalne klase, odnosno pomenutog sloja. Treba odmah reći da feudalizam u Srbiji ima dva oblika, baštinski i pronijski. Znamo da je baština takva vrsta feudalne svojine koja je predstavljala pravu privatnu svojinu, tj. pravno, društveno i ekonomski mobilnu svojinu, dok je pronija bila ograničena feudalna svojina, umnogome slična ustanovi timara kod Turaka. Osim toga, u okviru baštinske svojine razlikuju se dvije vrste svojine: a) klasična baština u rukama potpuno feudaliziranog vladajućeg sloja, b) sitna feudalna baština sa svim odlikama feudalnog dobra, ali sa jednom specifičnom crtom koja se sastojala u tome da se ta svojina često nalazila u rukama sitnih plemića - vlastelićića koji su se interkorporirali u donji sloj feudalne klase iz vlaškog sloja, pa se tu osjećala rodovska sadržina uživanja i nasljeđivanja takve baštine. Drugim riječima, takva baština sociološki, formalno pravno predstavljala je kolektivnu svojinu porodične grupacije. Takve baštine posjedovali su i vojnuci, ali samo jedan manji njihov dio. Ostaje otvoreno pitanje da li se tu radi o kraljevskim vojnucima. Ostali dio uživao je manje baštine koje i pod Turcima ostaju u istom statusu, dok spomenuti prethodni oblici baštine bivaju priznati od Turaka. Pri tome krupnije klasične feudalne baštine ulaze potpuno u režim klasične mirijske zemlje i pravila tretiranja klasičnog timara. Druge od tih baština sa gentilnim crtama svojine imaju status timara, ali ostaje jedna vrsta nasljedne kolektivne svojine u kojoj se javljaju čitave grupe posjednika takvog timara koji ne izlazi iz ruku date porodice nego se može smatrati odžaklukom, mada se to nigdje ne navodi. Taj odžakluk podsjeća na sličan odžakluk u Maloj Aziji, ali se od njeg pomalo i razlikuje. Ovakvo stanje tirnarskog dobra u rukama ljudi našeg porijekla postepeno je sužavalo svoju ekonomsku, sociološku i političku bazu, jer su mnogi hrišćani spahije prelazili na islam i utapali se u masu postojeće vladajuće klase. To se u prvom redu odnosi na srednje i krupne spahije, ali je taj proces postepeno zahvatio i vlastelićiće, vojnuke, martolose i druge pripadnike najnižeg dijela vojničkog reda. To se može pratiti u Srbiji i Bugarskoj tako da krajem 15.v. preostaje vrlo malo ostataka najranijeg stanja nakon osmanskog osvajanja. Naravno, iz mnogobrojnih razloga, ne samo vojničkog karaktera nego i kolonizacionog, proizvodnog, političkog i moralnog, najviše se tolerišu timari ljudi vlaškog porijekla, naročito knezova, primićura i lagatora. Međutim, preokret u tome predstavlja mohačka bitka kao etapa novog osvajanja u Panoniji i konačnog osvajanja Balkana.

Što se tiče Bosne, stanje je bilo slično izloženoj predodžbi procesa, ali sa nekim specifičnostima. U Bosni se dobar dio spahija islamizirao već u toku druge polovine 15.v., dok priličan broj hrišćana spahija uživa dodijeljene timare sa stalnom tendencijom turske vlasti da iz ruku hrišćana, pa i muslimana spahija putem principa rotacije izbiju stara feudalna dobra koja su se krila pod timarom. Tu dolazi do prvog otvorenog

sukoba bosanskih spahija i osmanske vlasti. U Hercegovini proces teče tako da dobar dio vlaškog starješinstva biva uvučen u timarski sistem, pri čemu te starješine ostaju hrišćani u ogromnom dijelu. S njima su Turci izlazili lakše na kraj, jer su to novopečene spahije koji za vrijeme stare vlasti nisu imali te posjede, pa ni tradiciju posjeda. Njih su Turci vezali za novu vlast ne samo u timarima nego i u mezrama, šumama, ispasištima i drugim oblicima ekonomske koristi. Na taj način, Turci su slabili zatečeni dio feudalne klase u Hercegovini i stvarali jedno stanje koje se naziralo još za stare vlasti, a sada ostvarivalo. Naime, taj se sukob, započet u drugoj polovini 14. v., tačnije krajem tog vijeka, između, s jedne strane, stočarsko-katunskog starješinskog sloja i njemu podložne vlaške mase i, s druge strane, između feudalne klase i njoj podložne župske mase mora završiti ulaskom Vlaha na aktivnu pozornicu (prelazak iz objekta istorije u subjekat istorije). Time će doći do ogromne eksplozije kolonizacione djelatnosti vlaških masa koje se naglo sedantariziraju (oni postaju zemljoradnici), a vlaški starješinski sloj postaje znatan faktor osmanske feudalne klase u toj regiji kao što ćemo vidjeti u kasnijem izlaganju, ova činjenica će uticati i na islamizaciju hercegovačkih feudalaca, među kojima vidimo predstavnike starih hercegovačkih feudalnih kuća, dok će vlaške starješine islamizacija zahvatati znatno sporije i u dužem vremenu. Ovakvo nastupanje osmanske vlasti u Bosni ukazuje da su nepostojanje pronijskog sistema u Bosni i apsolutna vladavina baštinske feudalne svojine predstavljali izvjesnu opasnost za osmanski timarski sistem i osmansku vlast uopšte. Druga je stvar što je socijalno, klasno i religijsko stanje u Bosni bilo takvo da je Osmanima davalo moćne elemente za suzbijanje pomenute opasnosti.

Bogumilstvo kao proganjana hrišćanska heterodoksna konfesija predstavljalo je objektivnu snagu koja se protivi drugim dvjema konfesijama, u prvom redu katoličkoj. Snaga bogumilstva nije u njegovom broju, nego u kvalitetu njegove društvene i vjerske pozicije pred tursko osvajanje i u doba tog osvajanja. Pri tome je bogumilstvo imalo važniji značaj kao društveno-ideološka nego kao vjersko-ideološka snaga. Time se može objasniti činjenica da bogumilstvo naglo iščezava kao vjerska snaga i zadržava se kao moćni kvasac one ideološke snage koja je davala ton osmanskoj dominaciji u Bosni i Hercegovini. Prema tome, bogumili nisu morali iščeznuti samo u krilu islama nego su se mogli pojaviti kao kriptobogumili u liku katoličkog seljaštva koje se samo jednim dijelo islamiziralo, a drugim dijelom ostalo u hrišćanskoj vjeri. Naveli smo ovaj momenat kao ilustraciju teze da su se osmanski uspjesi u Bosni temeljili na činjenici da su, iako su neki elementi u oblasti zemljišne svojine i tradicije bili u opoziciji prema novoj vlasti, Turci, zahvaljući nejednakosti vjerskog faktora, bili u stanju da sve te teškoće savladaju i od Bosne stvore moćan emporij za dalja osvajanja u Evropi.

Turci su u borbi protiv ideologije reminiscencije na stari poredak koristili jedan oproban metod. Oni mnoge spahije prebacuju u druge krajeve Balkana i van Balkana, a istovremeno sistematski pune prostor spahijske klase u Bosni spahijama iz drugih, često vrlo udaljenih krajeva, bilo da se radi o ljudima balkanskog porijekla, ili da se radi o pripadnicima turskog naroda. I ovo je bio jedan od oblika političke borbe koji u Bosni nije prestajao od samog početka osmanske vladavine. Jer, bosanske spahije su

se vrlo često obraćale centralnoj vlasti s molbom da im njihove timare, udaljene od Bosne, zamijeni timarima u Bosni i Hercegovini. Mnogobrojne ilustracije ovakvog stanja nalazimo u muhimme defterima 16.v. Suprotno toj tendenciji, osmanska vlast je suprostavljala praksu forsiranja davanja najznačajnijih lena u BiH birokratiji i predstavnicima krupnih feudalnih porodica, a koja je naročito uočljiva u drugoj polovini 16.v. Pri tome se vidi jedna uočljiva činjenica. Naime, u sandžacima Bosne koji nisu imali krajiški karakter, to forsiranje birokratije i predstavnika krupnih feudalnih porodica (kakav je slučaj sa porodicom Sokolovića), doživljava vrlo visok stepen, tako da se može govoriti o totalnom porazu domaćih spahija vis-a-vis tog sloja birokratskog elementa. Takav je slučaj sa Zvorničkim sandžakom koji je po teritorijalnoj i političkoj evoluciji svog nastanka i razvitka ostao gotovo bez predstavnika domaće feudalne klase. Drugačije stoji stvar sa Bosanskim sandžakom koji je obilnošću svoje zemlje pogodnom za timarska dobra bez sumnje privlačio pomenutu birokratiju. Jer, ovaj sandžak je jednim dijelom i dalje ostao uč, a imao je znatan broj spahija domaćeg porijekla, među kojiina su se počele isticati i neke značajnije porodice (Vilići, Kopčići, Malkoči, Ljubunčići i dr.). Ipak je apsolutni broj posjednika timara birokratskog dijela i u ovom sandžaku značajan. Već u Hercegovačkom i Kliškom sandžaku taj se broj naglo smanjuje, a da se ne govori o Začazamskom i Krčkom sandžaku koji imaju izrazito krajiški karakter.

Tek pri kraju svega što je rečeno može se shvatiti koji su bili osnovni faktori koji su krajem 16.v. doveli do toga da se ideja o timaru, prilagođena aspiraciji feudalca domaćeg porijekla, formuliše kao ideja o odžakluk timaru. Tu su pored ostalog važnu ulogu odigrala dva momenta. U ekonomskom pogledu taj momenat je takva proliferacija nastanka čiftluka, tako da se može reći da uz timar postoji i čiftlučki sistem. To je imalo i za posljedicu i za rezultat nastanak sve jačih suprotnosti između bosanskih spahija domaćeg porijekla i muslimanskog seljaštva. To seljaštvo je objektivno predstavljalo, vis-a-vis osmanske vlasti i hrišćanskog stanovništva u BiH, uporišnu osnovu tih spahija time što je oduzimanje hrišćanske zemlje za račun čiftlučara dovedeno do krajnjih granica preko kojih se nije moglo prelaziti. Predmet eksploatacije za račun čiftlučara sve više su predstavljali muslimanski seljaci. Stoga su slabljenje takve svoje pozicije bosanske muslimanske spahije vidjele u jačanju svoje pozicije u timaru, jer su time postajali sve važniji faktor u evidenciji i regulisanju procesa čiftlučenja, tako da bi čiftlučenje iz izvora opasnosti po taj sloj preraslo u faktor njihove moći. Naime, tada bi i čiftlučki i timarski sistem bili u funkciji njihovih klasnih interesa. Drugi momenat koji je imao velikog udjela u pomenutom kompleksu pitanja je slabljenje timarskog sistema u cjelini, opadanje vojne i tehničke moći osmanske vojske u odnosu na Evropu, naglo slabljenje finansija Carstva, povećanje tereta na seljaštvo, sve veće odupiranje seljaštva u nastaloj situaciji, koje je, ne rijetko, prerastalo u pobune, čime se prožimala čitava serija političkih i vojnih akcija hrišćanskog svijeta. Time je znatno otežan položaj Bosne, jer je vojno-strateška uloga te pokrajine bivala sve značajnija. Tako je odnos snaga između te pokrajine i ukupne vlasti osmanske države sve više razrješavan u korist BiH, čime je rastao unutrašnji i spoljni pritisak na ovu pokrajinu. Sve češći bez-

uspješni vojni poduhvati pretvarali su se u poraze i ubrzavali su pomenuti proces u korist BiH. Samo da se spomene pitanje uskoka, njihovi upadi sa kopna i mora, njihove pljačke koje su ih dovodile u srce Bosanskog sandžaka (čak do Fojnice), dominacija mletačke flote na Jadranskom moru, poremećaj karavanske trgovine, hajdučija, usporena islamizacija, sve češći slučajevi apostazije koji su tjerali i regionalnu i centralnu osmansku vlast da poduzimaju mjere koje bi ojačale položaj BiH i koje bi učinile efikasnijom njenu ulogu.

Naravno, težište ove krize bilo je na tursko-austrijsko-hrvatskoj granici, kao što se ta kriza u sve većoj mjeri pojavila i na drugim mjestima prema Mletačkoj Republici. Poraz turske vojske kod Siska (1593) koji je uništio elitu bosanskih ratnika na čelu sa Hasan-pašom Predojevićem, Bosanski beglerbegluk pratio je, tri godine iza toga, pad Klisa u mletačke ruke. Stanje je bilo alarmantno, pa se pristupilo uspostavljanju jedne nove ustanove - ustanove kapetanstva. Još ranije, u drugoj polovini 16.v. kod Turaka je postojala ustanova riječne kapetanije. Kapetanije su se u borbi na Kupi i Savi angažovale za odbranu granica od austrijsko-hrvatskih snaga. Međutim, ideja takve kapetanije evoluirala je krajem 16. v. u nešto sasvim drugo. Tada koncipirana, početno provođena, kapetanija je značila kombinovanje principa teritorijalne odbrane sa principom tvrđavske odbrane. Rat se nije vodio na regularnim frontovima nego je postojalo permanentno stanje gerilskih ratova kome se nije mogao efikasno oduprijeti tvrđavski sistem, kao ni klasična vojna organizacija pojedinih mikroregiona skoncentrisanih oko pojedinih utvrda, ili gradskih naselja, uz pomoć derbendskih i martoloških službi. Tada su oformljivani nešto veći rejoni koji su mogli sadržavati nešto veći broj tvrđava. I dalje je zadržavan sistem dizdarstva sa svim vrstama tvrđavskih posada, ali je ukupnu vlast u tom rejonu imao kapetan.

Tokom 17., a posebno u 18.v., čitav ovaj sistem teritorijalno-tvrđavske organizacije stajaće u znaku dominacije kapetana i kapetanskih porodica. To je jedan od važnih momenata u ostvarivanju učešća muslimanske feudalne klase u novim uslovima neprestanog slabljenja Osmanske Carevine. U tom istom društveno-političkom i istorijskom prostoru ideja odžakluk timara, koja je od kraja 16. v. u načelu akceptirana od osmanske vlasti, pojavljuje se kao blizanačka ideja kapetaniji. Taj paralelizam između ustanove kapetanije i aplikacije ideje odžakluktimara karakterističan je za 17. v. u Bosni. Ideja će potpuno trijumfovati sredinom 17.v. kada je zbog drugog kandijskog rata Osmansko Carstvo došlo u vrlo tešku situaciju, a Bosna je podnosila nedaće i teret koji su prevazilazili njene snage. Iz dostupnog arhivskog i istorijskog materijala vidi se da se osmanska vlast plašila koncepta odžakluk timara, ne samo s obzirom na svoje pozicije u Bosni nego i s obzirom na čitav balkanski teritorij, pošto je ta ideja, ako bi dobila na snazi i efikasnosti, mogla postati i ideja aspiracije i ostalog balkanskog stanovništva.

Za to imamo ilustraciju u jednom fenomenu u Beogradskom pašaluku nakon beogradskog mira 1739. godine. Naime, poznato je da je poslije nesretnog Velikog bečkog rata, potisnućem osmanske vlasti iz Panonske nizije, cjelokupna sjeverna linija balkanskih posjeda Osmanskog Carstva bila stalno ugrožavana. U toj fortifikacionoj liniji osnovnu ulogu imao je Beograd sa svojim utvrđenjima. Osmanska vojna sila bila

je toliko oslabila da je čak, poslije beogradskog mira, posjed Osmanskog Carstva u Srbiji bio jako ugrožen. Stoga se došlo na ideju da se i tu uvede ustanova odžakluk timara, pri čemu bi bosanski feudalci koji su već imali skoro vijek i po iskustva sa odžakluk timarom, imali glavnu ulogu pri izvođenju te reforme u Srbiji, s tim da oni snose glavni teret u odbrani tog kraja. To je, u stvari, značilo da su bosanski feudalci svoje aspiracije proširili i istočno od Bosanskog pašaluka, što nije bilo bez značaja i za njihovu poziciju, kao i za poziciju osmanske vlasti na Balkanu. Takve aspiracije Bosanaca potrajale su kroz čitav 18. vijek i u tome treba tražiti jedan od glavnih uzroka za negativan i neprijateljski stav bosanske feudalne klase u odnosu na srpske ustanke u prvoj deceniji 19. vijeka.

Zajedno sa slabljenjem osmanske vlasti u Bosni i sve većim teretom vojnih i ekonomskih obaveza vladajuće klase u odbrani granica ejaleta, naglo su jačali i ustanova kapetanija i ustanova odžakluk timara u toj regiji. Sada su postojala tri moćna faktora, na kojima su muslimanski feudalci u Bosni integrirali svoju moć: kapetanije, koje su omogućave kontrolu manjih ili većih regija i tvrđavskih sistema; odžakluktimari koji su ne samo proširivali materijalnu moć feudalnih odžaka u Bosni nego su i konsolidovali društvenu i generacionu moć tih odžaka. Treći faktor su bili čiftluci koji su se toliko umnožili i toliko stopili sa ustanovom odžakluktimara da je bila gotovo zanemarljiva linija razlike svojine u ova dva ekonomska instituta. Ovo je za posljedicu imalo još dublje diferenciranje između zemljišne aristokracije u Bosni i muslimanskog seljaštva i građanstva. Muslimansko seljaštvo je više bilo deposedirano, pa je u raznim krajevima Bosne dolazilo do nezadovoljstva tog seljaštva, pa čak i do pobuna, kao što je slučaj u sjeveroistočnoj Bosni u prvoj polovini 18. vijeka. Još ranije, u 17. vijeku, počevši od Kandijskog rata, u Bosni je uspostavljen status tzv. tabija - sljedbenika, štićenika. Taj status su u prvom redu dobivali muslimanski seljaci, a nerijetko i gradska muslimanska sirotinja. Taj sloj tabija postao je znatan oslonac uglednih bosanskohercegovačkih porodica. On je zasnovan na klasnoj osnovi, na nadređenosti vladajućeg sloja nad plebejskom masom u vidu društvene i vjerske solidarnosti. Ovakav cjelokupni razvoj stvorio je od Bosne pokrajinu kojom su, izuzevši nekoliko krupnijih gradova, apsolutno vladali bosanski feudalci. I u većim gradovima je uticaj bosanskih feudalaca bio znatan, ali nije bio apsolutan. Jer, gradska privreda kao svojevrsna koncentracija zanatskih sredstava proizvodnje i brojne radne snage koja ta sredstva koristi na malom prostoru snažno je pokrivala tokove društvenog strujanja. Relativno velika masa esnafskih proizvoda i trgovačke robe domaćeg i stranog porijekla stvarala je od gradova kvalitativno drukčije jedinice društvenog bića nego što je bila rastresita, slabo organizovana i izrazito naturalna proizvodnja bosanskohercegovačkog sela. Stoga feudalac u gradu nije mogao gospodariti kao na selu. On je tu imao partnere u tzv. ajanima i ešrafima feudalnog i gradskog porijekla, esnafskim, starješinama i sloju krupnih trgovaca s kojima su bili primorani da dijele vlast i uticaj. Takva snažna, kombinovana koncentracija vlasti pod okriljem osmanske uprave pritiskivala je masu esnafskih radnika - kalfi i šegrta, kao i siromašne plebejce predstavljene u kućnoj i čaršijskoj posluzi i u većem broju besposličara. Stoga se tu dešavaju i bune u čijem srcu su uglavnom pomenuti gradski plebejci sa vodećom ulogom

esnafa. Kako su se esnafi često preplitali sa janičarskim redom, koji se nalazio u punoj degradaciji i predstavljao je vrlo artikuliran momenat labilnosti osmanskog društva u gradu, te bune su imale često oružani vid, u čemu se naročito isticalo Sarajevo, a slijedili su ga Mostar, Banjaluka i Tuzla itd. Ovakvo stanje nije samo stvaralo teškoće za vodeću ulogu bosanskih feudalaca nego je prije svega slabilo regionalnu osmansku vlast, što je sve u krajnjoj analizi vodilo jačanju domaćeg elementa na račun osmanske države. U takvim prilikama, kad se uzmu u obzir nagle i brze ekonomsko-društvene transformacije u Evropi, koje su se moćno odražavale na Balkanu, zračeći sa posebnim uticajem u bosanskohercegovačkoj regiji, čitav sklop ukupne organizovanosti Bosne kretao se u znaku istorijske degradacije. U jednoj strateškoj perspektivi, to je sve više ugrožavalo Bosnu od zahvata sa evropske strane. Uspjeh feudalaca da u tim prilikama neravnopravnog konfrontiranja sa susjednom Austrijom i Mletačkom Republikom održe granice Bosne, doprinosio je da se nivo domaćeg i stranog ugleda bosanske vladajuće klase nije smanjivao, iako je cjelokupna snaga Bosne i Hercegovine u rečenoj konfrontaciji neprestano opadala. Veoma velike promjene u vojnoj tehnici, tehnologiji i načinu ratovanja dodale su svemu tome svoj efekat. Taj efekat se naročito ogledao u propadanju osnovne funkcije timarskog lena u vidu odžakluk-timara, jer je umjesto spahijske konjice sve veću ulogu uzimala pješadija kao i odbrambene snage fortifikacionih sistema. S takvim slabljenjem osmanskog timara, timarsko leno se sve više osjećalo kao privatni feudalni posjed i u tom pogledu u svom odnosu prema čiftluku gubilo je svoj nekadašnji nadmoćan položaj. Kao što znamo, u okviru reformi koje je od kraja tridesetih godina 19. vijeka na širokom frontu provodila osmanska država, konačno je došlo do pripreme i ostvarenja likvidacije timarskog sistema sredinom 19. vijeka. Međutim, bosanski feudalci su već davno svoja timarska lena pokrili čiflučkim posjedima, pa likvidacijom timara, a time i odžakluk-timara u Bosni, obim njihove posjedovne moći nije bio skraćen. Naravno, ovakav drastičan razvoj, koji je vodio uništenju timarskog sistema i pretvaranju ranijih odnosa posjedovanja zemljišnom svojinom u odnose neposredne vojne discipline, ostvaren je regularnim modernim armijama. To je sve ugrožavalo ukupni položaj bosanskih feudalaca i dovelo je do otvorenih sudara između bosanske feudalne aristokracije i centralne osmanske vlasti. Tu je prije svega figurirala pobuna Huseina Gradaščevića, čiji su prvobitni uspjesi bili poništeni vojnim porazom pokreta. Ipak, otpor se i dalje nastavlja, pa je Porta bila primorana da pošalje Omer-pašu Latasa, hrišćanskog konvertita porijeklom iz Like, da te otpore slomi. Tako je i društveno-političkim porazom bosanskih feudalaca zaokružena linija evolucije koja je dovela razvitak u Bosni do posljednje tačke domašaja parafeudalnog ustrojstva instaliranog u Bosni osmanskim osvajanjem Bosne 1463. godine.

3. *Islamizacija u Bosni i Hercegovini: Temeljna pitanja*

Problem islamizacije u Bosni i Hercegovini je jedna od fundamentalnih tema naše moderne istoriografije, još od prvih njenih početaka. Razmatranja ovog problema krajem 19. i početkom 20. vijeka nose pečat neostvarene vremenske distance, tako nužne za ozbiljno istorijsko istraživanje jednog fenomena. U takvim uslovima prvi radovi o islamizaciji u BiH bili su međusobno podijeljeni linijom pripadništva ili nepripadništva islamu pisaca koji su taj problem tretirali. Ali i jedni i drugi su više posmatrali epifenomenologiju islamizacije nego istinske strukture te problematike. Naime, u našim zemljama je trajao dah srednjeg vijeka, njegov mentalitet i intelektualni horizont, čije su osnovne karakteristike u tome što se sve, pa i problem vjere u takvom horizontu, posmatra u posebnoj optici, jer su u fokusu pažnje više vjerski momenti, bolje rečeno vjerski mit konfrontacije hrišćanstva i islama u Bosni. Muslimanski pisci su problem islamizacije postavljali u idiličan okvir stabilnosti, blagostanja, humanosti i dugotrajnosti osmanskog uređenja kome se pripisuju crte plebejske demokratičnosti, koja je diktirana tzv. laičkom teokratijom, tj. sistemom odnosa zasnovanim na propisima islama. Po tom mišljenju, islamizacija je značila veliki istorijski progres, ona je vršena bez ikakvog pritiska, uz isticanje društvene i vjerske svijesti islamskih neofita, pa se islamizacija predstavlja ne samo kao vjerska i kulturna nagrada za konvertite nego i kao jedna vrsta sudbinskog blagoslova, milosti sudbe koja nagrađuje one koji idu pravim putem. S druge strane, hrišćanski pisci predstavljaju proces islamizacije u sasvim suprotnim bojama i potpuno inverznom smjeru posmatranja - za njih su ne samo Turci nego i islamska religija koju su oni donijeli nešto kulturno i društveno egzotično, a kulturološki i etički nerazumljivo, van normi koje je uspostavila evropska civilizacija. Stoga se islamizacija kod tih pisaca predstavlja kao jedna vrsta degradacije, odricanja od civilizacijski fiksirane tradicije hrišćanstva i od one povijesnosti koja je omogućila divovsku nadmoć Evrope i hrišćanstva nad vanevropskim svijetom i nad njegovim jednim vrlo važnim dijelom - islamskim svijetom. U stvari, ovdje se radi o predstavnicima dviju monoteističkih religija koje nude u svom fundementalnom vidu vjerovanja u Boga jedan te isti monoteizam, samo strukturiran i izražen na dva posve različita načina. Naravno da u takvoj konfrontaciji hrišćanstvo ima prednost, jer je ono starija monoteistička religija, pa ima dublju, izgrađeniju tradiciju, tako da, po hrišćanskom tumačenju, islam nije ništa novo nego je to jedna hrišćanska sekta, kao što su se u istoriji te religije pojavile mnoge sekte i herezije koje je vrijeme pregazilo. Kao utuk na

takve teze hrišćanstva, izvori islama i tumači tih izvora (teolozi, pravnici, sociolozi i filozofi) izlaze s tezom da su ranije monoteističke religije, osobito velike religije čijim je osnivačima dodijeljena božija knjiga, izopačile svoju pravovjernost, tako da se islam pojavljuje kao posljednja monoteistička vjera, posljednja i definitivna korekcija dotadanjih zabluda u velikim svjetskim monoteističkim religijama. Ovaj osnovni stav na posredan način se odražava i kod pomenutih pisaca s početka naše moderne istoriografije. To dolazi do izraza ili u tekstu ili takva opredjeljenja intoniraju naučnu i idejnu predstavu o pitanju islamizacije. U nas je ta slika nešto sužena, jer je religijski elemenat pokriven pitanjem nacionalne, državne i kulturne pripadnosti društvu koje se organizovalo u državu daleko prije dolaska Turaka u BiH, tako da kod hrišćanskih pisaca prelazak na islam predstavlja direktnu izdaju domaćeg društva, države i kulture. Za muslimanske pisce koji se nalaze u jednom izrazitom kontrapunktu prema ovom stanovištu, odbrana od ovakve tvrdnje morala se nužno usmjeriti u takvom pravcu da se pomenuta teza ako ne destruira, a ono iz korijena oslabi. Naime, bilo je nemoguće otkloniti argumente o izvornosti i istorijsko-etičkoj opravdanosti razvitka bosanskog društva i države prije Turaka. Stoga muslimanski pisci ne negiraju te činjenice. U prvi plan svojih tvrdnji oni iznose činjenicu da su bosanska država i bosansko društvo u razvitku svojih vlastitih protivrječnosti bili nemoćni da te protivrječnosti na religijskom planu anuliraju, nego su, naprotiv, te protivrječnosti tokom evolucije bosanske države sve više rasle, imale su takvu dubinu i snagu da su se transformisale u prvoklasne društvene i političke činjenice. Pri tome se misli na odnos pravovjernog hrišćanstva prema bogumilstvu - patarenstvu koje se učvrstilo i razvilo u bosanskoj državi. To bogumilstvo - patarenstvo, iako od hrišćanske crkve stigmatizirano nadimkom hereze, dugo vremena bilo je osnovni dominantni nosilac svjetonazora bosanskog društva i religijske predstave svijeta tog društva. Uz to je njegova društveno-politička uloga bila fundamentalno važna, jer je bogumilstvo bilo moralni faktor odbrane bosanskih teritorija od stranih nasrtaja i postepenog razvitka i rasta bosanske države. Tek u kasnije vrijeme, usljed brzog razvitka bosanske privrede, bosanskog državnog teritorija i političkih institucija bosanske kraljevine, a u sklopu postojećih međunarodnih odnosa, bogumilstvo je naglo počelo da gubi snagu i postalo je predmet krvavog obračuna poslatih krstaša i ruke domaćih vladara. Na taj način stvara se slika koja na planu istorijskih odnosa unutar krisćanske crkve u Bosni degradira pravovjernu hrišćansku crkvu i stvara predstavu o varvarstvu i nasilju nad bogumilima koje u ime pravovjerne hrišćanske crkve vrši okolni hrišćanski svijet i bosanska državna vlast.

Na takvoj pozadini pripadnici bogumilstva u očima pomenutih muslimanskih pisaca postaju idealan objekat islamizacije, tako da se tezom o bogumilskom porijeklu muslimana u Bosni postižu dvije osnovne stvari: jedna je da islamizacija u Bosni nije samo posljedica ukupne sile Osmanskog Carstva nego da je ta sila samo instrumenat u rukama jedne unutrašnje pravde koju nosi bogumilsko pitanje u Bosni. Drugo, na taj način islamizirano stanovništvo u Bosni se ne samo konfesianalno nego na jedan način i svojom etničkom genezom razlikuje od stanovništva koje je ostalo u katoličkoj i pravoslavnoj vjeri tokom turske vlasti u Bosni. Drugim riječima, ispada da je jedna određena etnička masa vezana bogumilskom vjerom i inače prije odvojena od hrišćan-

stva, sada tu podvojenost produbila i stvorila jezgro za generiranje etnije bosanskih muslimana. Time bi se moglo reći da se opšte teze o deformaciji hrišćanstva kao velike monoteističke religije i o islamu koji te deformacije ispravlja, u konkretnom vidu ostvaruju u Bosni islamizacijom bogumila. Naime, postojala je jedna praktična teškoća u evoluciji religiozne misli bosanskohercegovačkih muslimana i njenog anglobiranja u kulturno-istorijski fond BiH. Radi se o tome da su preci današnjih muslimana dugo, počevši od prvih vijekova naseljavanja BiH, ušli u sferu hrišćanstva kao monoteističke religije koja je stvorila znatna kulturna blaga i moćan civilizacijski krug svojih tekovina. Kakav treba da bude odnos bosanskohercegovačkih muslimana prema razvitku Bosne i Hercegovine do osmanskog osvajanja? Da li muslimani treba da odbace sve svjetovne i sakralne tekovine bosanske kulture ili treba da ih u određenom kritičkom vidu prihvate? Jer, kad se proračunaju vijekovi koliko su preci bosanskih muslimana bili u hrišćanstvu, izlazi da je to duže vrijeme od perioda početaka islamizacije do danas. I tu teza o bogumilskom porijeklu muslimana olakšava pragmatičku i naučnu logiku odgovora na gornje pitanje.

Međutim, radi odgovora na ovo pitanje trebalo bi se retrospektvno vratiti problemu nastanka i vremena nastanka bogumilstva u Bosni, kao i realnoj procjeni onih faktora na koje se bogumilstvo oslanjalo u svom aktivitetu vjerskog i socijalnog karaktera.

Poznato je da je u ekonomici feudalnog bosanskog društva u pogledu njegove zemljišne svojine centralnu ulogu igrala baština, bilo da se radi o feudalnom dobru zvanom plemenita baština, ili plemenito, bilo da se radi o seoskoj baštini. Obje te ustanove proizlaze iz jedinstvenog medija procesa koji je stajao u znaku prerastanja ranog, gentilnog bosanskog društva u feudalno društvo.

Uporednim proučavanjem istorije zemljišne svojine, ne samo kod Južnih Slavena nego i kod Slavena uopšte, kao i praćenjem razvitka slavenskih masa u Bosni od vremena doseljenja pa do stvaranja državne tvorevine u Bosni, može se konstatovati da su u vrijeme dolaska tih masa u Bosnu one još živjele plemenskim životom i imale plemensku organizaciju. Kako plemensku organizaciju u društvenom i ekonomskom pogledu karakteriše zajednička plemenska svojina i tome odgovarajuće funkcije koje su održavale ekonomski i društveni poredak, mora se utvrditi da naziv plemenita baština ne znači plemićku baštinu nego znači zemlju koja pripada plemenu. Naravno, već u takvoj organizaciji zemljišne svojine postoji određena diferencijacija u plemenskom društvu sa već izdiferenciranim vladajućim slojem plemenskih starješina i istaknutih porodica, kao i nastajanju određenih javnih organa, bilo da se radi o civilnim organima plemena, bilo o vojnim snagama nad kojima je zapovjedničku ulogu igralo vodeće plemensko starješinstvo. U daljoj evoluciji takvog stanja moralo je doći do toga da se iz prvobitne plemenske zemlje na polarizovan način počelo kristalisati novo društveno-ekonomsko stanje. Ta bipolarnost imaće svoje jasne rezultate u kasnijem vremenu, kada je plemensko društvo već prerastalo u državnu formaciju. Naime, na jednoj strani ocrtavali su se obrisi buduće plemićke baštine, a na drugoj strani oblici podređene seljačke baštine.

Činjenica da se plemenska baština i dalje naziva plemenita baština ukazuje, po našem mišljenju, na to da je počela slabiti ustanova plemenske, odnosno opštinske

zemlje u tom smislu što se ta opštinska zemlja svojim najkvalitetnijim dijelom počela koncentrisati u rukama plemenske aristokracije, dok se na drugoj strani ocrtavao obris seljačke baštine društveno-ekonomski zavisne od plemenske aristokracije. Naravno da je ovaj proces bio prilično dug i da je praćen otporom osnovne plemenske mase - seljaka proizvođača. Po svemu izgleda da je seljak od predašnjeg stanja koje je stajalo u znaku primitivnog seoskog kolektivizma sačuvao porodični kolektivizam, tj. strukturu stare slavenske zadruge. Ta će crta organizacije seljačkog života i produkcije na seljačkoj baštini, uz stalno slabljenje te njene osobenosti, na izvjestan način trajati sve do u epohu zrelog feudalizma u Bosni, odnosno do vremena uspostavljanja turske vlasti. Prvobitni odnos plemenske aristokracije prema seljaštvu, koji se sastojao u tome da je seljak davao višak rada za obradu plemenite baštine, produbljavao se u tom smislu što seljak nije ostajao na davanju viška rada, nego je njegova vlastita baština svojom materijalnom, tj. prirodnom supstancijalnošću (kao zemlja) i svojom ekonomsko-društvenom strukturom postajala sve više podređena plemićkoj zemlji - plemenita baština - ulazeći u njene granice, tako da je u kasnijoj epohi plemenita baština u sebi obuhvatala dvije vrste zemlje: plemićku zemlju u užem smislu, tj. zemlju koju je plemić obrađivao u ličnoj režiji i masu seljačkih baština koje su pripadale težaštvu. Izgleda da u prvo vrijeme, govoreći načelno, ta infeudalirana zemlja, tj. zemlja u ličnom posjedu plemića nije predstavljala veći dio zemlje plemenite baštine, nego će ta zemlja tokom feudalizma, naročito u njegovoj zreloj fazi - druga polovina 14. i prva polovina 15.v. - početi stalno da se uvećava na račun seoskih baština. Kako vidimo, pomenuti proces imao je od svojih početaka izrazito antagonističko-klasni karakter, suprostavljući osnovnu masu društva njegovoj vladajućoj manjini, s time da je sve to trajalo do uspostave osmanske vlasti u Bosni. Ali, da bi se razumjele neke važne pojave u vezi sa bogumilstvom u Bosni, potrebno je istaći činjenicu da je to što je plemenita baština u sebe uključivala ne samo plemiće nego i njima podređeno seljaštvo stvorilo specifičan odnos između ta dva društvena faktora. Naime, seljaštvo koje je bilo oponentna snaga laganom evolucijom nastanka feudalne plemenite baštine privikavalo se na tu baštinu u moralnom i duhovnom pogledu, smatrajući je ostatkom, istina duboko izmijenjenim, nekadašnje zajedničke plemenske svojine. Stoga je bosansko seljaštvo s jedne strane u oštroj opoziciji prema plemstvu u odnosu na ekonomske relacije plemenite baštine u društvenom, političkom i moralnom, religiozno-ideološkom pogledu smatralo plemenitu baštinu zajedničkom tekovinon bosanskog društva i osnovom na kojoj je izrasla i izgrađena bosanska država. Takav dvostruki položaj klasnog odnosa između dvije osnovne snage društva objašnjava izvjesne protivrječnosti u razvitku bosanske države, kao i protuslovlja i kompromisa u razvitku bogumilstva u Bosni. Ovakvom stanju stvari u Bosni doprinijelo je i to što je ova pokrajina još od svojih prvih početaka poslije slavenskog naseljavanja bila izložena pritiscima okolnog svijeta. Mi te pritiske ovdje ne možemo do u pojedinosti izlagati, ali se može reći da su se oni pojavljivali na raznim planovima bosanske društvene zajednice. Nije jasno pitanje da li je Bosna znatnije naseljena u prvom talasu slavenskog doseljenja, ali je sigurno da je ona svoju karakterističnu fizionomiju dobila tek drugim talasom doseljenja. Ako ostavimo po strani slavensko-avarske odnose koji su ostavili svoj trag, možemo reći

da se Bosna našla pod pritiskom dviju osnovnih snaga još od najranijeg vremena: katoličanstva, iza koga je stajao faktor papske moći i snaga franačke države, odnosno njenih nasljednih dijelova, uključujući tu i zračenje Sredozemlja, sa snažnim ostacima romanske kulture fizionomisane katoličkom dominacijom. S druge strane, to je bio pritisak Vizantije, odnosno poslije njenog slabljenja kinetički pritisak izvjesnih državnih tvorevina istočno od Bosne - uključujući u to i prve srpske kneževine, uz povremeni pojačani pritisak kraćeg daha takvih tvorevina kao što su Bugarsko Carstvo i Samuilovo Carstvo. Poznato je da je rana zetska država, kao i Bodinova Raška, imala veću ili manju dominaciju u Bosni. Ali najsnažniji i najopasniji pritisak nakon naglog jačanja Mađarske države predstavljala je tendencija prodiranja te države prema Bosni sa željom da se pod vidom katoličanstva zavlada tom pokrajinom. Prema tome, treba napomenuti da je uglabanjem Hrvatske poslije pakta conventa 1102. stvoreno tlo da se taj pritisak sa sjevera kompletira izvjesnim aspiracijama iz Hrvatske prema Bosni. Svi ovi pritisci nisu se manifestovali kao golo vojno-političko nametanje tuđina nego i kao civilizacijski, odnosno društveno-politički uticaj tih faktora pritiska. To naročito vrijedi za mađarski faktor koji je iznutra i spolja jačao brzinu razvitka feudalizma zapadnoevropskog tipa, preciznije germanskog tipa. Stoga je prodor Mađara u Bosnu i unošenje titule rex Ramae u titulaturu mađarskih vladara ukazivalo da Mađarska želi nametnuti Bosni i svoje društveno uređenje. I upravo to je bio onaj faktor koji je pojačavao i održavao pomenuti dvostruki položaj odnosa između dvije glavne klase bosanskog društva, i ideološkog interpretiranja tog položaja putem bogumilstva koje će se uspostaviti u Bosni kao reakcija ne samo na religiozno stanje u Bosni nego s obzirom i na sveukupno društveno stanje u toj pokrajini. Zna se da je bogumilstvo poput manihejstva, pavlikijanstva i drugih sličnih heterodoksnih sekti, koje se pojavilo u Bizantiji i na Balkanu, kao i nekim zemljama zapadne Evrope (Italija, Francuska), bilo dualistička religija koja je tvrdila da je svijet dihotomičan, podijeljen na dvoje - na svoj materijalni i svoj duhovni lik. Po tom učenju i sam čovjek je dihotomičan, jer njegova duša pripada Bogu, Tvorcu i Gospodaru duhovnog svijeta, a njegovo tijelo, kao i sav ostali materijalni svijet pripada carstvu satane. Prirodne konsekvence ovog osnovnog učenja bogumilstva izražavale su se u političko-državnoj sferi odbacivanjem državne vlasti kao posrednika materijalnog bogatstva, fizičke moći i nasilja pod vidom prisile nad ljudima, sa glavnom opservacijom da je nelogično da se država na čelu sa vladarom poziva na svoje božansko porijeklo i na izuzetnu ulogu vladara. Ako ima snage koja se može pozivati na božanstvo, to su ljudi posvećeni duhu i nematerijalnom svijetu, a to su sveštenici, odnosno sloj krstjana sa svojim starješinama - gostima i djedom, koji apstiniraju od svega što je materijalno i privlače i posvećuju u sferu duhovnog i obične vjernike putem ispovijedi i drugih vjerskih čina. Kako su katolička i pravoslavna crkva kroz svoju vlastitu evoluciju i u istoriji evropskih država služile kao moralni oslonac i ideolški vođ tih država, te dvije konfesije su u očima bogumila bile kompromitovane i postale su predmet napada i negiranja od strane bogumilske jeresi. U unutrašnjem, endogenom smislu bogumilstvo u Bosni je bilo u prvom redu protivnik katoličke i pravoslavne crkve iz spomenutih razloga, ali je bilo i oponent u pogledu prerastanja bosanskog društva na društveno-ekonomskom i političkom planu

iz plemenske zajednice u državnu zajednicu. Bogumilstvo je insistiralo na prvobitnim naturalnim odnosima ne samo agrarne nego i čitave ekonomike društva, braneći stare ple-menske odnose koji su nestajali, ali bez snage da se dati proces zaustavi. Stoga je pred spoljnom agresijom katoličke crkve, pred neprestanim mađarskim napadima bogumilstvo ulazilo u neku vrstu kompromisa sa unutrašnjim razvitkom u Bosni, da bi snagu svoje opozicije okrenulo protiv pomenuta dva faktora. U tom pogledu je bogumilstvo prvobitni odnos između seljaštva i aristokracije izvodilo na visinu solidarnog aktiviteta u borbi protiv pokreta ta dva faktora. I to je ono što je dalo silnu snagu bosanskoj državi u borbi protiv mađarske države. U takvoj ulozi bogumilstvo je dobilo izgled neke vrste predvodnika tog otpora i dominantne ideološke snage, počevši od Kulinovih vremena, pa do kraja bosanske države. Stoga nije čudo da je bogumilstvo obuhvatalo sve vladajuće slojeve bosanskog društva, pa se njegov uticaj kao feudalne snage bosanskog društva osjeća u politici i postupcima bosanskih vladara sve dotle dok bogumilstvo usljed objektivnih unutrašnjih i spoljnih faktora u razvitku Bosne nije počelo slabiti, da bi tako oslabljeno postalo predmet represije i uništenja od strane bosanskih kraljeva. Stoga nije tačna tvrdnja da je bogumilstvo nestajalo usljed tih progona nego izvor takvog procesa treba tražiti u ekonomskom, vojnom, društvenom političkom jačanju bosanske države, što je imalo za posljedicu definitivan poraz rodovskih reminiscencija i ideoloških iluzija primarnog agrarnog društva. Ekonomika bosanske države naglo se mijenjala usljed promjene njene strukture i širenja državnog teritorija, što je vodilo efikasnijoj ekonomsko-teritorijalnoj funkcionalnosti bosanske privrede. U njoj su rudarstvo i zanati od kraja 13.v. počeli igrati prvorazrednu ulogu, što je imalo za posljedicu početak dosta širokog razvitka naselja bilo da se radilo o suburbijalnim naseljima, bilo rudarskim gradovima, bilo o čisto ekonomskim punktovima gradske privrede nastalim na pogodnim vododionicama, raskršćima puteva i regionalnim gravitacijama. Tako se nasuprot agrarnoj privredi počela javljati moć grada u vidu koncentracije sredstava proizvodnje na malom prostoru što je karakteristika i rudarstva i zanata. Dok su ranije viškove agrarnog sektora prikupljali strani trgovci (uglavnom Dubrovčani), sada u igru ulazi i gradska i rudarska privreda, iako još uvijek znatnim dijelom posredovana stranim trgovcima, tako da uticaj gradskog sektora počinje prodirati u agrarni sektor proizvodnje. Gradska privreda je zadala bogumilskoj ideologiji smrtni udarac upravo zbog toga što je ona dokidala primitivni naturalni karakter odnosa čovjek - priroda, uspostavljajući odnos u kojem se čovjek sučeljava sa elemetima prirode u već toliko prerađenom obliku da iz njih može nastati proizvod više materijalne vrijednosti, a to je značilo trijumf materijalnog svijeta kao glavnog predmeta čovjekove preokupacije u društvu. Jer u ogromnoj naturalnoj privredi čovjek stvara uslove prirodnih procesa, a glavni dio procesa odvija se u obliku spontane slijepe inkubacije prirode koja stvara proizvod kod žitarica, kulturnog bilja, voća, pa i u stočarstvu.Tu je zanat postojao u funkciji agrarne proizvodnje, dok se sad iz privjeska te proizvodnje razvio u poseban proizvod, sposoban da se koncentriše na malom prostoru. Otvarale su se sfere uloge grada. Tako su zabilježeni slučajevi da se pokoji bogumil nađe u gradu, dok je ogromna masa bogumila živjela na selu, a i krstjani i

njihove starješine živjeli su dalje od gradova, kako se to vidi iz pregleda krstjanskih hiža.

Iz ovoga što smo izložili vidi se da je bogumilstvo odigralo krupnu ulogu u prelaznom periodu bosanskog društva kao gentilne zajednice ka obliku ranog feudalizma, iako je njegova uloga negativno definirana u odnosu na naznačene procese u tom periodu. Ona je bila ogromna i trajna, jer je bila okrenuta odbrani bosanskog društva i bosanske države od mađarsko - papske agresije. Ima znakova da su bogumili u svojoj silaznoj fazi pod pritiskom ekonomske, društvene i političke moći nove faze u razvitku bosanske države, pod pritiskom propagande i često surove akcije odvraćanja od bogumilstva, a da se ne govori o pritisku koji se svodio na uništenje bogumila, počeli da se prividno, ili stvarno vraćaju u ortodoksno hrišćanstvo, mahom u katoličanstvo. Pravoslavlje u Bosni nije imalo snagu da ostvari pritisak prema bogumilima, pa ako je dolazilo do prelaska bogumila u pravoslavnu vjeru (u Hercegovini), to je moralo biti u formi svojevoljne konverzije da bi se spasio goli život. Nije slučajno masovno bježanje bogumila i kretanje prema Hercegovini u vrijeme njihovog istrebljenja u centralnoj Bosni. Sve govori da su Turci zatekli u Bosni veliku masu kriptobogumila.

Osim toga, treba istaći političko-moralnu stranu bogumilske ideologije koja je stajala u znaku neprijataljskog stava ne samo prema vanjskoj agresiji nego i prema ukupnom feudalnom režimu bosanske države pod posljednjim bosanskim kraljevima. Ti kraljevi su, uvodeći oštar katolički kurs u bosanskoj državi, u laviranju izmedu agresivnih Mađara i nadirućih Turaka, pristajanjem uz katoličanstvo pokazivali da njima, u krajnjoj liniji, nije stalo do bosanskog naroda koji je zapadao u sve veću istorijsku patnju izmedu dva moćna protivnika koji su se međusobno često sukobljavali baš na bosanskom tlu. Solipsizam /okrenutost samom sebi/ i nemoć bosanske države još su više pojačavani partikularizacijom teritorija te države čije su velike površine prigrabili krupni bosanski magnati, od kojih su neki čak svojim teritorijama /kakav je slučaj bio sa Kosačama/ stvorili nove topografske jedinice, kao što je Hercegovina. Osim toga, oslanjanje na Mađare od strane katoličkih posljednjih bosanskih kraljeva izazivalo je odmazdu Turaka. Turci su, da bi iscrpjeli snagu bosanske države i skršili njen otpor u naslonu na Mađare, navaljivali teške kontribucije na bosanskog kralja i bosanske magnate Kosače i Pavloviće. Neprestano ratno stanje u znaku mađarskog pritiska i neprekidnih turskih upada često je bilo prožeto i sukobima bosanskih magnata međusobno ili sa kraljem. Takvo društveno stanje okretalo je seljačke mase u Bosni i Hercegovini protiv vladajućeg sloja u moralnom i ideološkom smislu riječi. Turci su bili vojnički i politički nadmoćni vis-a-vis Mađara i svojim društvenim sistemom su olakšavali položaj podvrgnutog seljaštva i građanstva. Jer, uvođenjem dominacije naturalne rente u svom agrarnom sistemu i jedne vrste demokratskog samodržavlja, koje je zasnovano na azijskom načinu proizvodnje, svodili su sve podanike države u odnosu na sultana kao centralnu moć države principijelno na isti podanički nivo. Ovakvo ustrojstvo države vrlo pozitivno se odrazilo na podvrgnute i nezaštićene slojeve društva koji su takvim tretmanom dobili istorijsku zadovoljštinu da ih štiti jedna određena i energična centralna vlast i da nisu izloženi ćudima pojedinih predstavnika feudalne klase i centralne vlasti koja se temeljila upravo na takvoj strukturi

odnosa prema podvrgnutom čovjeku. Može se razumjeti da je seljak želio da se dokine gospodstvo domaćih feudalaca na njihovoj plemenitoj baštini, gdje se vršio ubrzani proces deposjediranja seljaštva, proces otimanja ekonomskim ili vanekomskim sredstvima težačke zemlje i pretvaranja te zemlje u ličnu feudalčevu svojinu. Činjenica da se, na jednoj strani, u rukama pojedinih feudalaca akumulirala velika količina zemlje u ličnoj režiji feudalca, a da se, na drugoj strani, povećavao broj deposjediranih seljaka, govori o ekonomsko-socijalnoj dubini krize takvog procesa. Naime, oteta zemlja koja se nalaziła u rukama feudalaca tražila je radnu snagu, a deposjedirani seljaci, na drugoj strani, lišeni zemlje tražili su zemlju za obradu. To je dovelo do povećanja dviju stvari. Prvo, feudalac je mogao da obrađuje zemlju u ličnoj režiji tako da je izdaje pod zakup, u prvom redu siromašnim deposjediranim seljacima, što znači da su pritisak i zloupotrebe takvog odnosa rasle. Jer, odlučujući faktor u sklapanju takvog odnosa bio je feudalac, kome se više isplaćivalo da putem zakupa svoju zemlju ustupa siromašnom seljaku nego srednjestojećem ili bogatom seljaku. Drugo, obrada ove zemlje u režiji feudalca mogla se ostvariti i povećanom tlakom, tj. povećanjem obaveza kuluka od strane feudalca prema seljaku. Naravno da se tu osjećaju refleksi sve razvijenijeg rudarstva i gradske privrede, kao i povećane trgovine sa Dubrovnikom i stranim zemljama. Ovakav razvoj u agrarnom sektoru dovodio je do viška agrarnih proizvoda u rukama feudalaca koji su žito i druge agrarne i stočarske proizvode iznosili na tržište i tako participirali u izmjeni proizvoda agrarnog i gradskog sektora.Time je klasni razmak između seljaka i feudalaca još više povećavan, jer su feudalci mogli živjeti sve bogatije i luksuznije. Na takvoj pozadini društvenog stanja, borba bogumila protiv feudalne vlasti bosanskih kraljeva, protiv plemstva i katoličke crkve sve je bila oštrija u ideološkom i moralnom smislu. Znalo se da mađarski napadi na Bosnu nisu nikad donijeli neko znatnije poboljšanje položaja nižih klasa bosanskog društva, jer su donosili pustoš i potvrđivali pretenzije da se kontroliše Bosna i njena prirodna i društvena bogatstva. Stoga se u društveno-političkoj i društvenoj ideologiji bogumilskog društva počinju sve više kristalizirati sadržaji koji nisu poticali samo iz osnovnih religioznih uvjerenja bogumila nego su odražavali ukupan stav vis-a-vis bosanske države i mađarskog pritiska. Na taj način je bogumilstvo sa ovakvom svojom ideologijom bilo izraz društvene i etičke svijesti ne samo pripadnika bogumilske konfesije nego i svih snaga društva koje su bile nezadovoljne unutrašnjim i vanjskim položajem bosanske države. Ovakav proces je stvarao od osmanske sile mogućeg saveznika u traženju izlaza iz nepodnošljive istorijske situacije pri kraju bosanske države. Drugim riječima, bogumili su bili nosioci antirimskog i antimađarskog kursa u Bosni. Na taj način stvarana je vrlo povoljna situacija ne samo za vojno-politički nego i društveno-ideološki uticaj Turaka na široke bosanske mase putem praktične vojno-političke strategije u Bosni, putem vrlo uspjele socijalne propagande u kojoj su bili iskorišteni svi negativiteti unutar bosanskog društva, počevši od vjerske, pa do društvene i ekonomske situacije. Time su Turci, koristeći konfesionalni trialitet u Bosni, razarali jednu od osnova binarizma bosanske države, naime solidnost i čvrstinu religijskog faktora koji je, uz narodonosni faktor, činio kičmu bosanske države. Prema tome, Turci su,

koristeći sredstva za miniranje oba ta faktora, tj. religijske razlike i razdore i društvene razlike i društvena protuslovlja, pripremali definitivno zauzimanje Bosne i Hercegovine. Ovakvom stanju duhova u Bosni ići će na ruku specifika stanja u Bosni nakon osmanskog osvajanja BiH. Naime, Turci nisu mogli u prvo vrijeme da osvoje čitav bosanski teritorij, jer su stvorene dvije mađarske banovine - Jajačka na zapadu i Srebrenička na sjeveroistoku. Na taj način dalje borbe s Mađarima nisu ostale samo na tome da se vode na riječnim tokovima Save i Dunava, između Mađara i Turaka, nego su te borbe vođene do u 3. deceniju 16. vijeka pod neposrednim očevidijem bosanskih masa. Te borbe između Turaka i Mađara u Bosni održavale su u vrlo intenzivnom stanju ranije započetu ideološko-moralnu inkubaciju neprijateljskog stava Bosne prema papstvu, Mađarima i katoličkom Zapadu. Potisnuti Mađare iz Bosne i prenijeti rat na tlo Mađarske, to nije bio samo strateški cilj Turaka nego i žarka želja bosanskih masa. Uostalom, taj rat protiv Mađara donosio je predstavnicima ne samo spahijskog i uopšte vojnog sloja u Bosni nego i seljacima i seljačkim poluvojnim redovima znatne koristi u imanju, novcu i ugledu. To se najbolje vidi po nekim sačuvanim istorijskim podacima iz druge polovine 15. vijeka u Bosanskom sandžaku i s kraja 15. i treće i četvrte decenije 16. vijeka u Zvorničkom sandžaku, da ovdje ne pominjemo podatke koji se odnose na Kliški i djelomično Hercegovački sandžak. Iz tih podataka se vidi da su Turci široke ruke dijelili sela, zemlje, pustoline, šume, šikare, vode i druga agrarna blaga ne samo predstavnicima turskog spahijsko-vojnog sloja nego i seljacima, u prvom redu stočarskim Vlasima, pa i župskim seljacima. Kada je došlo, poslije Mohača, do provale turskih armija u Panonsku ravnicu i kada je konačno zauzet Budim, prosto su tekle rijeke bogatstva i ratnog plijena u ruke bosanskih spahija, prije svega spahija Zvorničkog i Bosanskog sandžaka. I bosanski trgovci, obrtnici i privrednici su takođe imali ogromne koristi od osvajanja u Panonskoj niziji time što su pomakli granice lokalne trgovine na široke prostore i time što su se naseljavali po gradovima Panonske nizije sve do granica Vlaške, Češke i Austrije. Pada u oči učestvovanje velikog broja seljaka u raznim vojnim i poluvojnim službama, koji su takođe imali velike koristi od pomenutih turskih osvajanja. Ovakva slika turskog prodora prema srednjoj Evropi u njegovom vojno-političkom i društveno-ekonomskom aspektu obrazlaže nam društvenu sadržinu islamizacije koja je otpočela u manjim srazmjerama već u prvoj deceniji nakon osvojenja Bosne, da bi postepeno do kraja 15. vijeka uzela vrlo ozbiljne razmjere, kako bi u prvoj polovini 16. vijeka dobivala izgled dominirajućeg faktora u Bosni. Takav ritam islamizacije ići će do kraja 16. vijeka, odnosno do kraja druge decenije 17. vijeka. Ovaj ogromni razmjer islamizacije nemoguće je shvatiti samo tumačenjem dogmatskog religijskog faktora, odnosno konfrontacijom tog faktora u islamu sa faktorom u drugim, zatečenim konfesijama. Moglo bi se reći da se osjećanje revanšizma prema agresiji katoličanstva i Mađarske podudarilo sa idejom svetog rata /gaza, džihad/ koja je ležala u ideološkoj osnovi nastanka, širenja i osvajačkog zamaha osmanske države. Ovaj fakat ilustrativno govori o tome da se i u Bosni potvrdila istina da džihad nije pusti vjerski slogan nego realistička i realna deviza jedne osvajačke muslimanske države. I taj faktor je stvarao naknadno uvjerenje i u tekućoj istoriji BiH pod Turcima sve do novijeg vremena /početak 19. v./ i u naučno-istoriogafskom tre-

tiranju fenomena bosanske povijesti doprinio iluziji da je osnovna pokretačka snaga prelaženja na islam, gledano sa bosanske strane, bilo bogumilstvo i da su njegove pristalice predstavljale osnovni materijal islamizacije u BiH. Međutim, to je samo istorijski privid. Daleko šire snage i na daleko širem frontu stvarale su situaciju koja je pogodovala masovnoj islamizaciji. Mi smo već zahvatili jedan aspekt te situacije. Mogli bismo reći da je već sami religijski trializam međusobno slabio snage svake od tri konfesije. Sa turskim osvajanjima u Bosni svaka od te tri konfesije našla se u posebnom položaju. Katoličanstvo je bilo, s obzirom na izvornost bosanske istorije, osnovna ukorijenjena konfesija u Bosni koja je davala kulturni i civilizacijski ton bosanskoj državi. Pravoslavlje je bilo i brojno slabije i manje centralizovano u središnjim dijelovima bosanske države, nalazeći se, uglavnom, u jednom dijelu Podrinja i u krajevima današnje Hercegovine do rijeke Neretve, tako da je ono, s obzirom na svoj položaj u Bosni i opšti položaj pravoslavlja na Balkanu vis-a-vis bogatog katoličkog Sredozemlja i moćne katoličke zapadne Evrope, bilo pod stalnim pritiskom ekonomskog, kulturnog, civilizacijskog, vojnog i vjerskog karaktera i bilo je stigmatizirano izrazom šizmatik. To je i kod pravoslavaca u Bosni stvaralo odbojnost prema katoličkom svijetu, što nije bilo od malog uticaja na zauzimanje stava prema turskom nadiranju, instaliranju turske vlasti u Bosni i širenju islamizacije u kojoj je pravoslavlje participiralo u daleko većoj mjeri nego što se to dosad pretpostavljalo. Tu treba istaći jedan fenomen unutar pravoslavlja u bosanskoj državi. Znamo da je klasično srpsko pravoslavlje zasnovano djelovanjem Nemanje i sv. Save i da su na tim osnovama izgrađene i razvijane srpske pravoslavne crkve. Vodeći sloj te crkve bio je duhovni dio feudalne klase srpske države. Srpska crkva u svojoj ekonomskoj i društvenoj organizaciji bila je značajan ekonomsko-društveni faktor srpske države, vodeća snaga u agrarnoj proizvodnji, a da se ne govori o duhovnoj ulozi tog dijela srpske feudalne klase. O takvoj organizaciji srpske crkve u Bosni, pa i u Hercegovini i Podrinju, teško da se može govoriti kao o jednom vladajućem fenomenu. Neke crkve i manastiri, poput Miloševe, koji su podignuti unutar granica nemanjićke države, živjeli su tradicijom srpske crkve. Nakon što je gornje Podrinje sa današnjim Humom i trebinjskom oblašću /tj. današnja Hercegovina/ došlo u sastav bosanske države, te veze lokalne i regionalne pravoslavne crkve sa nemanjićkom klasičnom crkvom stalno su slabile, u prvom redu iz političko-državnih razloga, ali isto tako iz razloga promjene ekonomsko-društvenih i religijsko-ideoloških gravitacionih silnica u tim oblastima, jer su one počele gravitirati prema centralnoj Bosni kao središtu bosanske države. Osim toga, tu su djelovale još dvije činjenice. Sve govori da se etnička slika tih bivših srpskih krajeva znatno promijenila u toku druge polovine 14. vijeka stoga što su turska prodiranja iz Trakije prema srednjem Balkanu izazivala demografska kretanja i demografske promjene, pri čemu su vrlo aktivni bili vrlo pokretljivi balkanski Vlasi koji su bili u punom procesu slavizacije. Tako već stari sloj podrinjskih i hercegovačkih Vlaha bio je brojčano obogaćen novim slojem. Time je osvježena vlaška organizacija i usporen je proces sedanterizacije Vlaha koji su se ovdje nalazili iz ranijih vremena, osvježene su katunske organizacije i udaren je pravac načinu buduće sedanterizacije Vlaha. Jer, zapaža se da će kod jednog dijela Vlaha preovlađivati katunska organizacija, a kod drugih prerasta-

nje katunske organizacije u plemena. Drugim riječima, pojačana je gentilna patrijarhalizacija, bilo da se radilo o čistim katunima, bilo o katunima koji prerastaju u plemena. U takvoj sredini nije bilo mjesta za tradiciju klasične nemanjićke crkve, u smislu njene realne reorganizacije i njene uloge u društvu. Ova tvrdnja ne dolazi u sukob sa davno razrađenom tezom da su Vlasi upravo zbog svog načina života i svoje pokretljivosti bili glavni nosioci i širitelji epske tradicije i tradicije u nemanjićkoj državi i njenoj crkvi. Ali sve je to bila samo epska transpozicija pomenutih činjenica. Pravoslavna crkva se u katunima i plemenima vremenom inkorporirala u tkivo gentilne organizacije tih sredina tako da su pravoslavni popovi i njihove porodice bili vodeći sloj vlaških katuna, odnosno plemena. To je često dovodilo do toga da je jedna te ista porodica davala vojvode, knezove, primićure, lagatore i pravoslavne popove, s tim da je dolazilo do spajanja popovske funkcije sa starješinskom plemenskom funkcijom. Drugim riječima, pravoslavna crkva u toj sredini živjela je u okviru gentilne organizacije. Naravno sa svim dubljim odlučnim promjenama u strukturi i prirodi tih zajednica mijenjala se uloga i organizacija pravoslavne crkve. Tek kada su se Vlasi putem sedanterizacije transformisali postepeno u župske seljake, stvoren je prostor da se u organizaciji pravoslavne crkve među Vlasima postepeno situira ideja klasične nemanjićke crkve i njene organizacije. Preciznije rečeno, u takvoj etapi razvoja Vlaha dolazi do definitivnog susreta, prožimanja i objedinjenja dviju verzija pravoslavne crkve - verzije klasične namanjićke srpske crkve i verzije patrijarhalne vlaške srpske crkve.

Ovu digresiju o Vlasima bilo je nužno izreći, jer nam ona služi za osvjetljavanje fenomena islamizacije kod Vlaha. To što je vlaška gentilna organizacija bila jača, što je još uvijek važan faktor života bilo stočarstvo, odražavalo se na izvjesnoj društvenoj zatvorenosti vlaškog gentilnog društva kako prema domaćim sjedilačkim težacima tako i izvjesnim moralno-religioznim kretanjima u župskom seljaštvu. Stoga su se oni i prema strujanju islamizacije odnosili u prvo vrijeme vrlo uporno i zatvoreno. U najranijim popisnim defterima to je očevidna činjenica, iako se već zapažaju počeci islamizacije kod Vlaha. U prvo vrijeme ta islamizacija je minimalna i ona dodiruje pojedine tačke u starješinskim vrhovima Vlaha. Naime, pojedini knezovi, lagatori, primićuri se islamiziraju, a nerijetko u njihovim porodicama se islamiziraju i članovi tih porodica, ali je islamizacija u ovo prvo vrijeme još uvijek minimalna, gotovo zanemarljiva. Očevidno je da se islamizacija zasniva na interesima rukovodećeg sloja Vlaha u pogledu njihovih starješinskih funkcija koje su stajale pod kontrolom osmanske vlasti i u pogledu izvjesnih beneficija za usluge koje taj sloj čini osmanskoj vlasti. Iz postojećih izvora mogao bi se dedukovati zaključak da su ekonomski i društveni interes običnih pripadnika vlaških skupina bili takvi da ovi još nisu imali interesa da putem islamizacije poboljšaju svoj društveni položaj. Naravno, takvom stanju stvari odgovaralo je i religiozno stanje u toj zajednici, ali se već u posljednjim decenijama druge polovine 15. vijeka vidi da se naznačeno stanje naglo mijenja. Naime, ranije započeti proces sedanterizacije Vlaha, koji je u jedno vrijeme izgledao zaustavljen, odnosno više usporen, uspostavom turske vlasti dobiva podsticaje za vrlo nagao razvoj. U rezultatu smjene domaće vlasti osmanskom vlašću kao posljedica velikih razaranja i u Bosni i Hercegovini, usljed unutrašnjih sukoba magnata i turskih navala u

jednom dijelu krajeva stanovništvo je bilo jako prorijedeno, bilo boleštinama, glađu, bilo povlačenjem u više nepristupačnije krajeve ili, pak, povlačenjem na dalmatinsko primorje ili na dalmatinske otoke ili prema zapadu da bi se izbjegao zahvat osmanske vlasti. To je imalo za posljedicu potrebu da se puste zemlje nasele, poveća demografski potencijal stanovništva, podstakne zemljoradnja i stočarstvo i tako konsoliduje stanje Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću. To se lijepo vidi na hercegovačkom opširnom defteru iz 1470. godine koji već pokazuje burno kretanje u demografskim promjenama, u zahvatanju zemlje od strane vlaških katuna ili frakcija katuna koji se već parčaju i usitnjavaju tako da pojedinci ili manje grupe, često iz različitih katuna i katunskih formacija, naseljavaju puste zemlje, oživljavaju napuštena sela, pri čemu lavovski dio dobitka u zemlji pada u ruke vlaških starješina. To je već bio znak da se približava vrijeme kada će proces sedanterizacije dati vrlo krupne rezultate u vlaškom društvu. Karakteristično je da se izraz katunar - starješina katuna - što odgovara otprilike primićuru, sve više povlači, a zadržavaju se ostale titulature vlaških starješina koje su se mogle uskladiti sa životom sedanteriziranih Vlaha, iako su Vlasi, prešavši na zemljoradnju, vrlo sporo i teško postajali istinski težaci. Ali, važno je bilo da je hermetizam vlaške zajednice bio razbijen i da je socijalno-ekonomska distanca između tih zajednica i župskog seljaštva bila smanjena. Tako je otvorena nova etapa u razvitku bosanskohercegovačkog društva pod Turcima, jer su sada bliži i trajni dodiri izmedu zatečenog župskog seljaštva i novopečenog vlaškog seljaštva činili da su međusobni uticaji transformirali i jedne i druge. Iz osmanskih izvora vidi se da je veliki dio Bosne i Hercegovine bio preplavljen vlaškim masama. U Hercegovini su se Vlasi spuštali u župne i za zemljoradnju pogodne riječne doline oko Neretve i njenih pritoka. U svim plodnijim i kvalitetnijim krajevima Hercegovine naseljavanje Vlaha bilo je toliko veliko da se broj Vlaha, bilo da su i dalje ostajali stočari, bilo da su postajali zemljoradnici, pokazivao većim od broja ostalog župnog stanovništva.

U takvim prilikama nije bio mali ni uticaj na Vlahe one socijalno-političke i vjerske ideologije koja je zračila iz bogumilskog pokreta putem brojnih izbjeglica u gornjem Podrinju i Humskoj oblasti. Na taj način je došlo do vrlo snažne sprege društveno-ekonimskih interesa vladajućih masa i socijalno-ideološkog i religijskog uticaja koji je na Vlahe vršila nova sredina. Sad se pokazalo koliko je odsustvo klasične nemanjićke crkve i njene organizacije među Vlasima ostavljalo negativne posljedice u držanju Vlaha prema islamskom prozelitizmu. I sada su društveno-ekonomski interesi tih Vlaha išli pred religioznim uvjerenjima i čvrstinom religijske tradicije kao izgrađenog i samostalnog moralnog faktora. Primitivna pravoslavna crkva, našavši se u novim uslovima nije išla s interesima sedanteriziranih Vlaha, pa nije ni mogla braniti religioznu tradiciju vlaških skupina. Kao posljedica toga, dolazi već u samoj Hercegovini do naglog obrta u držanju Vlaha prema islamizaciji. Naime, novi istorijsko-socijalni položaj vlaških skupina bio je prelazna etapa prema jednom višem nivou stvaranja seoskih zajednica. Slabi proizvođači u agrokulturi, Vlasi su bili gladni zemlje, a tu zemlju im je pružala osmanska vlast. Iz pojedinih izvora vidi se da je kod dodjeljivanja manjih ili većih površina zemlje i oslobađanja, privremenog ili stalnog, od izvjesnih rentnih davanja, sve više postajao bitni kriterij konverzije na islam. Ima mnogo slu-

čajeva da pojedini lojalni hrišćanski Vlasi, ponajviše iz značajnijih porodica, drže zemlju u velikim količinama uz određene olakšice ili potpuno oslobođenje od feudalne rente. S druge strane, razvitak gradova, transportne trgovine i i razmjene dobara sa inostranstvom dovodili su Vlahe u položaj da se prilagode novoj urbanoj i ekonomskoj situaciji, pa je i to doprinijelo da Vlasi u sve većem broju prelaze na islam. Kad se uzme u obzir koliko su hercegovački Vlasi bili predmet kolonizacionih potreba osmanske vlasti u drugim krajevima Bosne još od najranijih vremena, onda se može vidjeti da su znatne mase Vlaha bile udaljavane iz svojih starih tradicionalnih sjedišta i krajeva i obretali se u sasvim novoj sredini i situaciji.

Poznato je da su Turci još prije konačnog osvojenja Bosne, a nakon tog osvojenja u znatno većoj masi, naseljavali hercegovačke Vlahe u bližoj i široj okolini Sarajeva, duž rijeke Bosne, koristeći te Vlahe u dolini Bosne i kao zemljoradnički i kao vojni elemenat, jer su oni pomagali odbrani turskog teritorija od dvije mađarske banovine, pa su činili neku vrstu klina izmedu susjednih teritorija Jajačke i Srebreničke banovine. Isto tako, Turci su bacali znatne mase stanovništva, prije pada Srebreničke banovine, na graničnu liniju koja je išla predjelima Olova i Kladnja i pružala se nešto sjevernije od Srebrenice. Poslije pada Jajačke i Srebreničke banovine, Vlasi su hukom naseljavani u opustošenim graničnim krajevima koje je držala osmanska vlast, kao i u graničnim krajevima bivše Jajačke banovine. Naročito je velika i snažna kolonizacija izvršena u sjeveroistočnoj Bosni, odnosno Zvorničkom sandžaku u nekoliko talasa. Uočava se da je na zapadu, tj. teritoriju bivše Jajačke banovine, islamizacija Vlaha bila daleko manja nego islamizacija Vlaha u sjeveroistočnoj Bosni. Tačne razloge za to ne znamo, ali će sigurno jedan od glavnih razloga biti to da je na teritorij Zvorničkog sandžaka, specijalno na bivši teritorij Srebreničke banovine, došla velika vlaška masa u kojoj je islamizacija pojedinaca ili čitavih porodica izvršena još u Hercegovini, prije pokretanja tih masa iz Hercegovine u sjeveroistočnu Bosnu. Na zapadu je među naseljenim Vlasima bilo znatno manje islamiziranih pojedinaca i porodica, što, po našem mišljenju, nije slučajno. Naime, drukčija je situacija bila na teritoriju srušene Srebreničke banovine nego na teritoriju Jajačke banovine. Na granici i jednog i drugog teritorija nalazila se sfera mađarske vlasti, ali je strateški daleko važnija bila zapadna i sjeverozapadna strana Bosanskog sandžaka zato što je taj teritorij vodio u direktna osvajanja zemalja koje su pripadale najosjetljivijem dijelu hrvatskog teritorija, daleko sposobnijem za odbranu nego što je to bilo na granici Save prema Zvorničkom sandžaku. To će pokazati ratovanja u 16. v. kada će granica na Savi prema Zvorničkom sandžaku biti lako prevaziđena, osobito poslije Mohačke bitke, dok će krajevi prema užem dijelu Hrvatske biti teže osvajani, pa će se linija konfrontacije s Hrvatskom relativno konsolidovati na izvjesnim teritorijama koje idu u luku od Bihaća, pa preko Pounja, Pokuplja i Posavlja do Siska i regije oko njega. Tu su Turci izvršili vrlo tačne procjene odnosa snaga. Zato su kao kolonizacioni elemenat u tom kolonizacionom talasu birali one vlaške skupine koje su u procesu sedanterizacije ranije otišle naprijed i bile manje zahvaćene islamizacijom. Uopšte se vidi da se u svim regijama koje predstavljaju ratne zone sukobljavanja s hrišćanima Turci vrlo oprezno ponašaju u pogledu islamskog prozelitizma među Vlasima. Zato, kad se govori o odnosu pravoslavlja pre-

ma islamskom prozelitizmu i osmanskoj vlasti, treba distingirati činjenice koje smo ranije naznačili, tj da se drugačije prema ovim realitetima odnose pravoslavci kod kojih je bila konstituirana klasična nemanjićka crkva /istočno Podrinje/ od pravoslavaca koji su predstavljali stočarsko stanovnistvo. Moramo ponoviti da i tradicija klasične nemanjićke crkve u naznačenim krajevima nije bila tako snažna i utemeljena kao na teritoriju Srbije, jer je stajala pod zračenjem najprije bosanske države, pa bosanske kulturno-ideološke i vjerske tradicije, kao i pod zračenjem veoma brojnih masa vlaškog pravoslavnog stanovništva. Stoga je među takvim pravoslavcima na bosanskom teritoriju bilo islamizacije, o čemu imamo odjeka u jednom zapisu iz manastira Mileševe /početak 16.v./ u kome se lamentira nad vjerskim otpadništvom i prelaskom na islam. Druga je stvar bila sa problemom islamizacije kod vlaških masa. Nije u pojedinostima izučeno pitanje o tome u kom su procentu učestvovali Vlasi u islamizaciji Hercegovine. Neki izvori, koje smo mi proučavali, ukazuju da je procenat participacije hercegovačkih Vlaha u islamizaciji Hercegovine bio značajan i da su hercegovački Vlasi učastvovali u mnogobrojnim društvenim i ekonomskim djelatnostima javnog života, čak u osnivanju manjih naselja i kasaba, u naglom i brzom urbaniziranju prelaskom u brojne hercegovačke gradove, da je njihov starješinski sloj bio na putu da srasta u jedno socijalno tijelo sa slojem istaknutih privilegiranih muslimana, itd. Isto tako nije izučeno pitanje znatne naseobine Vlaha oko Sarajeva i u njegovoj široj okolini. Ti Vlasi jedno vrijeme imali su prvenstveno vojnu ulogu radi osiguranja zapadne granice i konsolidovanja položaja Sarajeva kao središta bosanskog sandžaka. Ti su Vlasi u ovom kraju, koji je srce stare bosanske države, naseljavani u drugu svrhu - da se potisne i dovede u položaj manjine staro katoličko stanovništvo, pa je čak takvo stanovništvo u nekim manjim gradovima i podgracima potiskivano. Ipak se može utvrditi da se u tom kraju, pulsatoru bosanske moći, islamizacija i urbanizacija Vlaha vršila dosta brzo, što se vidi još od prvih početaka Sarajeva, pa kroz njegov razvitak do u prvu polovinu 16. vijeka. Čak bi se reklo da su Turci, naseljavajaći Vlahe u Bosni, često dovodili te Vlahe kao martoloze, vojnuke i derbendžije u položaj da imaju uticaja i u obližnjem naselju gdje su bili nerijetko naseljavani, i da njihovi knezovi u podgrađima i manjim gradovima, a da se ne govori o rudarskim mjestima, preuzimaju ulogu starješine srednjevjekovnog hrišćanskog naselja - kneza. Vlasi naseljeni u srednjem toku rijeke Bosne, zbog svog vojnog položaja, sve dok su postojale 2 mađarske banovine, sporije su se i rjeđe islamizirali. Tek nakon likvidiranja tih dviju banovina islamizacija među tim Vlasima dobija šire razmjere. Ostaje nejasna sudbina i docniji položaj one znatne vlaške skupine koju je zabilježio defter iz 1468/9. godine u zemlji Pavlovića. Ta snažna skupina za koju sigurno ne znamo da li su je tu naselili Pavlovići ili Turci pojavljuje se u pomenutom defteru u svom klasičnom statusu stočarskih Vlaha koji plaćaju filuriju od 83 akče i čiji položaj otprilike odgovara položaju hercegovačkih Vlaha, čije su katunske organizacije date u hercegovačkom defteru iz 1477. godine. Ima izvjesnih relikata o tim Vlasima u prva dva sačuvana deftera Zvorničkog sandžaka. Stariji od tih deftera mogao bi biti datiran s 1517. godinom, a njegov je popis prethodio padu Srebreničke banovine.

Drugi je defter iz 1525. godine, opet sumaran, već sadrži i teritoriju bivše Srebreničke banovine. Iz prvog deftera moglo bi se zaključiti da su Turci tu skupinu Pavlovića Vlaha rasporedili po graničnim nahijama prema Srebreničkoj banovini. Ponegdje se spominju vojnuci i ostale vlaške formacije, ali su Vlasi prešli na normalnu rentu, što govori o procesu sedanterizacije među tim Vlasima. Jedino su Vlasi u župi oko današnjih Banovića zabilježeni u klasičnom statusu Vlaha. Nije jasno da li su ti Vlasi dali stanovništvo oko današnje Gornje i donje Tuzle prema Majevici i župi Završa. Vlaški opširni defter iz 1526/8. godine, koji govori o prethodno izvršenoj širokoj kolonizaciji Vlaha u Zvorničkom sandžaku, pokazuje da je glavnina tih Vlaha smještena na teritorij bivše Srebreničke banovine. Sumarni defter iz 1533. godine pokazuje da je bivša skupina potpuno nestala u običnom stanovništvu i da nju treba razlikovati od novonaseljenih Vlaha u Zvorničkom sandžaku. Ono što je karakteristično za relikte pomenute skupine Pavlovića Vlaha jeste to da je islamizacija među njima čak i poslije likvidiranja Srebreničke banovine daleko manja nego među docnije doseljenim Vlasima. To ukazuje na njihov raniji položaj graničnih Vlaha sa izrazito vojnim funkcijama tako da je inercija ranijeg stanja produžena do u prvu polovinu 16. vijeka. Što se tiče velikog kolonizacionog talasa koji je uslijedio iza pada Srebreničke banovine, može se konstatovati da među tom velikom skupinom Vlaha ima relativno značajan broj islamiziranih još prije dolaska u ove krajeve, iako su ti Vlasi, kako to pokazuje pomenuti defter iz 1526/8 godine, bili naseljeni i raspoređeni po pojedinim nahijama na način klasične stočarske organizacije, tj. po katunima, gdje se na čelu pojedinih sela nalaze primićuri, a na čelu katuna ili više katuna knez koji ima jedno ili više svojih sela kojima direktno upravlja. Tu su zabilježeni i lagatori, teklići i rataji. Pojava rataja ipak ukazuje na to da su Vlasi uveliko prešli na zemljoradnju, te da su rataji u službi primićura i knezova u stvari agrarno obavezni seljaci prema tim starješinama. Čak se vidi da teklići također spadaju u te podređene seljake i da ne ulaze u hijerarhiju privilegovanih Vlaha. Ovo smo spomenli stoga što proces islamizacije u Vlaha u Zvorničkom sandžaku pokazuje vehementan uspon, čija strelica vertikalno ide sve do potkraj Sulejmanove vladavine, da bi se i dalje nešto usporeno penjala do kraja 16. vijeka. Izračunavanje procenta Vlaha u islamizaciji ovog sandžaka tokom 16. vijeka daje gotovo senzacionalne rezultate, jer se pokazuje da većinu islamiziranog stanovništva u ovom sandžaku predstavljaju Vlasi, po svemu sudeći, ranije pravoslavne vjere, a tek malim svojim dijelom katoličke vjere. Mi ovdje ne možemo ulaziti u problem katoličkih Vlaha i njihove islamizacije, jer se on tiče Hercegovine zapadno od Neretve i krajeva u lancima Dinarida idući dalje prema zapadu. Moglo bi se reći da je univerzalna katolička crkva teže podnosila izolovanost i hermetičnost vlaške organizacije, osobito u pogledu vjerskog opredjeljenja, i da su tu stvari drukčije išle nego kod pravoslavnih vlaških skupina. Međutim, u našoj nauci to pitanje nije rasvijetljeno, pa je zbog toga teže naznačiti procenat katoličkih Vlaha koji su se u Zvorničkom sandžaku islamizirali krajem 15. i u toku 16. vijeka. Čak je vrlo teško utvrditi sasvim tačno broj islamiziranih župskih seljaka u zvorničkom sandžaku, pa je teška i linija delimitacije između islamiziranih vlaških seljaka i islamiziranih župskih seljaka.

Vrlo masovna islamizacija u Bosanskom sandžaku, koja je krajem 16. vijeka imala takve razmjere da je muslimansko stanovništvo predstavljalo apsolutnu većinu stanovništva ovog sandžaka, posljedica je dviju važnih komponenti u islamizaciji te regije: 1) Tu se nalazilo osnovno jezgro stare bosanske države sa svim protivrječnostima i refleksima ranijeg stanja u pogledu procesa nastupajuće islamizacije. U tom sandžaku bio je i najveći uticaj ne samo bogumilstva kao vjerske sekte nego i bogumilstva kao društveno-političke ideologije, koji se neposredno reflektovao na ukupnu masu stanovnika te regije. Ova činjenica će odigrati fundamentalnu ulogu u procesu islamizacije ovog sandžaka. 2) Druga važna komponenta je vlaška kolonizacija koja je po ukupnom broju naseljenih Vlaha bila ovdje veća nego u dva ostala sandžaka - Zvorničkom i Kliškom. Na ovaj zaključak nas tjera činjenica da je naglo porastao broj stanovnika u Bosni, koji nije mogao nastati samo prirodnim nego i mehaničkim priraštom, tj. putem naseljavanja Vlaha. Pri tome ne treba zaboraviti također važan fakat da je ovaj sandžak bio srce osmanskih posjeda na teritoriju bivšeg bosanskog kraljevstva. Tu je bio koncentrisan broj značajnih gradskih naselja, tu je bilo značajnih rudnika, važnih prometnica, razvijene trgovine, sve veća koncentracija prosvjetnog i kulturnog napretka, tako da je ovaj sandžak bio jedna vrsta osmanske metropole u Bosni. Naravno, temeljnu ulogu među gradovima ovog sandžaka igralo je rano i naglo razvijeno Sarajevo.

Sada se možemo vratiti pitanju sistematskog izlaganja hronološkog i sadržajnog procesa islamizacije u Bosni nakon osmanskog zauzimanja ove regije. Pored sporadičnih i ne baš sigurnih podataka naših, latinskih, talijanskih, njemačkih i dr. evropskih izvora, postoje vrlo obimni i vrlo zamašni podaci osmanskih izvora. Među tim izvorima fundamentalne sistematske podatke daju popisni registri s kojima se započelo odmah nakon osmanskog osvajanja. Iz najranijeg sačuvanog popisnog registra vidi se da je islamizacija u Bosni počela odmah nakon osvajanja, ali u širem demografskom smislu ona nije bila većeg obima. Očigledno da je u tome ulogu imala nesigurnost turske vlasti u Bosni u prvim decenijama te vlasti. Relativno veći broj bosanskih feudalaca islamizirao se već u prvim godinama osmanske vlasti. Poznato je iz naših i drugih evropskih izvora da je bilo otpora islamizaciji i turskoj vlasti uopšte među bosanskim plemstvom. Znatan broj plemića pobjegao je iz Bosne, bilo u Italiju bilo u Mađarsku, pružajući otuda otpor osmanskoj vlasti. Iz drugih osmanskih izvora imamo tu i tamo podatke da su Turci u svojim provalama u Bosnu u prvoj polovini 15. vijeka, sve do osvajanja Bosne, putem zarobljavanja hrišćanske djece, ili putem taoštva, znatan broj djece odveli u metropolu i, po pravilima devširme i čoglanstva, takvu djecu poturčivali, dodjeljujući im značajne položaje u hijerarhijskim službama osmanskog dvora, da bi ti isti ljudi kasnije izlaskom iz dvorskih službi nastupili na visoke funkcije u regionalnoj i centralnoj vlasti. Efekti te činjenice vide se već u prvom popisnom registru Bosne. Pošto se u tom popisu spominju hrišćanski ili muslimanski rođaci tih ličnosti, što pokazuje da već u prvim godinama osmanske vlasti prihvataju islam, islamizacija nije bila stvar slobodne opcije nego mnogobrojnih faktora: materijalno-posjedovnih, društveno-klasnih, političkih i još niz drugih činilaca čija analiza daje upečatljivu sliku realiteta fenomena islamizacije. Jedna važna stvar je igrala ve-

liku ulogu u tom prvom vremenu u islamizaciji. To je borba domaćih hrišćanskih i muslimanskih plemića da zadrže u posjedu zemlje svog predosmanskog lena. Analiza takvih slučajeva pokazuje da se otpor hrišćanskih feudalaca protiv rotacije timara mogao završiti samo na dva načina - neposlušnošću i otpadništvom, ili prihvatanjem islama ne samo kao vjerske nego i društvene garancije da će jedna feudalna porodica sačuvati staro, ili dobiti čak bolje leno. I, zaista, već pod kraj 15. v. kristalizirale su se pozicije nekih domaćih islamiziranih porodica. Međutim, islamizacija plemića nije uvijek bila garancija da će sačuvati staro leno, pa imamo primjera političkog otpadništva, neposlušnosti, pa čak i vraćanja u staru vjeru od strane nekih bosanskih plemića. Islamizacija seljaštva nije bila velika u prvoj deceniji turske vlasti. Prvi popisni defter iz 1468/9. bilježi nekoliko desetina islamiziranih muslimanskih kuća. Raspored ove islamizacije može se pratiti i vidi se da je ona bila najintenzivnija u centralnom dijelu Bosanskog sandžaka, u kraju oko Sarajeva, sve do rijeke Bosne - do visočkog kraja. Kako se radi o sumarnom registru, ne može se do u pojedinosti pratiti kretanje islamizacije, kako u pojedinim porodicama, tako i u grupama porodica. Kako potvrđuju i kasniji popisni registri, do islamizacije dolazi u većim selima, ekonomski naprednijim i populaciono gušćim, koja su otvorena uticaju gradskih središta. Nije jasno da li su u takva sela slati posebni agitatori koji su putem ne samo vjerske nego i socijalne propagande učvršćivali ugled nove vlasti i stvarali atmosferu za islamizaciju. Sigurno je da za uspjeli prozelitistički aktivizam nisu bili dovoljni duhovni, moralni i politički argumenti, nego je takvu djelatnost morala pratiti određena materijalna korist koju je islam, bez sumnje, morao donositi svim muslimanskim neofitima. U zabačenim, patuljastim selima također dolazi do islamizacije. Teško je suditi o tome šta je pravi razlog za ovakvu činjeničnost, ali nije suvišno reći da se tu susreću dva momenta - prvi - obilnost zemlje koja je u takvim selima stajala na raspoloženju jedne, dvije ili nekoliko porodica, a drugi faktor - ovdje se radi o seoskom stanovništvu koje je i ranije bilo pod vjerskim pritiskom katoličke crkve, ili pak zbog teške situacije u koju je zapala Bosna prije osmanskog osvajanja, tako da se ovdje može raditi o porodicama koje su mir i sigurnost stekle tek pod Turcima.

O islamizaciji bogumila u prvim počecima turske vlasti može se reći sljedeće: krstjani se redom nalaze po selima. Ovaj turski registar bilježi krstjanske skupine od većeg značaja upravo u onim krajevima gdje su postojale krstjanske hiže još u predosmansko vrijeme, ili se, pak, radi o takvim krstjanskim skupinama koje su se, bježeći od progona vlasti dva posljednja bosanska kralja, povukle u pristupačnije planinske krajeve, ili, pak, u krajeve koji su bili izvan teritorija posjeda bosanskog kralja (dijelovi Hercegovine, Huma i gornjeg Podrinja). Pri tome se mogu zabilježiti tri situaciona oblika takvih skupina. Prvo - sela gdje kompletno stanovništvo sačinjavaju krstjani, gdje je gdjekada zabilježen i starac; drugo - to su sela u kojima postoje brojne krstjanske skupine, ali se pored krstjana nalazi i brojno seosko stanovništvo koje je sad u većini sad u manjini prema krstjanima. Da li se u ovakvim slučajevima radi o krstjanima koji su se naselili u jednu stranu sredinu, ili o običnim mrsnim seljacima, dakle o svjetovnom statusu pripadnika bogumilske sekte? U trećem slučaju radi se o selima u kojima je krstjanska skupina vrlo mala, ili je svedena na nekoliko lica, a ostalo stanov-

ništvo predstavlja ogromnu većinu žitelja sela. Pored staraca u nekim krupnijim krstjanskim skupinama pojavljuje se i gost, pri čemu i gosti i starci svjedoče o tome da se tu radi o relativnoj koncentraciji bogumilstva. Prvo što pada u oči u sve tri skupine jeste to da u njima nema islamizacije, ili je ona sasvim minimalna. Na prste se mogu izbrojati slučajevi da registar ukazuje na islamizaciju u samoj krstjanskoj skupini. Radi se tu o islamizaciji među običnim seljacima u selima gdje se nalaze krstjanske skupine. Iz kasnijih popisnih registara, na primjer, iz opširnog registra iz 1489., vidi se da su krstjani bili vrlo napredni zemljoradnici i da su posjedovali bogate i ugledne baštine koje su u užoj oblasti kraljeve zemlje postale plijen konfiskacije od strane bosanskih kraljeva kada je došlo do masovnog progona bogumila. Ti progoni su se širili do u neretvansku oblast i oni ukazuju na to da je, pored čisto religiozno-doktrinarnih pitanja, u odnosu kraljeve vlasti prema bogumilima bilo momenata koji su implicirali realne društveno-ekonomske i političke elemente. Otete bogumilske baštine dolazile su u posjed bosanskih kraljeva i njegovih dvorjana, ili bližih rođaka. Činjenica da su krstjanski posjedi po obimu, kvalitetu i iznosu rente približni feudalnoj baštini kazuje da su krstjani predstavljali elitni sloj društva, kako u odnosu na obične mrsne bogumile tako i u odnosu na ostalo seosko stanovništvo. Njihove su starješine također igrale značajnu ulogu u društvenom i političkom životu u oblastima bosanskih magnata - kod Vukčića, Pavlovića, u Hrvojevoj oblasti. To ukazuje na implikacije bogumilskog pitanja sa gledišta unutrašnjeg odnosa između centralne vlasti i bosanskih magnata. Neki od krstjanskih starješina, poput gosta Radina, držali su u svojoj ruci ne samo značajne zemljišne posjede nego i bogatstvo u zlatu i vrijednostima. Interesantno je da pomenuti izvor navodi da su, poslije uspostave osmanske vlasti, gostu Radinu oduzeta tri vinograda, i da je na Radinovu molbu vraćen samo jedan od njih. Sve govori da duhovno i hijerarhijsko jezgro bogumilske sekte nije moglo biti monolitno u svom opredjeljenju prema Turcima, iako je ono to bilo u svom poredjeljenju prema posljednjoj dvojici bosanskih kraljeva. Ovdje treba napomenuti da je sasvim vjerovatno da je do javnog odricanja od bogumilskog vjerovanja pod pritiskom kraljeve vlasti dolazilo kod običnih bogumila koji su se formalno vraćali u katoličku vjeru, a u svom uvjerenju ostajali kriptobogumili. Takav opasan i neugodan položaj kriptobogumila mogao je stvarati od njih takvu društvenu masu da promjenom vjere dobiju puni legalni status građanina i vjernika. Islamizacija u hercegovačkom dijelu teritorija znatno je manja nego u Bosni. Kako je većina stanovništva predstavljala vlaško stanovništvo, može se pretpostaviti (radi se o sumarnom defteru koji ne pokazuje pojedinosti) da, osim rjeđih slučajeva islamizacije vlaških starješina, u katunima još nije bilo islamizacije.

Posebna situacija u islamizaciji bila je u pogledu gradova. U stvari, u poređenju sa docnijim stanjem u Bosni i nije bilo nekih značajnijih gradova, osim nekoliko u kraljevoj oblasti i Gornjem Podrinju. Naravno, tu treba pribrojati i neka rudarska gradska naselja, pri čemu se opet radi o rudnicima u bližoj regiji Sarajeva i nešto udaljenijim rudnicima Olova i Srebrenice. Najznačajniji gradovi u kraljevskoj oblasti bili su Fojnica, Kreševo, Visoko, Sutjeska i Vareš. Grad Vrhbosna, ili Trgovište, pod kojim ga imenom bilježi ovaj najstariji popisni registar, bio je neznatno trgovačko središte.To se vidi i po tendenciji nicanja nekih novih trgovačkih središta u bližoj okolini grada

Vrhbosne, što ukazuje da nije bila izvršena definitivna kristalizacija značajnijeg trga u ovoj regiji kraljevske zemlje. Upravo ovakva situacija, pored čisto strateških razloga, doprinijela je da se Turci odluče na uspostavljanje novog grada koji bi tu kristalizaciju ostvario i služio ne samo kao društveno-politički i privredni nego i vojni emporij Bosanskog sandžaka. Primjer Sarajeva pokazuje da je pod osmanskom upravom došlo do fundamentalne transformacije bića i uloge grada u Bosni. Po paradigmi islamske civilizacije, grad dobiva posebnu ulogu u funkciji interesa vladajućih slojeva društva i u funkciji urbane civilizacije koja odgovara strukturi trgovačkog kapitala na kojoj je izgrađen urbanizam te civilizacije i njegovog odnosa prema primarnoj naturalnoj proizvodnji sela, kao osnove i pretpostavke za urbanu funkciju grada.To znači da su i zatečeni gradovi potpadali pod takav tretman i to ukazuje na to da je grad u istorijskoj perspektivi morao postati islamska sredina par exellence, jer je tu žila kucavica duhovnog, vjerskog i političkog bića muslimanske civilizacije.To znači da su već od samog početka osmanske vlasti počeli pritisci za stvaranje nove, orijentalne fizionomije grada i za potiskivanje dominantne uloge hrišćanskih trgovaca i zanatlija. Kako je grad, to vidimo na primjeru Visokog, Fojnice, Sutjeske, Kreševa, bio u isto vrijeme uporište organizacije katoličke crkve, to se pritisak koji se vrši nad gradom osjećao i kao pritisak vjerskog prozelitizma.

Pomenuti popisni registar, a tragovi tog se vide i u narednim popisnim registrima, jasno ukazuje da je za totalnu transformaciju grada od velike važnosti bila uloga klasičnih muslimanskih sveštenika i drugih vjerskih lica, kao i uloga pojedinih derviških redova. Sve govori da su u tome prednjačile mevlevije. Registar bilježi značajnu aktivnost jednog mevlevije - šejha u Visokom - a notirane su i beneficije u zemljišnim i drugim oblicima svojine kojom se koristio šejh i njegova porodica. Pri uspostavljanju kasabe Zenice vodeća uloga pripala je znatnoj grupi derviša koja se naselila u tom kraju. Istina, u prvom redu u rudarskim središtima - gradovima Turci, naoko, u prvo vrijeme ne mijenjaju ništa, čak ostavljaju imena starih mahala data po imenima sveštenika, uglednih zanatlija i rudarskih poslenika. Takav je slučaj i u Fojnici, Kreševu, Olovu i Srebrenici. Prvi potez u formiranju početnog jezgra novog muslimanskog grada obično se sastojao u tome da se na teritoriji starog grada ili u bližoj okolini odabere zemljište koje se namjenjuje stvaranju prvih kilija grada. To su redovno njive, vinogradi i sl. kojima su bili išarani naši srednjevjekovni gradovi, ne razlikujući se u tom pogledu od običnih sela. Tu dolazi sada do izraza jedna specifična crta u zasnivanju gradova orijentalnog tipa. Oni ne nastaju kao spontana djelatnost običnih ljudi koji u proizvodnji i razmjeni svojih dobara pronalaze sabirne tačke za svoje seoske proizvode, nego se ovdje radi o svjesnoj djelatnosti visokih državnih funkcionera kojima se pridružuju zadužbine funkcionera centralne vlasti, pa čak i sultana. Time se ne želi reći da se transformacija naših gradova u islamsko-orijentalni grad vrši čistim volontarizmom i arbitarnošću države i njene vladajuće klase, jer sigurno ispod toga inicijalni proces stvaranja grada stvaraju društveno-ekonomski faktori. Ali se ta početna, inicijalna spontanost pokriva svjesnom djelatnošću države i njenih krupnih predstavnika. U daljem toku istorije, već u 15. vijeku zatečeni domaći gradovi počinju dobivati klasičnu shemu izgleda muslimanskog grada. Glavni teritorij grada sačinjava niz ki-

lija koje se organski stapaju u jedinstveno gradsko područje, sa čaršijom kao privrednim centrom i rezidencijalnim dijelom grada u obliku mahala. Vrlo rijetko u tom dijelu grada nailazimo na ponekog nemuslimana. Drugi, manji teritorij po broju stanovništva, a ne po svojoj agrarnoj površini predstavlja tzv. varoš, odnosno predgrađe u kojem živi nemuslimansko stanovništvo. Iz istorije islamizacije uočena je činjenica da je hrišćanska varoš jedna vrsta retorte kroz koju je prolazilo seljačko stanovništvo koje je željelo da se nastani u gradu. Islamizacija u tako organizovanom gradu vrši se upravo u početnom, zatečenom hrišćanskom naselju koje ima status varoši, a ne kasabe. Kada je islamizacija u takvoj varoši dostigla značajan numerički stepen, i kada je po urbanim akvizicijama (u prvom redu mesdžid, džamija, mekteb) i drugim vjerskim ustanovama stvoren splet mahala kao jedinstveno gradsko područje, grad se carskim aktom promovira u kasabu, oslobađa se plaćanja resm-i čifta i ispendže, a ti se porezi inače plaćaju prije nego naselje dobije status kasabe, odnosno šehera. Poslije toga naziv varoši se ograničava na dio grada naseljen hrišćanima koji i dalje plaćaju ispendže, što je znak da se hrišćanin ne može osloboditi svog statusa i postati ravnopravan žitelj grada. I upravo takva diskriminacija bila je jedan od vrlo važnih podsticaja širenju islama u gradu, jer su mnogi ambiciozni i napredni hrišćani htjeli da iskoriste prosperitet grada i prednost urbane sredine. Na taj način grad je postao vrlo važan faktor islamizacije u BiH. Pri tome ne treba zaboraviti činjenicu da su u svim značajnijim gradovima postojali predstavnici vojne, upravne i sudske vlasti, kao što se u takvim gradovima koncentrisao sukus vjerske i laičke inteligencije. To je bilo praćeno odgovarajućim državnim, vjerskim i prosvjetnim ustanovama, pa se tako u gradu, pored koncentracije proizvodnih sredstava i proizvodnih snaga, u okviru realne ekonomske produkcije koncentriše vrlo snažna sfera duhovnosti, kulture, znanja, vjerskih i etičkih normi. To sve, s jedne strane, objašnjava zašto su naši domaći gradovi bili tako fundamentalno transformirani u svom unutarnjem i spoljnom biću u takve entitete koji su potpuno odudarali od naših ranijih društvenih struktura i njihovog kretanja. Drugim riječima, naši gradovi su postajali muslimansko-orijentalni gradovi i tako su, kao i u drugim tokovima islamske civilizacije, davali istorijskoj fizionomiji društva vrlo snažnu urbanu artikulaciju koja je karakteristična za sve tokove islamske civilizacije. Naravno, gradovi su pod Turcima velikom koncentracijom svih pobrojenih faktora moći djelovali i na naturalni sektor u smislu stvaranja ekonomskih, društvenih, vjerskih i kulturnih pretpostavki za masovnu islamizaciju u bosanskohercegovačkom selu. Time ne želimo reći da je prvo jezgro masovne islamizacije u Bosni izvršeno pod kompletnim dejstvom pobrojanih faktora moći grada, jer je znatan broj zatečenih gradova, naročito rudarskih, ostajao u prvobitnom stanju sa pretežnim hrišćanskim stanovništvom. Stoga se može uzeti da su određenu ulogu u tom ranom periodu odigrali utvrđeni gradovi i njihovi suburbijumi, pri čemu je prozelitistička akcija kretala iz tih sredina, nošena i misticima. To se vidi i po činjenici da su se brojni suburbijumi razvili u kasabe i gradove, i da su ljudi od vjere i pera odigrali značajnu ulogu u stvaranju naših gradova u Bosni. Ima još jedna karakteristika dominacije urbane komponente u novom civilizacijskom prostoru koji se stvarao. Ona se sastoji u tome što je grad vršio značajan uticaj na islamizirano stanovništvo na selu u društvenom i kulturnom

pogledu, što se odražavalo u načinu života, uređenja kuća i domaćinstava, u ishrani, pa čak u nekim manifestacijama duhovne kulture koja je bila koncentrisana u elementarnim vjerskim školama. Trajanje ovakvog stanja dovodilo je do toga da su često na selu živjeli obrazovani pojedinci koji su se time odvajali od ostalog stanovništva, ali nisu napuštali sredinu u kojoj su živjeli i ponašali su se kao ostali težaci. Među njima nalazili su se izvjesni derviški redovi koji su odranije prilagodili svoj život i svoje rituale seoskoj sredini. Ne rijetko u ponekim selima nalazile su se i tekije. Rekli smo već, islamizacija u BiH nije se ravnomjerno razvijala ni u pogledu vremenskih perioda, ni u pogledu pojedinih krajeva BiH. Treba ponovo naglasiti da je najmasovnija islamizacija izvršena u bivšim krajevima kraljevske oblasti, tj. u području koje smo jednom već omeđili, a čije je dinamičko središte predstavljalo Sarajevo sa bližom regijom. Ta činjenica služila je mnogima kao dokaz o preovlađivanju bogumilske komponente u islamizaciji, jer pregled bogumilskih staništa i hiža sa krstajanima i daljom hijerarhijom pokazuje da je bogumilstvo u ovim krajevima bilo najkoncentrisanije. No, ono je, usljed progona od strane kraljevske vlasti, znatno prorijeđeno upravo u regiji kraljevske oblasti. U toj je oblasti naseljen daleko veći broj Vlaha. Slobodno se može reći da je dotok vlaškog doseljenja u te krajeve, sa početnim masovnim vlaškim aglomeracijama, onda nešto manjim prilivom od sredine 16. v., intenzivno trajao do kraja 16.v. Čitava sela i mikrorejoni mijenjali su fizionomiju, jer su se Vlasi brzo sedanterizirali i u velikom broju prelazili na islam. Iz deftera iz 1600-1604. g. vide se posljedice tog dotoka Vlaha i masovne vlaške islamizacije, tako da krajem 16.v. muslimani čine apsolutnu većinu stanovništva ove regije. Izvjesna sela i mikrorejoni imaju čak 90% muslimanskog stanovništva. U to vrijeme pada gotovo džinovski rast Sarajeva, kao i nekih okolnih manjih gradova, što je posljedica ne samo ekomomskih faktora nego i faktora islamizacije. Pregled osnovnih izvora o tim krajevima pokazuje da je pretežan broj islamiziranih trebalo tražiti među vlaškim stanovništvom, tako da se prvobitni islamizirani sloj župskog seljaštva našao u položaju da bude potisnut ili prekriven vlaškom masom. Ovakav proces imao je ne samo u ovom kraju nego i u cijeloj BiH negativne reflekse. Naime, stara društvena, ekonomska, vjerska i kulturna tradicija bila je potiskivana zajedno sa svojim nosiocima od jednog sloja čije je društveno biće bilo u svakom pogledu različito od bića starog seljaštva, naravno, u smislu svoje primitivnije kompleksije. Ta se kompleksija sastojala u tome da ti novi muslimanski seljaci nisu bili dobri poljoprivredni proizvođači i da su težili održavanju intenzivnog stočarstva i bavljenju poslovima transporta i vojne službe. Tako vojska i vladajući osmanski aparat u tom seljaštvu nalaze značajan vojni faktor. To se vidi po službama koje to seljaštvo obavlja u vojnim pohodima, na saobraćajnicama, opasnim prometnicama i u tvrđavskoj službi. Upravo zahvaljujući promjeni prirode i strukture seljaštva, naročito u graničnim krajevima, razvila se podloga za vrlo živu narodnu epiku koja će dovesti do stvaranja muslimanskog epskog ciklusa.

Interesantno je stanje islamizacije u zapadnim dijelovima sandžaka koji nisu pripadali kraljevskoj oblasti, jer su uključeni i znatni dijelovi hrvatskog teritorija. U tim krajevima širenje islamizacije bilo je ograničeno dvama faktorima. Prvi - postojanje Jajačke banovine do 1528., jer je ta banovina obuhvatala ponegdje krajeve do lijeve

obale Bosne, uključujući i Vrbas (srednji i donji tok) i njegovu značajnu pritoku Vrbanju, kao i kraj zapadno od Vrbasa, pod čim se podrazumijeva regija Une i Sane. Ovaj teritorij nije ulazio sav u uži teritorij Jajačke banovine, ali u pogledu odbrane spadao je u njegovu ingerenciju. Poznata je stvar iz istorije islamizacije uopšte da prelaženje na islam duž osjetljivih i opasnih granica nikad nije bilo forsirano. Tako je bilo i u krajevima koji su se graničili sa Jajačkom banovinom. Takav pramjer vidi se i u slučaju župe Uskoplja. U prvim izvorima ta župa javlja se potpuno razorena. Iza toga slijede napori Turaka da te krajeve nasele novim, vlaškim stanovništvom, što dovodi do oživljavanja ove župe, ali se islamizacija u njoj kreće sporim tempom. Drugi faktor koji je ograničio islamizaciju u tim krajevima prije i poslije pada Jajačke banovine jeste naseljavanje Vlaha koji su branili granice turskih posjeda. Forsirati islamizaciju Vlaha predstavljalo bi veliki rizik za osmansku vlast, jer već od tridesetih godina 16.v. ukidanje vlaških privilegija i vlaškog poreza - filurije dovodilo je do otpora Vlaha koji nisu željeli da dođu u status obične raje. Taj otpor Vlaha dovodio je do toga da su Turci morali održavati, a negdje ponovo uspostavljati vlaška prava, istina okrnjena i sa povećanim davanjima, što se vidi na primjeru filurije. Stoga su osmanske vlasti, naseljavajući pomenute krajeve Vlasima, postupali s njima nešto drugačije nego u ostalim krajevima Bosne. Još iz anadolskog razvitka osmanske države i iz tradicije anadolske seldžučke države osmanski Turci su stekli veliko iskustvo u sporazumijevanju sa nomadskim i polunomadskim elementima. To svoje iskustvo prenijeli su na Balkan, pa i u Bosnu. Primjenjivali su ga naročito pri prvom osvajanju neprijateljskog teritorija, što se vidi iz deftera iz 1455. godine i prvih deftera Hercegovačkog i Zvorničkog sandžaka, a da se ne govori o Kliškom i Krčkom sandžaku koji su bili i ostali dobrim dijelom granični sandžaci u pomenutom smislu riječi. Turci bi u takvim slučajevima i kapom i šakom dijelili slabo naseljena i pusta sela vlaškim starješinama, koje bi oni naseljavali svojim Vlasima. Za uzvrat oni bi čuvali ne samo svoje starješinske funkcije i privilegije nego bi dobivali velike komplekse obradive zemlje, livada, pašnjaka, vodenih tokova itd. Takve zemlje su vlaške starješine dobivali u baštinu, potpuno oslobođenu svakog plaćanja, a za proizvode izvan baštine plaćali su mukatom manje ili veće sume, ipak neznatne u poređenju sa vrijednošću posjeda. Do takvih privilegija dolazili su svi istaknutiji Vlasi, uz plaćanje određene mukate. Time su Vlasi vezani ne samo politički, vojno, nego i materijalno za osmansku vlast, i tako je pripreman teren da se iz tako bliskog odnosa prema novoj vlasti pokrene islamizacija Vlaha. Taj isti metod je primijenjen i u Hercegovini. Međutim, primijenjen na teritoriji bivše Jajačke banovine, taj metod imao je jedan novi kvalitet. To je činjenica da su pojedini krupniji feudalci - sandžakbegovi, zaimi, krupnije spahije i razni upravni funkcioneri ulazili sa vlaškim starješinama u jednu vrstu ugovora. Po tom su ugovoru vlaške starješine bile dužne da u velikim razmjerama vrše kolonizaciju krupnih lokalnih rejona, s tim da jedan dio zemljišnog kompleksa pređe u ruke pomenutih feudalaca, dok je drugi dio ulazio u sastav novih vlaških sela i velikih posjeda vlaških starješine. Kada bi se proces kolonizacije takvih krajeva relativno dovršio, smanjivani su posjedi koje su dobivali i feudalci i vlaške starješine. Takvi feudalci dobili bi od takvog zemljišta znatne čiftluke, kao i vlaške starješine, a drugi dio zemljišta došao bi u status normalnih

posjeda koje su jedno određeno vrijeme zadržavali vlaški status, da bi zatim ulazili u sastav timara. Ovo smo iznijeli zato što se vidi da je osmanska vlast u takvim krajevima bila strpljivija u pogledu islamizacije i da je uslove za islamizaciju pripremala zamašnim akcijama masovne kolonizacije Vlaha koji su u povoljnijim prilikama nego ostalo seljačko stanovništvo dovođeni u položaj da počnu primati islam. Interesantno je da su takvi seljaci u ovim krajevima i u zapadnoj Hercegovini rado ulazili u akcije obnavljanja starih i uspostavljanja tvrđavskog sistema i stvaranja novih gradskih središta. Na taj način ove dvije tačke u organizaciji novoosvojenih krajeva - tvrđave i gradska središta postaju nukleusi islamizacije u tim krajevima. Naravno, tome se pridružuje činjenica da posade tvrđave prelaze sve više sa nagrađivanja tvrđavskih posadnika putem timarskog posjeda na čiftlučko dobro, odnosno na kombinaciju čiftlučko-timarskog dobra kao plaćanja posadnika. Ovo što je napomenuto za teritorij Jajačke banovine vrijedi i za teritorij Kliškog sandžaka. Ovdje je preovlađivao princip kolonizacije Vlaha radi obnavljanja sela i njihove koncentracije oko gradskih središta i tvrđavskih punktova. Tu će tvrđave odigrati značajniju ulogu nego u ostalim dijelovima BiH. U prvom redu, zatečen je čitav niz tvrđava koje su se direktno konfrontirale sa tvrđavama mletačke vlasti, duž dalmatinske obale, i dalje na zapad u unutrašnjost kopna, gdje je borba za osvajanje neprijateljskog tvrđavskog sistema predstavljala neprekidni oblik rata. Tako je ovdje tvrđavski sistem bio daleko važniji od timarskog sistema. Radilo se o takvim tvrđavama koje su pored dizdara imale veći broj aga kao komandanata tvrđavske pješadijske i konjičke odbrane. Često se dešavalo da su tvrđavske age istovremeno i zaimi, tj. predstavnici posjeda begovskih porodica koje su imale svoja imanja u rejonima tvrđava, pa su u borbi sa Mlecima bili angažovani ne samo u vojničkim i drugim državnim dužnostima nego i porodičnim interesima. Takve istaknute porodice poticale su iz župe Uskoplja, te dalje prema zapadu preko regije Duvna, Kupresa, Livna i Glamoča. Poznati su primjeri nekih istaknutih porodica koje su imale svoje posjede okoVranjske tvrđave, daleko uz granicu sa mletačkim posjedima.

Na tom razuđenom planinskom prostoru bilo je teško organizovati tvrđavsku službu u užem smislu, a kamoli odbranu pojedinih plodnih mikrorejona predstavljenih u kraškim poljima, ili ravnicama, izloženih neprijateljskim napadima. Zato su tu važnu ulogu odigrali Vlasi koji su listom primani ne samo u derbendžijsku martolosku službu nego su interkorporirani u tvrđavski sistem ovog kraja. Postali su konjanici ili pješaci u tvrđavskoj službi, dobijali posjede i sve je činjeno da se što prije islamiziraju. I zaista, već od sredne 16.v. može se konstatovati masovno prelaženje takvih Vlaha na islam. Iz takvih Vlaha su regrutovane i mnoge starješine, age i dr. paše, pa čak se iz njih regrutuju i predstavnici istaknutih begovskih porodica ovog kraja. Kada je osnovan Krčki sandžak, on je po svojoj tvrđavskoj organizaciji i stanju te organizacije bio vjerna kopija Kliškog sandžaka, tako da su ta dva sistema predstavljala klasičan primjer vojne krajine. Upoređivanje sistematskih podataka koje daju popisni registri ta dva sandžaka iz druge polovine 16. v. pokazuje koliko ima realno istorijskih momenata u sadržaju muslimanske epske pjesme sa tog terena, gdje je epska materija često značila ili bukvalno prenošenje ličnosti i situacija, ili vjeran kalk takvih ličnosti i situacija.

Naravno, ne može se govoriti o totalnoj islamizaciji u ta dva kraja, jer su postojale značajne mase vlaškog stanovništva, nastanjene po gorštačkim i nepristupačnim selima. Takvo stanovništvo se vrlo teško islamiziralo, ali se ipak može reći da je ono predstavljalo neku vrstu rezerve za regrutovanje Vlaha u tvrđavske i druge vojne službe. Tu se javljaju vlaške vojvode, knezovi, katunari i primićuri. Bilo je slučajeva da su takve vlaške starješine respektovane ne samo od lokalnih faktora nego i zvane u Carigrad radi konsultovanja na Divanu. Na kraju, može se reći da je rezultat kolonizacije pravoslavnih Vlaha na zapadu bio više demografske nego religijske prirode. Jer, gubitkom tih teritorija od strane Turaka brojne islamizirane vlaške porodice su ili izginule u ratovima, ili ponovo hristijanizirane, ili su se povukle u dubinu turskog teritorija, dok su hrišćanski Vlasi u tim daljim krajevima na zapadu ostali u svojim staništima i tako doprinijeli značajnom pomjeranju stanovništva (u demografskom značenju).

Interesantno je da su Turci tim ratničkim Vlasima dozvoljavali izgradnju manastira i da su se ti manastiri širili do Zrmanje.

U zaključnim razmatranjima u ovom uvodnom dijelu o problemu islamizacije u BiH treba izreći nekoliko krupnih pozicija tog pitanja. Prvo, o islamizaciji kao masovnom fenomenu može se govoriti do iza sredine 17.v. i u tom periodu ima nekoliko karakterističnih segmenata linije islamizacije. U najranijem segmentu islamizaciju predstavlja prelaz bosanskih feudalaca na islam. U drugom segmentu dolazi do masovnog prelaza bosanskog seljaštva u centralnoj Bosni (uglavnom kraljeva oblast), a prati je sve veće islamiziranje gradskog stanovništva, tačnije sve veći priliv takvog stanovništva u gradove. Naravno, i u ovom segmentu se produžava islamizacija bosanskih feudalaca. U tom segmentu, također, padaju značajniji počeci islamizacije vlaškog starješinskog sloja i postepeno islamiziranje obične vlaške mase. I teritorij islamizacije je daleko širi nego u ranije vrijeme, jer zahvata i Hercegovački sandžak (naravno, u manjoj mjeri nego u centralnoj Bosni), kao i bosanski dio teritorija koji je ulazio u Zvornički sandžak. Pretežni teritorij tog sandžaka predstavljale su nahije sa desne strane Drine, među kojima se isticala gigantska nahija Brvenik. 16. v. je klasični vijek islamizacije u BiH i u tom vremenu došlo je do fundamentalnog prevrata u proporciji islamiziranog stanovništva u tri sandžaka: Bosanskom, Hercegovačkom i Zvorničkom. Što se tiče Kliškog i Krčkog, odnosno Bihaćkog sandžaka, tu se ne može govoriti o masovnoj islamizaciji, osim u onom dijelu koji je od ranije pripadao bosanskoj kraljevini, kao i zonama brojnih tvrđava u ova oba sandžaka. Reklo bi se naročito za Krčki i najzapadnije dijelove Kliškog sandžaka da je tu islamizacija minimalna, osobito među katoličkim stanovništvom, a da je nešto veća među doseljenim pravoslavnim Vlasima.

Ne možemo ni približno precizno pratiti kretanje islamizacije u 18. i 19. v. u BiH, ali se može reći da je u toj fazi islamizacija sasvim drukčije prirode nego ranije, s obzirom na njene sociološke, društvene i političko-ideološke aspekte. Naime, osmanska država, uspostavljajući svoju vlast u BiH, nije uspostavila samo gole ustanove svog vojno-administrativnog uređenja, svoje ekonomike, svoje seoske i gradske privrede i svojih kulturnih tekovina, nego je taj čitav sustav bio prožet i ideologijom osmanske države, i religiozno-kulturnim duhom i specijalnim orijentalno-islamskim mentalite-

tom, koji je takvoj zajednici davao specifičan lik. Naravno, taj se duh konjugovao sa političko-vojnim dinamizmom osmanske države u njenoj usponskoj fazi do kraja 16. v., tako da islamizacija nije bila puki vjerski akt, nego je u sebi sadržavala mnogostruke kompomente realne stvarnosti. Prema toj stvarnosti bosanski čovjek je mogao zauzeti dva moguća stava - stav adaptacije i saživljavanja i stav nemirenja i neprijateljskog antagonizma. Naravno da je opciju između ova dva stava determiniralo ranije stanje u Bosni za vrijeme domaće vlasti, a to nije bilo samo puko religiozno pitanje, nego kompleksno klasno-socijalno pitanje. Stoga islamizacija u ovo usponsko doba odražava mnogostruku raznolikost istorijskog sadržaja bosanskog društva za vrijeme kraljevine, kao što odražava realnost društvene bosanske zajednice pod osmanskom vlašću. Islam je kao i svaka religija totalizantan, ali bi se reklo da je kod njega ta crta najjasnije izražena. Nije slučajno da su sve svjetske religije nastale na istoku, u Aziji, a tu je u principu milenijumima vladalo društveno uređenje zasnovano na azijskom načinu proizvodnje. Taj način proizvodnje u socijalnom pogledu vrši totalizaciju tako što niveliše klasno različite ljude u podanički položaj, bilo da se radi o pripadniku seljaštva, robovske radne snage, ili vojnog i birokratskog sloja, jednom rječju svih ljudi koji su u odnosu prema vladaru u položaju roba. Tome na religioznom planu odgovara totalno predavanje bogu i njegovim odredbama. U tom dvostrukom aspektu jednakosti u potpunoj podređenosti ljudi izgrađena je specifična primitivna demokratija koja sve ljude u generalnom smislu riječi dovodi u isti položaj. Zato hrišćanstvo i islam u svom izvornom učenju stavljaju sve ljude u isti položaj i govore o ljudskoj zajednici kao o bratskoj zajednici. Otuda ogromna koheziona snaga dok takve države traju, naročito u akcijama takvih država u vojnim preduzećima u kojima se religiozni i duhovni žar stapa u veliki dinamički zamah koji nosi ljude i privlači ih u krilo religije. Ovakav stav uticao je i na obim islamizacije u Bosni. Poznata je tendencija islama da sakralizuje ljudsku egzistenciju, izražavajući to u osnovnim vjerskim odredbama, kao što je odredba o fizičkoj i duhovnoj čistoći, o molitvi, postu, čime se čovjek prečišćava i uzdiže na jedan stupanj više zajedničke solidarnosti. To se najbolje može uočiti na primjeru fizičke čistoće kao fundamentalnom uslovu sakralnosti i pet molitvi, a da se ne govori o dodatnim molitvama koje kao osnovni uslov traže fizičku i duhovnu čistoću. I druge odredbe i ustanove islama dovode pojedinca pod apsolutni upliv religije, potpuno na drugi način nego u hrišćanstvu gdje taj monopolni upliv religije osigurava mnogobrojni kler. Ovo što smo izrekli pomaže nam da shvatimo vrijeme 18. i 19. vijeka kao vrijeme u kojem su ostale osnovne društveno-religiozne karakteristike muslimanske zajednice u Bosni, ali se promijenio društveni i državni okvir u kome je ta zajednica živjela, u tom pogledu što su društvene i državne strukture Osmanskog Carstva i u Bosni izgubile svoju snagu i svoj dinamizam i u prožimanju sa religijskim bićem nisu rađale ranije rezultate. Osmanska država bila je u defanzivi, pa je tako bilo i u Bosni. Time se duboko promijenio i položaj muslimana u Bosni, čija je unutarnja kohezija sada služila isključivo defanzivnim potrebama. Osim toga, ranije započete klasne protuslovnosti unutar muslimanske zajednice nisu se smanjivale, nego produbljivale. Nekadašnja zajednica interesa feudalne klase i bogatijeg gradskog stanovništva s jedne strane i muslimanskog seljaštva s druge strane potpuno je bila razrušena

u smislu zajednice materijalnih interesa, jer se ranija klasna relacija u tom pogledu potpuno transformirala na štetu muslimanskog seljaštva. To seljaštvo je nastojalo da sve veću svoju osiromašenost i svoje lišavanje seljačkog posjeda za račun bogatih klasa kompenzira svojom vojnom ulogom u odbrani osmanskog poretka i granica Bosanskog pašaluka. Vidljiva je tendencija u ovo vrijeme tog seljaštva da ide u janičare u vidu seoske i teritorijalne milicije koja je poznata pod imenom baše, ili da se angažuje u drugim vojnim, osobito tvrđavskim poslovima u vidu yerli kulu. Ovaj fenomen omogućio je hrišćanskom seljaštvu da potisne muslimanskog seljaka kao radna snaga na čiflučkom posjedu koji je već u ovo doba predstavljao fundamentalni i suštinski oblik zemljišnog bogatstva bosanskih feudalaca i određenog zemljoposjedničkog sloja iz gradova. Kao rezultat ovakvog stanja mijenja se i demografska slika mnogih mikrorejona, tako da pojedini krajevi koji su ranije imali pretežno muslimansko stanovništvo dobijaju hrišćansku većinu. Ovakav proces teče i u 18. i u 19. vijeku. U ovim uslovima bilo je malo faktora koji su otvarali put značajnijoj islamizaciji. Islamizacija počinje naglo stagnirati i ukoliko dolazi do izvjesne islamizacije, uglavnom u vidu pojedinačnih slučajeva, iza toga moraju stajati neke izvanredne okolnosti ili izuzetan individualni ili porodični interes. Ali najviše iza toga stoji nasilje ili opasnost od fizičkog uništenja, jer razularene snage, koje su gdjekad bile bez ikakve discipline, vrše često neviđen teror, ponajviše u selu, a ne rijetko i u gradu. Stoga je nastojanje običnih ljudi i u selu i u gradu da uđu u vojne formacije ne samo izraz težnje za materijalnom i društvenom korišću nego je to redovno put da se zaštiti od snaga anarhije i pritiska. Čak u izvjesnom smislu hrišćanski seljaci imaju interes da ne prelaze na islam, jer se kao takvi lakše snalaze u agrarnim odnosima tog vremena i ostaju po strani osnovnog sukoba unutar muslimanske zajednice. Naravno da to prevedeno na politički jezik i jezik ekonomskih činjenica govori da oslabljena osmanska vlast nije mogla pružiti one prednosti muslimanskim neofitima koje je mogla pružiti u 15, 16. i djelimično 17. vijeku. Iz ovoga ne treba shvatiti da su unutrašnji klasni sukobi u muslimanskoj zajednici u BiH razrušili osnovni politički interes muslimana da se održi osmanska struktura i bosanska substruktura u BiH. To se najbolje vidi po ogromnom ulogu energije i upornosti odbrane bosanskog teritorija od nasrtaja Austrije i Mletačke Republike. Ovdje treba pomenuti da je jedan dio muslimanske zajednice u BiH predstavljao muslimane, pa gdjekad i Turke koji su se gubitkom osmanskih teritorija povukli na teritorij Bosanskog pašaluka, bilo da se radi o posjedima sjeverno od Save i Dunava, bilo o znatnim graničnim zonama na zapadu Bosanskog pašaluka.

Koliki je broj tih muslimana povratnika i kakva je njihova uloga u muslimanskoj zajednici u BiH - to pitanje nije bliže proučeno. Sigurno je da je njihov povratak imao i pozitivne i negativne posljedice sa gledišta muslimanske zajednice u Bosni. Pozitivne posljedice su bile to da je ta zajednica brojno pojačana i kompaktizirana, kao i to da je iskustvo tih povratnika muslimana pojačavalo svijest o tome da treba braniti bosanski teritorij kao uslov bez koga nema opstanka bosanskih muslimana. Negativne posljedice su to da se stvarao prostor za svijest kako su ranija osvajanja u mnogom pogledu ostala uzaludna, kako se Osmansko Carstvo ne može othrvati ne samo u borbi sa nadmoćnom Evropom nego i sa oslobodilačkim tendencijama autohtonih naroda, kao i to

da osnovna muslimanska doktrina o svetom vjerskom pobjedonosnom ratu doživljava fijasko i dovodi do masovnog povratka u staru religiju ljudi jednom prešlih na islam. Može se govoriti o znatnom broju islamskih konvertita na hrišćanstvo. Time su takvi preobraćenici očuvali imanje, živote i normalnu egzistenciju na izgubljenim osmanskim teritorijama. Takođe se pokazalo da čak u 19., a kamoli u 18. vijeku, nije bilo moguće održati status muslimana u hrišćanskoj državi, tako da se ranija svijest o poistovjećivanju islama i osmanske vlasti sada na izvjestan način reafirmirala. U psihomentalnom i moralnom pogledu kod muslimana u Bosni vršile su se negativne promjene u ličnoj i kolektivnoj strukturi. Naime, bivalo je sve jasnije da osmanska država, pa i osmanska vlast u Bosni zaostaje iza zapadnoevropskog razvitka i da je tu glavni uzrok njene rastuće slabosti. Time se javljao "kompleks inferiornosti" kod bosanskih muslimana, koji je kao prateću reakciju rađao vjerski fanatizam i fatalizam i društveni konzervativizam. Netačna je predodžba da islam nužno generira vjerski fanatički fatalizam i društveni konzervativizam. Te dvije kategorije uvijek se javljaju u islamskim sredinama u vrijeme kada islam doživljava poraze u istorijsko-civilizacijskom pogledu. Nažalost, u našoj istoriografiji ta prolazna slika stanja bosanskih muslimana postulirana je u fundamentalni apsolut bića bosanskih muslimana, jer ovakva tvrdnja implicira totalni fideizam koji se sastoji u tome da se fatalistički tvrdi da je sve unaprijed predodređeno i da čovjek u tome ne može imati nikakvu ulogu. Istina, u islamu ima jedna karakteristična crta o poimanju božije pravde, koja se izražava u tome da svako zlo mora biti kažnjeno, a svako dobro nagrađeno. U totalnoj fideističkoj interpretaciji ovaj etički postulat može da vodi korisnom moralnom fatalizmu o pravdi i nepravdi.

Nakon ovoga, može se postaviti pitanje zašto je važno izučavanje porijekla islamiziranih u BiH, naime, pitanje o tome da li su i koliko su pristalice sve tri konfesije u Bosni prelazile na islam. To nije samo pitanje čistog religioziteta nego je to pitanje duboke kulturno-civilizacijske suštine islamizacije. Jer, islamizacija ne predstavlja samo goli akt prihvatanja islama nego i jedne sasvim nove, drukčije civilizacijske i društveno-istorijske vizije o čovjeku, koju ta civilizacija nosi. Već je ranije pomenuto da se islamizacija u Evropi, pa i u našim krajevima, ne može poistovijetiti sa islamizacijom u vanevropskim prostorima, osobito sa njenim tokom u doba pojave islama i stvaranja velikog arapsko-islamskog carstva. Svaki naš islamski konvertit imao je svoje pređe u jednoj od tri pomenute bosanske konfesije, a to nije ostalo samo gola religijska činjenica nego je ta činjenica implicirala duboke reminiscencije u biću tih muslimana iz oblasti duhovne i materijalne kulture, kao i iz područja ranijih religijskih predodžbi. Te reminiscencije nisu ostale aktivni, površinski faktor religioznog ponašanja novih muslimana, nego su one bile pohranjene u dubini bića muslimanskih neofita; ali, u fundusu kulture kojeg su bosanski muslimani baštinili iz domaće, autohtone sfere i prenosili u sferu islamske civilizacije koju su prigrlili, to je imalo ogroman značaj, jer je u evoluciji muslimana kao pripadnika jedne religije prema novom etničkom statusu koji su muslimani zadobijali zadržavalo crte zajedništva ne samo sa muslimanima drugog konfesionalmog porijekla nego i sa hrišćanima koji su ostajali u staroj civilizaciji, ali su politički, ekonomski, društveno i civilizacijski bili dominirani

osmanskom vlašću i njenim civilizacijskim krugom. Explicite rečeno, jedan bivši katolik koji je prešao na islam donosio je ne male tekovine specifičnog duhovnog i materijalnog nasljeđa koje je ugrađivao u novi civilizacijski krug. Poznato je da je svijet u Bosni započeo svoju monoteističku eru od katoličke religije, i da je Bosna ostala zemlja sa katoličkim reminiscencijama. To znači da taj dio kulturnog elementa koji se ulivao u islamski krug u Bosni, između ostalog, predstavlja afirmiran izvjestan krug duhovnih vrijednosti kao što su jezik, pismo, narodni i književni jezički izraz, izvjesne kategorije i poimanja o lijepom, čitav jedan mitološki krug predstava i vjerovanja itd. Slično je i sa pripadnicima patarena - bogumila koji su se islamizirali, ali ono što je najkarakterističnije za takve pripadnike islama je to da su oni poticali od jedne heterodoksne konfesije koja je odigrala fundamentalnu društvenu ulogu u poimanju Bosne, njene autohtonosti, njene autonomnosti, njene iskonske suprostavljenosti u prvom redu katoličkom svijetu u pogledu čitavog niza kategorija društvenoog, vjerskog, političkog, ekonomskog, pa i društveno-formacijskog karaktera. Dok se katolička crkva u Bosni osjećala i ponašala kao dio svjetske katoličke crkve, bogumilstvo je svojom i religijskom i sekularnom aktivnošću izražavalo specifične interese Bosne. Tako je ono steklo snagu ideološke penetracije među pristalice kako katoličke tako i pravoslavne crkve, tako da se dah bogumilstva osjećao na cijelom teritoriju Bosne i u sve tri bosanske konfesije. Daljom evolucijom katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, naročito poslije poraza bogumilstva i njegovog potpunog iščezavanja u Bosni u toku osmanske vlasti, taj dah se izgubio u krilu katoličke i pravoslavne konfesije. Ostajala je jedna antibogumilska reminiscencija koja je živjela u funkciji antimuslimanske i antiosmanske ideje kod hrišćanskih masa u Bosni. U redovima bosanskih muslimana takva antagonistička reminiscencija nije se rađala, tako da se ideološki dah bogumilstva prevodio u traženje motivacije za lojalnost prema osmanskoj vlasti i muslimanskoj vjeri. Tako je rođena legenda o apsolutnom i jedinom porijeklu bosanskih muslimana. Što se tiče etničke geneze bosanskih muslimana, ona se vidi iz prethodnog izlaganja, ali ipak treba explicirati jednu suštinsku komponentu pretvaranja bosanskih muslimana u etniju koja će u naše vrijeme dobiti status nacije. Bosanski muslimani nisu zbog čistih religijskih elemenata islama postali nacija, jer bismo time nastanak nacije svodili u područje religijske evolucije. Ovdje se radi o specifičnom susretu nekoliko važnih elemenata. U psihomentalnom biću, u formama kulturnog, civilizacijskog i religiozno-etičkog poimanja svijeta muslimani su se odvojili od pripadnika katoličke i pravoslavne vjere, ali su zadržali svoju etničku osnovu koja je bila zajednička sa pripadnicima pomenutih dviju konfesija. Tu je sad dolazila do velikog izražaja u specifikovanju bića muslimana činjenica da su, s jedne strane, veliko bogatstvo elemenata baštinjenih iz tri pomenute konfesije muslimani ugradili u svoje biće i svoj civilizacijski krug, a da su im istovremeno ti elementi služili kao baza za zajedništvo sa pripadnicima katoličanstva i pravoslavlja u Bosni. Suma tih elemenata morala se izražavati u sferi jezika koji je ostao zajednički i kod muslimana i kod hrišćana u Bosni. Takvo etničko diferenciranje približavalo je bosanske muslimane statusu etnije već u toku 18. v. Ta fizionomija etnije bila je mistifikovana ne samo religijskim velom nego i činjenicom da je osmanska država do kraja svog trajanja održavala svoju društvenu

strukturu za koju je bila vezana bosanska substruktura, čiji je aktivni nosilac bio vladajući sloj muslimanske zajednice, pri čemu je njih u širem smislu riječi održavala ukupna muslimanska zajednica. Kako je ovaj kompleks osmanske strukture i bosanske substrukture počivao na muslimanskom duhu i principu feudalnog uređenja, taj kompleks je ostajao stagnantan do kraja osmanske vladavine u Bosni, suprostavljajući se novim društvenim strujama kapitalizma u Evropi i oslobodilačkim pokretima protiv osmanske vlasti. Bosanski katolici i bosanski pravoslavci nisu mogli da prihvate bosansku substrukturu kao svoju, jer je ona služila održavanju i regionalne prevlasti muslimanske zajednice u Bosni na čelu sa vladajućom klasom i osmanske vlasti u Bosni. Zato su hrišćani katoličke i pravoslavne orijentacije u Bosni u doba oslobodilačkih pokreta i nastanka novih nacionalnih država ili upućeni da uporište za tendencije svog istorijskog razvitka nalaze van Bosne i da se u etničkom pogledu, jer je to doba integracije nacija i njihovih cjelina, uključe ne samo na osnovu religijskog pripadništva nego i kulturno-civilizacijskih veza, jedni u hrvatsku, a drugi u srpsku naciju. Stoga ne treba objašnjenja za činjenicu da pripadnici muslimanske vjere, katoličke vjere i pravoslavne vjere u Bosni nisu stvorili jedinstven bosanski narod nego se oformilo stanje kakvo imamo danas. Jer, van Bosne postojao je već oformljen i politički determiniran srpski, odnosno hrvatski narod, čija je glavna osnova ležala u dotičnoj vjeri i istom jeziku kao i u Bosni, pa su na osnovu toga ovi narodi privukli bosanske katolike, odnosno bosanske pravoslavce u svoje krilo. Jedini su muslimani ostali kao specifična etnija koja pripada bosanskom prostoru. Međutim, moglo bi se pitati zašto se bosanski muslimani nisu razvili u apsolutnog reprezentanta Bosne i bosanske nacije i u tom smislu dobili odgovarajuće ime i etnonim, a da se ove ostale dvije etnije ili snagom integracije prevedu u status pripadnika bosanske nacije, ili da se definišu kao krila dviju naših nacija koje egzistiraju na bosanskom teritoriju. Odgovor na to je postavka da su bosanski muslimani do u dvadeseti vijek, do kraja austrougarske vladavine, ostali u statusu etnije koja se mogla razviti i razvila se u feudalnoj epohi i koja je stagnirala bez odgovarajuće političko-državne organizacije, u tom statusu i poslije prestanka feudalne epohe.

4. Pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima

Dvije zone masovne islamizacije, Bosna i Hercegovina i Albanija, ne mogu se sagledati izolirano od ostalog područja Balkana. Stoga je potrebno da se nešto kaže i o fenomenu islamizacije na Balkanu kao cjelini.

U posmatranju fenomena islamizacije polazi se od elementarne istine da su se osmanska osvajanja, kao strane rata, morala konačno završiti kao mirno življenje, kao koegzistencija osvajača i pokorenih naroda, kao zajednički napor da se održava proizvodnja i reprodukuje život. Kako su i osvajač i pokoreni narodi živjeli u principijelno istoj društvenoj formaciji, feudalnoj formaciji, o koegzistenciji u oblasti produkcije odlučivao je produkcioni nivo dvije strane. Upravo zbog toga su osmanski osvajači bili primorani da prihvate postojeći način proizvodnje ako su htjeli da održe svoju vlast. Oni su mogli da mijenjaju modalitete raspodjele dobivenog proizvoda i da sliku upravnih i političkih ustanova izgrađuju prema modelima svog feudalnog društva, ali su morali ostaviti netaknutu osnovnu klasnu podjelu društva. Time se ne želi reći da takve promjene nisu dovele do dubokih suprotnosti izmedu osvajača i pokorenih naroda. Naprotiv, te suprotnosti su, kao nikad do tada u historiji osvajačkih pokreta na Balkanu, prerastale u nepremostive historijske protivrječnosti zbog temeljnih razlika između religiozno-civilizacionog bića osvajača i pokorenih naroda. Ono što ideologiji feudalizma kao sistemu ideja i duhovnoj civilizacijskoj strukturi daje izvorni religiozni pečat - to je činjenica da je zemlja kao osnovno sredstvo proizvodnje izrazito naturalni elemenat, to da se određena naturalna intimnost ljudskog bića u proizvodnji i posjedovanju, sagledana u osnovnom klasnom odnosu feudalnog društva, ideološki reflektuje u izvrnutom vidu: u otuđenju usmjerenom prema supranaturalnom, prema metafizičkom, u intimnom religioznom mentalitetu, a u svom zbiljskom biću prema prošlosti, tradiciji kao nekoj vrsti prospektovane budućnosti. Stoga se religija pokazuje kao svojevrstan medijum koji totalizuje ne samo vrijednost vjerovanja i morala nego i društvene i političke fenomene. Otuda integralan religijski sudar izmedu Turaka i pokorenih balkanskih naroda. Otuda totalizacija svih postojećih suprotnosti putem religijskog aspekta. Otuda se u očima balkanskih hrišćana prelazak na islam poistovećuje sa poturčenjem, napuštanjem svog naroda i postajanjem Turčinom. Stoga se i islamizacija na Balkanu mora posmatrati u širem društveno-historijskom kontekstu i ne smije se svesti na apstraktne kategorije religioziteta ili mehaničke, cifarske podatke. Do veće islamizacije doći će u onim krajevima Balkana gdje nije postojala potpuna religiozno-ideološka monolitnost, ali uvijek uz sadejstvo drugih važnih činilaca vezanih za datu regiju i strategijske interese osmanske države.

Osnovno o islamizaciji na Balkanu

Viševjekovna osmanska vladavina na Balkanu dovela je do značajnih socijalno-ekonomskih, političkih i kulturnih promjena u toj regiji i ostavila je duboke tragove svog trajanja do u modernu epohu. Jedan od fenomena osmanske vladavine na Balkanu jeste islamizacija ne malog broja balkanskih ljudi. Nijedan od balkanskih naroda nije, u manjoj ili većoj mjeri, ostao od toga pošteden. U području Grčke, Bugarske i Srbije, gdje je dominirao jedinstven religijsko-civilizacijski prostor, islamizacija je imala manje razmjere, ali je ipak ostavila dublje tragove na društveni i kulturni razvitak tog područja, bilo putem prozelitizma, bilo putem devširme. U zahvat islamizacije došli su prije svega pripadnici feudalne klase koji su se time integrirali u osmansku feudalnu klasu. Kod osnovne mase stanovništva, seljaštva, islamski prozelitizam imao je manje uspjeha, ali je i tu ukupan broj islamiziranih bio značajan, osobito u onim krajevima koji su još u rano vrijeme osmanskog osvajanja na Balkanu ušli u matični osmanski posjed, pokrajinu Trakiju koja je obuhvatala znatan dio grčkog prostora i južne dijelove Bugarske. Tu je islamizacija bila olakšana činjenicom da je istočna Trakija u decenijama pred osmansko zavojevanje na Balkanu, kao i u toku tog zavojevanja, bila ekonomski i populaciono opustošena i da se tu slila matična struja osmanske kolonizacije na Balkanu.

U ukupnom sistemu osmanske vlasti glavne poluge islamskog prozelitizma bili su timarski sistem i novi gradovi islamsko-orijentalnog tipa koje je osmanska vlast uspostavljala transformacijom zatečenih gradova ili zasnivanjem novih gradova. U vezi sa novm gradovima i naseljima, treba napomenuti da su u rano vrijeme osmanske vlasti na Balkanu, u drugoj polovini 14. vijeka i u prvim decenijama 15. vijeka, vidan faktor islamskog prozelitizma bili derviši i ahije, značajan činilac turske kolonizacije na Balkanu i uspostavljanja gradova i naselja islamsko-orijentalnog tipa. U daljem toku vremena, pionirska uloga ahija se završava njihovim potiskivanjem sa historijske pozornice, a i uloga derviša je u tom pogledu već krajem 15. i početkom 16. vijeka znatno smanjena: derviški redovi, zajedno sa ulemom, figuriraju kao stjegonoše islamske duhovnosti, islamske intelektualne kulture i islamskog urbanizma vis-â-vis domaće balkanske civilizacije i njenog religijskog prostora.

Timarski sistem je, u vidu timarskog posjeda, empirički izraz koncepta mirijske zemlje, državne zemlje, koji je svoju punu aplikaciju našao upravo na Balkanu. Pošto je mirijska zemlja predstavljala svojinski fond zemlje osmanske feudalne klase u ruci osmanske države, taj fond je osmanskim osvajanjem na Balkanu u sebe apsorbirao sva baštinska i pronijska dobra zauzetih zemalja. To je pak značilo da su ta dobra, uz zadržavanje starog načina proizvodnje i feudalne suštine produkcionog odnosa, prelazila u ruke osvajačke feudalne klase. Drukčije rečeno, to je vodilo uništenju zatečene feudalne klase. Da bi se timarski sistem korjenito uspostavio, uz maksimalno iskorišćavanje postojećeg nivoa proizvodnje i zatečenog klasnog odnosa, i da bi to sve poslužilo što bržem i obimnijem jačanju osmanske feudalne klase, osmanska država je integrirala u prvo vrijeme veliki broj pripadnika uništene feudalne klase u svoju feudalnu klasu. Ali, već u to ranije vrijeme vidjelo se da je za potpuno integriranje u novu feu-

dalnu klasu važan uslov bila islamizacija balkanskih feudalaca. Otuda je već u to vrijeme broj islamiziranih balkanskih feudalaca bio znatan, a broj hrišćana - posjednika timara se vremenom stalno smanjivao dok nije gotovo potpuno iščezao. Tako je timarski sistem odigrao odlučujuću ulogu u islamizaciji pripadnika balkanske feudalne klase. Ne manju ulogu odigrao je timarski sistem i u islamizaciji balkanskog seljaštva, a pošto je predstavljao ključni sektor feudalne privrede, on je na određeni način posredovao i ulogu gradova islamsko-orijentalnog tipa kao važnog činioca islamizacije.

Osmanski gradovi na Balkanu i po svom nastanku, i po svojoj strukturi, i po svojoj ekonomskoj, klasno-socijalnoj, političkoj i kulturno-ideološkoj ulozi nastavljali su tradiciju klasičnog islamskog feudalizma. Iako su nastajali iz ekonomskih, društvenih, političkih i kulturnih potreba islamskog društva, ti gradovi u svojoj ukupnoj funkciji duboko se razlikuju od gradova u evropskom, pa i balkanskom feudalizmu. Njihova geneza nije vezana za klasno polariziranje u feudalnom društvu, za proizvodno i socijalno diferenciranje u krilu naturalnog sektora koje u svojoj klici nosi začetak jednog novog društvenog sloja. Taj će sloj svojim izlučivanjem iz krila naturalnog sektora u novoj sredini, gradskom naselju, pokazati tendencije prerastanja u novu društvenu klasu i tako u proizvodnom pogledu inicirati polarizaciju feudalnog društva u vidu sučeljavanja gradskoog i naturalnog područja proizvodnje. U socijalnom pogledu, jačanjem svoje proizvodne i društvene uloge, antagonističku komponentu svog društveno-političkog odnosa prema feudalnoj klasi čija je vodeća uloga u društvu zasnovana na proizvodnji i resursima naturalnog sektora. Toga svega nema ni u nastanku ni u razvoju osmanskog grada. Nastavljajući staru orijentalnu tradiciju, osmanski grad je jedna vrsta nadogradnje na tijelu naturalnog sektora koja živi u funkciji tog sektora i vladajuće klase predstavljene državom koja dominira tim sektorom. Stoga u proizvodnom pogledu osmanski grad predstavlja sredinu u kojoj iz naturalnog sektora izlučeni zanatlija sa svojim naturalnim kapitalom, predstavljenim u radnji, oruđima proizvodnje i sirovinama, pretvara u direktnu tržnu vrijednost viška proizvoda i resursa naturalnog sektora u vidu sitne zanatske proizvodnje organizovane u esnafe. Ta proizvodnja, zahvaljujući stabilnosti naturalnih odnosa poljoprivredne seoske proizvodnje kao zaleđa iz kog izvire i u čijoj funkciji živi, pokazuje vjekovnu sposobnost da se reprodukuje kao sitna zanatska proizvodnja. S druge strane, osmanski grad ima ulogu svojevrsne urbane ekspoziture feudalne klase i njene kulture. Takva uloga osmanskog grada zasniva se na tome da on u produkcionom smislu predstavlja medijum najvišeg stepena privredne djelatnosti u feudalizmu, u vidu zanatstva i trgovine, da krupni predstavnici feudalne klase, putem zavještaja, u vidu naturalnog i novčanog bogatstva, podižu sakralne monumente, komunalne i privredne objekte, te na taj način podižu nivo njegove urbanosti i tim činom u socijalnom, kulturnom i ideološkom smislu daju pečat stvarnoj funkciji grada u osmanskom feudalizmu.

U transformaciji zatečenih i zasnivanju novih gradova na Balkanu već od najranijeg vremena važnu ulogu igraju osmanski vladari, članovi Osmanove dinastije, veziri, krajiški begovi, sandžakbezi, rumelijski beglerbezi, subaše, zaimi i drugi značajniji feudalci iz redova svjetovnih i duhovnih velikodostojnika. Tako su pojedini zavještači ili grupe zavještača stvarali nova gradska jezgra, nove kilije grada u razvitku. Iako se

osnovna društveno-ekonomska funkcija tih gradova sastoji u tome da oni predstavljaju sabirnice viškova proizvodnje naturalnog sektora radi njihove cirkulacije putem zanatske prerade, što sve često ne ostaje u okvirima lokalne ili regionalne razmjene dobara nego se ulijeva u tokove međunarodne trgovine, ipak ta funkcija u klasnom, političkom i ideološkom pogledu ne predstavlja osnovnu odrednicu tih gradova. Ti gradovi po svom društvenom ustrojstvu, po odnosu i međuzavisnosti slojeva svog stanovništva pokazuju se kao svojevrsna izložnica urbanih potreba osmanske feudalne klase i njene države. Tako ti gradovi postaju vojno-upravna, sudska, religiozno-ideološka i kulturna uporišta te klase i nikad ne uspijevaju da zadobiju značajniju društveno-proizvodnu i klasno-političku ulogu u mijenjanju postojećeg stanja, nego stalno žive u funkciji potreba i interesa feudalne klase. Drugim riječima, ti gradovi, premda predstavljaju viši stepen oblika proizvodnje i organizacije rada u odnosu na naturalni sektor, ipak žive u sjenci dominacije naturalnog sektora, a u kulturnom i ideološkom pogledu ne prekoračuju granice ideologije feudalne klase. Otuda dva osnovna obilježja tih gradova u epohi osmanske vladavine na Balkanu.

Prvo obilježje sastoji se u tome da čak ni najveći ni najznačajniji od tih gradova ne razvijaju laičku atmosferu koja je svojevrstan izraz gradskih slojeva karakterističnih za gradove u evropskom feudalizmu, trgovaca, zanatlija, laičke inteligencije i plebejske sirotinje, čije je klasno i imovinsko diferenciranje predstavljalo historijski ante sedan modernog građanstva, polariziranog na buržoaziju, radništvo i druge gradske slojeve. U osmanskim gradovima na Balkanu postoje trgovci i zanatlije, organizirani u cehove, gradska inteligencija, istina ne laička nego vjerska, vezana za feudalnu klasu, sloj gradske sirotinje i najamnih radnika, ali položaj tih društvenih slojeva i njihov međusobni odnos uslovljeni su globalnim položajem rada u osmanskom feudalizmu. Stoga u tim gradovima sva ekonomska, društvena, politička i ideološka kretanja, pobune, smutnje, nemiri, vjersko-sektantski sukobi ne prelaze granice utvrđenog statusa grada, nego znače puko reprodukovanje postojećeg stanja. Netačna je tvrdnja da je uživanje muafijeta od strane brojnih osmanskih gradova na Balkanu kvalitativno mijenjalo položaj takvih gradova u osmanskom feudalizmu i da ih je približavalo gradovima u evropskom feudalizmu koji su uživali samoupravne privilegije i imunitete. Osnovni smisao muafijetnama koje su dobijali osmanski gradovi bio je u tom da se razvijeniji i značajniji gradovi učine što efikasnijim u svojoj globalnoj funkciji u osmanskom feudalizmu. Dobijeni muafijet je oslobađao muslimanske stanovnike tih gradova od izvjesnih rentnih obaveza i zaduženja tipičnih za naturalni sektor. Takav muafijet nije bio posljedica klasne borbe nego je bio u saglasnosti s interesima feudalne klase i njene države. Ustanova ešrafstva i ajanstva, zastupljena i u gradovima, bila je ustanova feudalnih uglednika, pojava koja ne proizlazi iz samostalne uloge građanstva nego znači adaptaciju te uloge potrebama feudalne klase.

Drugo obilježje osmanskih gradova na Balkanu jeste njihov isključivo islamski karakter. To ne znači da u tim gradovima nije bilo nemuslimanskog stanovništva. Ali, po pravilu, nemuslimansko stanovništvo predstavljalo je manjinu i bilo je ekonomski, socijalno, kulturno i vjerski diskriminirano. Ono je stanovalo odjelito, u takozvanoj varoši, ili, Jevreji, u getu. Njega nije obuhvatao muafijet. Nemuslimani zanatlije nisu

bili zastupljeni u svim zanatskim granama, niti su u postojećim esnafima mogli igrati značajniju ulogu. Isto tako, nemuslimani trgovci u većini su ostajali u drugom planu gradske trgovine i najviše su u pojedinm slučajevima dolazili do veće imovine svojom posredničkom i nabavljačkom ulogom u sprezi sa stranim trgovcima, bilo u prometu njihove robe, bilo u nabavci za njih sirovina i resursa naturalnog sektora. Za nemuslimansko stanovništvo sela osmanski grad je predstavljao tuđu i zatvorenu sredinu. Osim iznošenja viškova svoje proizvodnje na gradsko tržište, nemuslimanski seljak nije imao pristupa u taj grad i njegov život. Pojedinci koji su uspijevali da se nastane u gradu ponajviše su ulazili u red zanatlija ili u red najamne snage i posluge. Tako je osmanski grad ekonomskoj i društvenoj suprotnosti između grada i sela dodavao vjersko-civilizacijsku i kulturnu suprotnost islamskog i hrišćanskog svijeta.

Zato je osmanski grad na Balkanu bio važan faktor islamskog prozelitizma. Kao što su brojni pripadnici domaće feudalne klase da bi očuvali svoj privilegirani položaj, bili primorani da se islamiziraju i da se tako integriraju u osmansku feudalnu klasu, tako su hrišćanski seljaci i hrišćanski stanovnici gradova bili prisiljavani realnošću postojećih odnosa da prelaze u islam, prvi da bi olakšali svoj položaj raje, a drugi da bi sebi osigurali punopravnu integraciju u ukupnom životu grada. Koliko je proces islamizacije uznapredovao do u prvu polovinu 16. vijeka, pokazuje Barkanova statistika stanovništva Balkana iz koje se vidi da je skoro četvrtinu stanovništva činilo muslimansko stanovništvo. Tu je značajnu stavku činilo kolonizirano tursko stanovništvo i pripadnici vojne, administrativne i sudske uprave, kao i predstavnici vjerske i prosvjetne inteligencije. Uza sve to, pomenuta statistika pokazuje da je izvršena islamizacija na Balkanu uzela znatne razmjere. Pada u oči da do masovne islamizacije seoskog i gradskog stanovništva nije došlo u onim područjima Balkana koja su, obuhvaćena srpskim, bugarskim i vizantijskim feudalnim prostorom, i pored etničkih razlika i razlika u nivou kulture, predstavljala jedinstveno civilizacijsko područje, sa dobro organiziranom pravoslavnom crkvom u svakom od tih prostora.

Poslije likvidacije domaće feudalne klase i transformacije balkanskih gradova u gradove islamsko-orijentalnog tipa, jedina realna snaga preostala iz domaćeg feudalizma, koja bi svojom organizacijom, svojom moralnom i intelektualnom ulogom, svojim autoritetom predstavnika i graditelja domaće civilizacije mogla braniti i održavati tradicije domaće civilizacije i vjere, bila je pravoslavna crkva. I danas se u historijskoj nauci održava ranije uvriježeno mišljenje da je moćna osmanska država mogla na čitavom balkanskom prostoru provesti masovnu islamizaciju tokom svoje viševjekovne vladavine, ali da to nije učinila iz razloga koristi za državnu blagajnu i osiguranja većeg rentnog prihoda za svoju feudalnu klasu. Ogroman prihod državne blagajne od kupljenja haradža i prihod posjednika feudalnih dobara od ispendže predstavljao je daleko veću stavku od one koja bi se dobila u slučaju masovne islamizacije seljaštva: otpalo bi plaćanje haradža, a ispendže bi bilo zamijenjeno resm-i čiftom, čiji se opšti prosjek znatno smanjivao ispod svog maksimuma 22 akče usljed izdiferenciranosti resm-i čifta prema imovnom stanju muslimanskog seljaka. Iz historije osmanske države znamo da je njena centralna vlast uvijek znala naći sredstva i načine da zadovolji potrebe osmanske države i njene feudalne klase na račun rentnih i poreskih

obveznika, pa je mogla u novom vidu nadoknaditi i prihode od haradža i ispendže u slučaju masovne islamizacije na Balkanu. Stoga za izostanak masovne islamizacije na pretežnom području Balkana treba tražiti druge, dublje i trajnije razloge.

Osmanska država kao tvorevina maloazijskih Oguza pod vođstvom Osmanove dinastije, iako predstavlja specifikum srednjovjekovnog islamskog svijeta, ni po svom nastanku, ni po svom historijskom iskustvu, ni po svojoj ideologiji, ni po svom osvajačkom ekspanzionizmu ne može se posmatrati van cjeline islamskog srednjovjekovlja. Po svom porijeklu osmanska država je tvorevina nastala iz potrebe da se dokrajči anarhija i politička rascjepkanost maloazijskih Oguza, do čega je došlo usljed naglog propadanja maloazijske seldžučke države. U izgradnju osmanske države ugrađena su ne samo iskustva tursko-mongolskog svijeta nego i neka kapitalna iskustva islamskog svijeta. Od samog svog početka osmanska država ističe zavojevačku ideologiju svetoga rata. Za oznaku tog rata ona prihvata arapske izraze "džihad" i "gaza". Ona je država "gazija", to jest zavojevača i boraca tog rata. Ona također prihvata ustanovu "zimmeta" i "zimmija", to jest uspostave zaštite nad nemuslimanima pripadnicima monoteističkih religija (hrišćani i Jevreji), koje su objelodanjene putem knjige koja sadrži božje slovo (ehl-i kitab), a štićenici duguju lojalnost i ispunjenje određenih obaveza prema državi. Osmanska država također prihvata i ustanovu raiijeta, kojom se u prvom redu označava podvrgnuto seljaštvo (reâya), a u širem smislu neprivilegirano, proizvođačko stanovništvo, dok u najširem smislu može da označava podanika države kao takvog. Taj termin po svom porijeklu izraz je starog iranskog koncepta o državi, sa vladarem na čelu kao pastirom-râi koji se brine o bezbjednosti i mirnom životu svog stada (raiyyet pl. reâya), to jest proizvodnog stanovništva koje dijelom svojih proizvoda u obliku rente, poreza i drugih obaveza omogućuje vladaru da putem države i njenog upravljačkog sloja izvršava pomenute obaveze prema svojim podanicima. Termin je prihvaćen u državnu praksu na islamskom Istoku, a u osmanskoj državi figurira kao jedan od osnovnih klasno-ideoloških principa funkcioniranja te države. U svjetlu tog principa može se jasnije sagledati pravi smisao termina "zimmî". To je nemuslimanski dio raje koji vrši svoje obaveze prema državi i feudalnoj klasi, kao i muslimanski dio raje, ali koji po principima muslimanskog državnog prava, kao pripadnik druge religije, tek putem zimmeta ulazi u klasu raje, a za taj zimmet plaća poseban danak državi, haradž. Drugim riječima, nemuslimanska raja izvorno ne pripada u osnovni odnos raijjeta i raija, na kome se temelji islamska država. Ona tek naknadno, putem zimmeta, to jest zaštite i tolerancije, ulazi u taj odnos. U klasnom, socijalno-političkom i moralnom pogledu na taj je način nemuslimanska raja diskriminirana u odnosu na muslimansku raju. Takav položaj nemuslimanske raje ima za pretpostavku osvajački karakter islamske države čiji je ona podanik.

Tako dolazimo do suštinskog značenja ustanove džihada. To je osvajanje koje osigurava vladavinu muslimanske države nad nemusliamanskim zemljama. Iz historijske prakse širenja islama i ekspanzije islamskih država na račun neislamskog prostora znamo da se islam širio lakše i obuhvatnije na prostoru paganskih, politeističkih religija nego u krajevima gdje je živjelo monoteističko stanovništvo, hrišćani i Jevreji.

Osobito je to vidljivo u prostorima gdje su živjele kompaktne monoteističke mase sa civilizacijskom i državnom tradicijom koja je, na bazi njihovog etničkog jedinstva, konstituirala osnovu na kojoj je izrastalo osjećanje zajedništva, artikuliranog prije svega zajedničkom kulturom i religijom. To je pak učinilo, osim u slučaju etničke majorizacije, da se islamska ideologija džihada uglavnom ostvarivala kao muslimanska vladavina nad nemuslimanima, uz islamski prozelitizam koji je postizao parcijalne rezultate. Ukoliko je u historiji islamskog džihada na prostoru monoteističke religije u izvjesnim regijama dolazilo do masovne islamizacije, postojali su specifični faktori u vjersko-kulturnoj i socijalno-političkoj konstituciji tih religija koji su omogućili masovnu islamizaciju.

Iz historije osmanskog osvajanja i osmanske vlasti na Balkanu vide se u konkretnom i pristupačnom vidu sadržina i rezultati svetog rata. Oni pokazuju kako je daleko lakše bilo vojnički zaposjesti tu regiju, likvidirati njene ekonomske, socijalne, političke i kulturne ustanove, nego uništiti imanentne snage tog prostora, njegovo duhovno biće, njegovu kulturnu i civilizacijsku samosvojnost, njegovo poimanje historijske zbilje i metafizičkih entiteta. Osmanska zavojevanja na Balkanu trajala su nešto manje od jednog i po stoljeća. U tom velikom sukobu samo za uspostavljanje osmanske vlasti Turci su ulagali velike energije i trpjeli znatne ljudske gubitke. Iz historije islamskog svijeta i razvitka vlastite države oni su baštinili iskustvo o tome kolike su potrese izazivali vjerski rascjepi, sektantska strujanja i podjela islama na sunitski i šiitski islam i koliko je svaka represija takvih pokreta izazivala duboke i nesavladive otpore koji su se prožimali sa klasnosocijalnim, ekonomskim, političkim i ideološkim suprotnostima islamskog društva. A šta bi tek donijelo nasilno, represivno nametanje islamske vjere u jednom civilizacijski potpuno različitom prostoru, u svijetu balkanskog pravoslavlja kao dijelu evropskog hrišćanskog svijeta? Istina, već sama vladavina Turaka na Balkanu, svojim osvajačkim karakterom, svojom civilizacijom i religijom, svojim religiozno-ideološkim stavom prema hrišćanima, implicirala je globalni vjerski pritisak i zračila je islamskim prozelitizmom čiji je rezultat ostvareni stepen islamizacije na Balkanu. To što se osmanska vlast u ukupnoj liniji svog držanja odmjereno ponašala i nije silom nametala islamsku vjeru ne treba prevoditi u čiste moralno-religiozne kategorije tolerancije i širokogrudnosti nego to treba posmatrati kao izraz stvarnog odnosa snaga i realističke politike osvajačke države. Osmanska država, uostalom kao i svaka od osvajačkih islamskih država, nije svoja osvajanja ostvarivala u ime apstraktnog principa džihada nego u ime feudalne klase oguskih Turaka Male Azije, koja se tim principom koristila kao devizom svojih osvajačkih pothvata. Iako je osmanska vladavina na Balkanu bila utemeljena na dobro organizovanoj vojno-administrativnoj upravi i sudstvu, na moćnim vojnim snagama, na efikasno ustrojenom timarskom sistemu i na gradovima islamsko-orijentalnog karaktera, ona je u moru hrišćanskog svijeta bila pojačana turskom kolonizacijom u istočnoj Trakiji, Bugarskoj, Makedoniji, itd. Kao izvorna rezerva uspostavljene ravnoteže figurirala je matična masa oguskih Turaka Male Azije. U tom pogledu zauzimanje Carigrada bilo je od ogromnog značaja. Ta ravnoteža sadržavala je nekoliko važnih momenata: razliku vjere i civilizacije i razliku kulture i jezika. Ti momenti su artikulirali osvajački ka-

rakter osmanske države. Masovna islamizacija dovela bi do dubokih promjena u toj ravnoteži, jer bi stvorila zajednički prostor vjere i civilizacije gospodujućeg naroda i podvrgnutih naroda i izmijenila biološke, socijalne i kulturne parametre međusobnog odnosa, svakako na štetu gospodujućeg naroda. O kulturnoj i jezičkoj asimilaciji od strane Turaka ne bi moglo biti govora, kao što to pokazuju dva prostora masovne islamizacije, bosanski i albanski, gdje su islamizirane mase sačuvale svoj jezik, svoju usmenu narodnu književnost i svoje tradicije.

Da bi, uz očuvanje postojeće ravnoteže, u što većoj mjeri integrirali energije balkanskih naroda u svoj osvajački stroj, Turci su imali određene postupke i metode. Pored toga što su od najranijeg vremena sistematski potiskivali predstavnike balkanske feudalne klase i putem islamizacije ih integrirali u osmansku feudalnu klasu, Turci su putem feudalnog skrbništva (ičoglani, gulâmi, hidmetkâri, kulovi) asimilirali u osmansku feudalnu klasu djecu i potomke hrišćanskih i islamiziranih feudalaca i često su ih slali kao osmanske feudalce u krajeve iz kojih su poticali. Masovnom devširmom plebejske, većinom seljačke djece alimentirali su janičarski korpus, a od izrazito talentirane djece pažljivom obukom i obrazovanjem, a zatim putem karijere u dvorskoj službi i centralnoj administraciji, dobijali su krupne i najkrupnije dostojanstvenike osmanske vlasti. Uvođenjem starješina slobodnog stočarskog seljaštva u timarski sistem jačali su ustanovu timara, kao što su omasovljavali vojne i poluvojne službe regrutovanjem vlaških vojnuka, martolosa, derbendžija i prihvatanjem vlaških ratnika u tvrđavskoj službi. Čak su i dijelovi podvrgnutog seljaštva, istina u ograničenom broju, uz određene rentne olakšice služili održavanju osmanskog poretka. Ali, time u svojoj opštoj liniji nije pomjerena osnovna diskriminanta između pokorenih hrišćanskih naroda i osvajačkog naroda i njegove države.

Već u drugoj polovini 15. vijeka, kada je dovršavano osmansko osvajanje Balkanskog poluostrva, ocrtavale su se mogućnosti nastavljanja tog osvajanja u Panoniji i prema Srednjoj Evropi. To će biti druga značajna faza u osmanskoj agresiji prema Evropi. Iz jedne marginalne evropske zone Turci su svoja osvajanja usmjerili prema krajevima koji vode u središnje dijelove Evrope. Rezervu tog osvajanja predstavljao je pravoslavni Balkan sa svojim ljudskim i materijalnim resursima. Turski vojni i kolonizacioni potencijali nisu bili dovoljni da se samo njihovim snagama uđe u drugu etapu osvajanja. Pada u oči da do masovnije turske etničke kolonizacije u sjevernim dijelovima Balkana uopšte ne dolazi. Sve ovo doprinosi da uloga balkanskih naroda raste, naročito uloga srpskog naroda. To ima refleksa i na tokove islamizacije. Svako forsiranje islamizacije u pravoslavnom svijetu Balkana imalo bi za osmansku vlast vrlo nepovoljne posljedice. U osmansko-ugarskim borbama, naročito poslije propasti srpske despotovine, velika masa naroda višekratnim iseljavanjem na sjever napustila je sjeverne dijelove Srbije, tako da su Turci bili primorani da velike populacione breše popunjavaju vlaškom kolonizacijom. U opširnom defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. g. i opširnom defteru Bosanskog sandžaka iz 1489. g. pada u oči da je među podvrgnutim srpskim seljaštvom koje je ušlo u satav ta dva sandžaka islamizacija vrlo rijetka. Zabilježeni slučajevi islamizacije pokazuju da takvi seljaci ponajviše i dalje plaćaju ispendže, a rjeđe resm-i čift, i to u maksimalnom iznosu 22 akče. Resm-i čift

nije izdiferenciran prema imovinskom stanju, što je način da se siromašni seljaci i mladi neoženjeni ljudi podstaknu na islamizaciju. U skadarskom opširnom defteru iz 1485. g. zabilježeni su slučajevi otpora srpskog seljaštva na teritoriju koji je znatno ranije zauzet. Seljaci ne dolaze na popis, bježe i napuštaju sela, bune se i odmeću. Turci odgovaraju masovnim represalijama, pa je zabilježeno vješanje i nabijanje na kolac odmetnutih seljaka u kraju oko Peći. Naročito je snažan i kompaktan otpor Turcima u pogledu islamizacije pružalo vlaško seljaštvo. Primjer za to pružaju defteri Bosanskog sandžaka iz 1468/9, 1485. i 1489. g. za dio srpskog teritorija koji je ušao u taj sandžak. Na tom teritoriju osjećala se snaga i tradicija srpske crkve. Tu je islamizacija podvrgnutog seljaštva minimalna i očevidno je da nije ni forsirana od strane Turaka. U nekim nahijama tog teritorija među koloniziranim Vlasima nema islamiziranih seljaka. Ti Vlasi pružaju otpor osmanskoj vlasti bježanjem, tako da cijeli krajevi i brojna sela leže pusti.

Nešto o islamizaciji u Bosni i Albaniji

U pogledu islamizacije stvar drukčije stoji u Bosni i Albaniji. Tu je došlo do masovne islamizacije, koja u Bosni započinje u drugoj polovini 15. vijeka, a u Albaniji tek u 16. vijeku. Taj fenomen je već odavna privlačio pažnju historičara. Zajednička konstatacija za oba područja je to da ona predstavljaju u pogledu islamizacije na Balkanu izuzetak. Ta sličnost između Bosne i Albanije uticala je na donošenje zaključaka o suštini islamizacije na jednom i drugom području, iako masovna islamizacija u ta dva područja u modernoj epohi nije imala iste reflekse. U Bosni i Hercegovini islamizirano stanovništvo, nastalo iz etnički srodne, ali religijski heterogene mase, iz pripadnika bogumilske, pravoslavne i katoličke konfesije, u toku vremena stvorilo je svoju psihomentalnu i kulturnu osobenost, a u novom vremenu steklo je posebnu etničku bitnost, dok je u Albaniji islamizirana masa, zajedno sa pravoslavnima i katolicima, ostala integrirana u cjelini albanskog naroda.

Ono što je zajedničko za Bosnu i Albaniju - to je da se one geopolitički i kulturno nalaze na rubovima pravoslavnog svijeta Balkana. One su neka vrsta prelaznih zona izmedu Balkana i Sredozemlja, a Bosna uz to na svojoj sjevernoj strani čini područje prelaza prema katoličkom svijetu kontinentalne Evrope. U Albaniji koegzistiraju katoličanstvo i pravoslavlje, a u Bosni bogumilstvo, katoličanstvo i pravoslavlje. U brojnim radovima o islamizaciji u Bosni i Hercegovini kao ključ za razrješavanje pitanja islamizacije uzima se činjenica da je u odlučnim vremenima razvitka i jačanja feudalne bosanske države bogumilstvo bilo vodeća religiozno-moralna i značajna ideološko-društvena snaga i da je u svim strukturama bosanskog društva i svim planovima njegove kulture ostavilo svoj pečat. Iako oslabljeno i potiskivano u vrijeme vrhunskog rasta bosanske države, a potkraj te države izloženo udarima posljednjih bosanskih kraljeva, bogumilstvo je u vrijeme osmanskog zauzimanja bosanske kraljevine predstavljalo još uvijek ozbiljnu društvenu i vjersku grupaciju koja je svojim postojanjem i svojom ulogom u razvitku bosanske države prožimala biće te države. Pod stalnim pritiskom papstva, Mađara i okolnog katoličkog svijeta, prijeko i nepri-

jateljski gledano od pravoslavnog svijeta Balkana, sa crtama u svom učenju koje pokazuju afinitet u odnosu na neka obilježja islama, bogumilstvo se već od samih početaka osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini počelo islamizacijom svojih adepata pretakati u islam i tako je nestalo u njemu. Ukoliko je u toku osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini dolazilo do islamizacije pripadnika pravoslavne i katoličke crkve, tu ne treba tražiti korijene islamizacije, to je sporedan, adventivan fenomen. Prema tom shvatanju, Muslimani u Bosni i Hercegovini su u svojoj osnovi potomci bogumila. Oni su putem dvokratnog otuđenja od ortodoksnog hrišćanstva (otuđenjem bogumilstva kao heterodoksne sekte, a zatim islamizacijom pripadnika bogumilstva) svojevrstan bosanski fenomen, duboko ukorijenjen u historiji Bosne i kao takav najautentičniji relikt bosanske srednjovjekovnosti i bosanskog mentaliteta, a sve ostalo je u većini recentni dodatak historije koja je slijedila propast bosanske države. Ovakvo shvatanje, neprihvatljivo za nauku, kod nekih je polazište u savremenim raspravama o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini.

Sve govori da su Turci forsirali islamizaciju u Bosni i Hercegovini kao i u Albaniji, za razliku od ostalog područja Balkana, iz interesa i potreba svoje države. Osmansko prodiranje prema srednjoj Evropi pratilo je istovremeno jačanje pomorske moći osmanske države kao i težnja da kao pomorska sila zavlada Sredozemnim morem. To su bila dva komplementarna pothvata, čija je realizacija tražila osnovno strateško osiguranje, osobito na bokovima balkanskog prostora koji je graničio Sredozemljem. Za liniju Jadrana, kojim je gospodarila najjača sila Sredozemlja, Mleci, od vitalnog su značaja bili albanski i bosanski hinterland, sa lukama na morskoj obali. Ova strateška linija je uključivala i ekonomske momente pomorske trgovine. Iako u stalnoj konfrontaciji sa pomorskim trgovačkim silama Sredozemlja, u prvom redu sa Mlecima, osmanska država je sa tim silama održavala koegzistentno privredno partnerstvo koje im je osiguravalo vodeću ulogu i uzajamnu korist, osobito Mlecima, u eksploatiranju svjetske tranzitne trgovine s Dalekim istokom, koja je, pored otkrića Amerike i pomorskog puta za Indiju, održala svoj značaj do potkraj 16. vijeka. Masovnom islamizacijom u Bosni i Albaniji osmanska država je stekla solidno uporište za kontrolu jednog planinskog hinterlanda čiji je teritorijalni kontinuitet ostvaren zauzimanjem Crne Gore, i na taj način je pojačala svoje kopnene i pomorske pozicije u jednom strateški osjetljivom području Balkana, udaljenom od matičnih emporija osmanske moći. Ni u Bosni ni u Albaniji masovna islamizacija nije se mogla provesti brutalnom akcijom nasilnog prevjeravanja. Tu su morali postojati faktori koji su omogućavali provođenje masovne islamizacije putem ukupnog djelovanja osmanskih ustanova u službi prozelitističke osmanske vlasti. Naučna istraživanja pokazuju da su i u Bosni i u Albaniji takvi faktori postojali, ali da se u nekim momentima međusobno razlikuju.

U Bosni su, po našem mišljenju, izvornu mogućnost za masovnu islamizaciju predstavljale struktura feudalne svojine i rastuće protivrječnosti između te strukture i njene ideološko-religiozne nadgradnje. U Bosni je vladala baštinska feudalna svojina, bez primjese pronijske feudalne svojine. Baštinski sistem feudalne svojine po svojoj svojinskoj suštini, po klasnom odnosu koji sadrži i po mogućnosti svoje evolucije superioran je sistemu pronijskog posjeda. U sistemu baštinske svojine napregnutost

unutrašnjih klasnih suprotnosti veća je nego u pronijskom sistemu. Oznaka za feudalnu baštinsku svojinu u Bosni "plemenita baština" indikativna je kako sa gledišta geneze te svojine tako i za evoluciju te svojine. Ta oznaka ukazuje da se u prelazu u ranofeudalnu fazu razvitka bosanskog društva ta svojina konstituisala u vidu vlasništva porodično srodne ratničke grupe ujedinjene plemenskim vezama i da je u sebi nosila relikte i reminiscencije ranijih prirodnih, plemenskih odnosa. Takva suština baštinske svojine u Bosni morala se odraziti u daljoj evoluciji bosanskog društva kako na medusobne odnose posjednika plemenitih baština unutar feudalne klase tako i na sudionike u svojini unutar plemenite baštine. U stvari, to je bio jedinstven proces sa dva aspekta. Sa jačanjem bosanske državne zajednice i sa dubljom feudalizacijom bosanskog društva dolazi do sve jače historizacije realnih društvenih odnosa. Prirodno-rodovske veze postepeno ustupaju mjesto realnim klasnim vezama koncentriranim u ustanovi feudalne baštinske svojine koja postaje određujući faktor društva. Dok je u ranijem vremenu baština bila samo svojinski izraz patrijarhalne porodične grupe, ona sada postaje stožerni faktor koji realnim imovinskim odnosom određuje stanje stvari. Ovakva transformacija klasno-imovinske suštine baštine stvara od baštine osnovu društvene i političke moći feudalca i njegove porodice. To ima za posljedicu temeljne promjene u strukturi feudalne klase, kao i u međuklasnom odnosu između feudalca i seljaka. Realni odnosi svojinske, društvene i političke moći zamjenjuju, pokrivaju ranije odnose krvnog srodstva i teritorijalnog susjedstva među posjednicima plemenite baštine. Ustaljuje se vertikalni odnos feudalne hijerarhije sa starješinama feudaliziranih moćnih rodova na čelu. Rezultat toga je duboka diferencijacija u pogledu posjeda, društvenog ugleda i političkog značaja pripadnika feudalne klase.

Pada u oči da, i pored dubokih promjena u klasno-imovinskom sadržaju feudalne baštine, sve do kraja bosanske države ostaje kao njena naznaka izraz "plemenita baština". Izrazito naturalni karakter proizvodnje bosanskog društva učinio je da ekonomsko-društveni metabolizam tog društva, pored sve evolucije koju je doživljavao, nije mogao do kraja rastvoriti relikte ranijeg stanja u društvenom biću feudalca, u njegovoj svijesti i mentalitetu. Otuda svojevrsnost bića tog feudalca koja je dolazila do izražaja u njegovom klasnom reagovanju, u njegovom političkom ponašanju, u njegovom odnosu prema državi, u izokrenutom odnosu porodično-staleškog i parcijalnog interesa i globalno-klasnog i opštedruštvenog i državnog interesa, jednom riječi u njegovoj ideologiji i vjerskom ponašanju. Evolucijom baštinskog sistema feudalne svojine feudalni poredak bosanskog društva pokazivao se kao društveni poredak koji je nadrastao primitivniji tip feudalizma izgrađen na principu vojno-feudalnog odnosa pogodnog za stvaranje iluzije o ličnom personalitetu feudalca-ratnika. Ta iluzija, karakteristična za pripadnika feudalne klase uopšte zbog naturalne prirode njegova posjeda i produkcionog odnosa na kojoj je on zasnovan, sticajem historijskih okolnosti, u čiju genezu nemamo uvida u izvorima, izrazito je naglašena kod pripadnika feudalne klase u Bosni, i to sve više ukoliko se ide prema vrhovima te klase. Drugim riječima, nivou feudalne baštinske svojine kao odrednice koja objektivira zajedničke interese feudalne klase ne odgovara realni nivo klasne solidarnosti feudalaca. Ta inkongruentnost se reflektira ne samo u ideološkom i moralnom biću te klase nego i u zaoštravanju suprot-

nosti unutar nje, kako u horizontalnom tako i u vertikalnom planu njene hijerarhije. Ovakav razvoj feudalne klase ne može se posmatrati van ukupnog razvitka bosanske privrede. Po svemu, taj je razvitak uticao na fizionomiju i ponašanje feudalne klase.

Zakonita je pojava, naslijeđena još iz patrijarhalno-plemenskog društva, da se već u ranom feudalizmu javljaju, nakon unutrašnjeg, lokalnog ili regionalnog zadovoljenja razmjene proizvoda, rada i usluga, viškovi proizvoda i resursa naturalnog sektora i da se ti viškovi razmjenjuju za novac ili robu stranih trgovaca. Takva trgovina se vrši, tako reći, na rubu naturalnog sektora i ima vanjski, egzogeni karakter. Od takve trgovine najviše koristi imaju vladar i feudalci koji kupovinom luksuzne strane robe povećavaju kvalitet i koncentraciju svog naturalnog blaga, a dobijenim novcem naturalnom blagu dodaju novčano blago. Tu pojavu uočavamo već u ranijoj fazi feudalizma u Bosni. Vanjski partner u trgovini su sredozemni, prije svega dubrovački trgovci. Njihovi karavani ne samo da dovoze robu u Bosnu i odnose robu iz nje nego tranzitom pronose kroz Bosnu robu u trgovačkoj razmjeni sa zemljama u susjedstvu Bosne. Tako je počela nova faza promjena u razvitku feudalnog društva u Bosni. Te promjene su u prvo vrijeme, sa gledišta naturalnog načina proizvodnje i vladajućeg proizvodnog odnosa, imale periferan karakter. Ali, tu su od odlučujućeg značaja bile dvije stvari. Bosanska privreda počela se na trajan način povezivati sa trgovinskim kapitalom Sredozemlja, a preko njega, posredno, sa Zapadnom Evropom. Taj kapital bio je u punom razvoju, preduzimljiv i agresivan, stalno tražeći nova i proširujući već zadobijena tržišta, kako to vidimo iz historije priobalnih zemalja Sredozemlja. Iako u čisto ekonomskom smislu još uvijek na periferiji društva, u rukama stranih trgovaca i kao blago u rukama brojnih feudalaca, on počinje zračiti svojim uticajem na ukupnost naturalne proizvodnje. U isto vrijeme on posreduje vezu sa tekovinama materijalne i duhovne kulture Sredozemlja i Zapadne Evrope, sa proizvodima i tehnikom zanatstva i zemljoradnje tih regija, što bitno utiče na podizanje nivoa proizvodnje i brži društveni razvoj. Ovakav proces sticao je snagu u 13. vijeku, ali je svoj pravi razmah našao u 14. vijeku, osobito u drugoj polovini tog vijeka, da bi se, uz sve poremećaje izazvane stalnim osmanskim nasrtajima i naglim slabljenjem Bosanske Kraljevine, nastavio sve do pada Kraljevine pod osmansku vlast.

Zato što nije sistematski izučen, ovaj proces ne može se u pojedinostima pratiti, ali njegove rezultate vidimo u najranijim osmanskim popisnim defterima. Ti defteri svojim podacima o zatečenim trgovima, o rudnicima i rudničkim trgovima, o tvrđavama i tvrđavskim podgrađima, o domaćim trgovcima i zanatlijama, o zanatskim proizvodima i vrstama robe, tržnim taksama, o dubrovačkim kolonijama i dubrovačkim trgovcima, s jedne strane, kao i podacima o selu i seoskoj proizvodnji, o broju i veličini sela, o njihovom stanovništvu, o seljačkom posjedu, o seljačkoj porodici, o vrstama i količini žitarica, o industrijskim biljkama, o povrću, voću, vinogradima, pčelarstvu, o livadama i pašnjacima i stočarstvu, o mlinovima, stupama i samokovima, o seoskim zanatlijama, o postojanju većih ili manjih grupacija pastirskih Vaha u pojedinim regijama - daju autentičnu sliku zatečenog stanja. Ti defteri ukazuju da je vladajući privredni sektor ostao naturalni sektor proizvodnje, ali da uz njega postoji robno-novčani

privredni sektor čija fizionomija indicira tri stvari: da je taj sektor imao za sobom dužu historiju razvitka, da je značajno uticao na proizvodnju i produkciono-društvene odnose naturalnog sektora i da je u ukupnoj proizvodnji društva dostigao ne malu razinu u kvantitativnom smislu, a u kvalitativnom smislu, to jest po koncentraciji proizvodnje i prometa, vodeću ulogu, ali da po stepenu svoje privredne, klasno-društvene i političke evolucije nije dosegao nivo koji bi mu omogućio da počne sticati samostalniju društveno-političku ulogu u bosanskom društvu i da se oslobodi dominacije stranog trgovačkog kapitala. Stoga se, u opštem aspektu, uticaj robno-novčanog sektora na cjelokupnu ekonomiku bosanskog društva vršio, u neku ruku, u transformisanom vidu, gotovo u obliku jedne optičke iluzije. Naime, na prosceniju tog uticaja dominira strani, pretežno dubrovački trgovački kapital koji, po logici svoje prirode, svoju reprodukciju i svoj rast ostvaruje u bosanskoj ekonomici. Ali, otuđen, on se pojavljuje u svojstvu stranog kapitala kao osnovni faktor tog uticaja i kao krupan ekonomski partner feudalne klase i njene države, potiskujući u drugi plan ulogu domaćeg građanstva i na izvjestan način uslovljavaljući ponašanje i položaj centralne vlasti i feudalne klase prema robno-novčanom sektoru, prema građanstvu, predstavljenom domaćim trgovcima i zanatlijama, kao nosiocu tog sektora. To se reflektiralo na odnose između feudalne klase i centralne vlasti, na odnose između feudalne klase i podvrgnutog seljaštva, kao i na razvitak te dvije osnovne klase društva.

Tržišna privreda i novac sve se više počinju osjećati kao posebni oblik društvene moći koji, pored naturalnog bogatstva i političkog uticaja, posreduje vladavinu nad društvom feudalne klase i njene države. O tome koliko se centralna vlast vremenom vezala za taj novi oblik privrede svjedoči činjenica da su se gotovo svi najrazvijeniji trgovi i najvažniji rudnici nalazili u kraljevoj domeni, što je bio jedan od važnih činilaca koji su doprinijeli da se ona, pored svih slabosti i kolebanja kraljevske vlasti od posljednje decenije 14. vijeka, održala do pada Bosne pod osmansku vlast.

Sa razmahom robno-novčane privrede vremenski se podudara vrhunski rast i jačanje bosanske države Tvrtkovog perioda, ali i, u posljednjoj deceniji 14. vijeka, njeno slabljenje i stvaranje, na račun centralne vlasti, krupnih autonomnih oblasti pod vlašću najjačih velmoža. Pri tome je važnu ulogu odigrala činjenica da robno-novčana privreda, zbog toga što je stajala pod dominacijom stranog trgovačkog kapitala, usmjerenog na zaradu i politički indiferentnog prema unutrašnjoj evoluciji bosanskog društva, nije bila u stanju da svoju prirodu ekonomkog integratora transformira u političku snagu. Robno-novčana privreda imala je odraza na položaj i suštinu plemenite baštine i podvrgnutog seljačkog posjeda. Ona je u ekonomsko-produkcionom i klasno-društvenom pogledu zaoštravala i produbljavala suprotnosti izmedu seljaka i feudalaca. Novac, kao opšte mjerilo vrijednosti naturalnih proizvoda, prodirući u društveni medij koji su ti proizvodi klasno artikulirali kao sistem odnosa zasnovanih na "prirodnim" pravima feudalaca i "prirodnim" obavezama podvrgnutog seljaštva, počinjao je da nagriza privid prirodno-patrijarhalne zasnovanosti tih odnosa i razotkriva njihovu ekonomsku i klasno-socijalnu suštinu. U rukama feudalaca novac je, kao nosilac uticaja robno-novčane privrede, intenzivirao vidove i širinu eksploatacije seljačkog rada, omogućujući feudalcima da, u okvirima objektivnih zakona zemljoradničke

proizvodnje, određene međusobno ravnopravnim parametrima: zemlja, sjeme, volovi, ljudska snaga, pomaknu granice eksploatacije seljačkog rada, bez štete za svoje dugotrajne interese. Feudalac je ponajviše eksploataciju seljačkog rada povećavao tako što je nastojao da poveća površinu zemlje koju je on obrađivao u ličnoj režiji putem rabote podvrgnutog seljaka. Kada je količina rezervne zemlje feudalca dostizala toliku veličinu da se nije mogla obraditi putem normirane rabote, feudalac je višak rezervne zemlje izdavao seljacima pod zakup, pri čemu je, ako je seljak bio potpuno siromašan, pored zemlje mogao davati sjeme, pa čak i volove, i srazmjerno tome uzimati rentu od seljaka. O tome imamo izvjesne podatke u izvorima za neke krajeve Hercegovine iz druge polovine 14. i prve polovine 15. vijeka. Međutim, pomenuti najraniji popisni defteri u Bosni daju nam o pozadini i sadržaju tog procesa bogatije i sadržajnije podatke. Ti defteri pokazuju da su u plemenitim baštinama postojale vrlo znatne količine rezervne zemlje feudalaca i da je ta količina rasla zajedno sa veličinom feudalne baštine, odnosno značajem i ugledom njenog posjednika, što znači da je i to bila važna komponenta u diferencijaciji unutar feudalne klase. Defteri ukazuju, na osnovu poređenja sa osmanskim propisnim defterima u Srbiji, da je te rezervne zemlje bilo više u Bosni nego u Srbiji. Te zemlje u srpskoj državi obrađivane su putem rabote koju je Dušanov zakonik normirao kao 2 dana rada podređenog seljaka u sedmici. Te zemlje, pored ostalih termina, nazivane su carina. Te zemlje su Turci kao ustanovu prihvatili i uglobili su ih u svoj timarski sistem u kome je vladajući oblik rente bila naturalna renta. Oni su ih označili sa dva termina, od kojih je jedan stariji i rjeđi, a drugi čest i preovlađujući. To su termini "begluk", koji se može smatrati vrlo približnim, ako ne adekvatnim prevodom termina "carina", "knežina", kad se zna upotreba izraza "beg" u značenju "sultan", "vladalac", "knez", a drugi "hâssa", kao izraz za zemlju koju spahija obrađuje u ličnoj režiji. Izraz "begluk" se javlja u doba čiftlučenja u 16. vijeku u Bosni u službenim aktima kojima se nastoji spriječiti pretvaranje hassa-zemlje u čiftlučku zemlju, da bi se na kraju perioda osmanske vladavine u Bosni izrazom "begluk" označavala zemlja u ličnom posjedu begova, za razliku od zemlje koju su posjedovali kmetovi. Kako su rabota i feudalčeva rezervna zemlja u binarnoj sprezi, kako to pokazuje primjer srpskog feudalizma, može se zaključiti da je najraniji vladajući oblik rente u Bosni takođe bila radna renta i da se taj oblik rente održao sve do pada Bosne pod osmansku vlast.

Ako ostavimo po strani one krajeve bosanske države koji su ranije ulazili u sastav srpske države, vidimo da je hassa-zemlja u timarima i hassovima pomenutih najranijih osmanskih popisnih deftera obilna i značajna i u matičnim zemljama bosanske kraljevine. Iz tih deftera se na izvjestan način naziru pojedinosti iz historije feudalčeve rezervne zemlje. One su se sastojale iz njiva, livada, vinograda i voćnjaka, a u istu kategoriju ličnog posjeda feudalca ulazili su proizvodni objekti kao što su mlinovi, stupe i samokovi. Pada u oči da je ekspanzija takvog feudalčevog posjeda u Bosni počela daleko ranije od vremena pred osmansko osvojenje Bosne, vjerovatno u početku 14. vijeka, ali da se vremenom pojačavala, naročito u vremenu slabljenja bosanske države i nezadrživog pritiska osmanske moći u Bosni, u prvoj polovini 15. vijeka. Isto tako, pada u oči da je neuporedivo veći broj vinograda i voćnjaka na feudalčevoj rezervnoj

zemlji nego na seljačkom posjedu, a da se i ne govori o mlinovima, stupama i samokovima. Nazivi pojedinih kompleksa zemlje, njiva, livada, vinograda govore o porijeklu te zemlje. Tako su zabilježene naznake "carina", "stup", "zgon", dalje naznake "krčevina", "laz". Ove posljednje naznake upućuju da je rezervna zemlja feudalca proširivana krčevinarstvom, što ukazuje da se koristio usavršavanjem proizvoda zanatstva i svojim novcem za plaćanje radne snage. Sigurno je i nagli razvitak rudarstva u Bosni u 14. vijeku, sa velikom sječom šume, išao na ruku proširivanju feudalčeve rezervne zemlje. Da je feudalčeva rezervna zemlja uvećavana kupovinom, nasilnim zahvatanjem seljačke zemlje, svjedoče nazivi dijelova rezervne zemlje kao što su "podkućnica", "nadkućnica", "selište". Isto tako, nazivi njiva i livada "crkvena" ukazuju da su u rezervnu zemlju feudalca ulazile i crkvene zemlje, što je vrlo karakteristično kada se ima u vidu da najraniji osmanski defteri pokazuju da, prema zatečenom stanju, nijedna od tri crkve u Bosni, u poređenju sa Srbijom i Albanijom, nije u posjedovanju feudalne svojine predstavljala značajnijeg partnera svjetovnom dijelu feudalne klase. Zabilježeni rijetki primjeri posjeda pravoslavne i katoličke crkve u Bosni u pogledu svoje veličine i svog prihoda ne mogu se ni izbliza poredíti sa dobríma pravosíavne crkve u nemanjićkoj Srbiji i, docnije, u srpskoj despotovini, koja su u ekonomici srednjovjekovne srpske države odigrala krupnu ulogu i predstavljala materijalnu osnovu velikog duhovnog, kulturnog, društvenog i političkog uticaja te crkve. Stoga je osmansko osvajanje za tu crkvu predstavljalo strahovit udarac i taj materijalni momenat sigurno je ulazio u liniju držanja te crkve prema osmanskom osvajanju, kao što je materijalna snaga te crkve bila od uticaja na držanje osmanske vlasti prema toj crkvi.

Prema najranijim popisnim defterima Albanije, feudalna dobra pravoslavne i katoličke crkve i njihovih prelata bila su također daleko značajnija od onih u Bosni. Dok su u prvo vrijeme osmanske vlasti u Albaniji česti primjeri da crkveni prelati zadržavaju svoja ranija dobra ili dio tih dobara u vidu timara, odnosno da crkve svoja ranija dobra zadržavaju, u potpunosti ili djelimično, gdjekada u vidu timara ili sa timarskim obavezama, za što ima sporadičnih primjera i u Srbiji, od toga svega nema traga u Bosni. Uzeto globalno, u Bosni crkva osmanskim osvajanjem nije pretrpjela velike materijalne gubitke, jer velikih dobara i bogatstava nije ni imala. Vjerovatno, kao što to pokazuje primjer srpske despotovine, u prvoj polovini 15. vijeka, usljed stalnog osmanskog pritiska i obaveza haradža koji su Turci nametali, izgubila je neke od olakšica koje je mogla ranije uživati. Bogumilska vjeroispovijest u Bosni nije ni imala crkvu organiziranu na klasičan hrišćanski način, iako je imala hijerarhiju svog vodećeg duhovnog sloja. Stoga se u osmanskim defterima nigdje ne bilježe dobra bogumilske crkve. Ukoliko bi se priličan broj krstjanskih baština koje bilježe najraniji osmanski popisni defteri, po kriteriju formalne analogije, stavio u kategoriju feudalnih posjeda krstjana kao starješinskog vjerskog sloja, trebalo bi istaći da znatan broj krstjanskih baština predstavlja individualan posjed pojedinih krstjana i ne ukazuje na vjersku skupinu koja bi živjela od takve baštine, te da te baštine ne predstavljaju veće komplekse zemlje, ali da su dobro obrađene i da im je prihod znatno iznad prosječnog prihoda seljačke baštine. U defterima na takvim baštinama nisu, kao na crkvenim dobrima, upisana sveštena lica, niti su upisana lica podvrgnutih seljaka koja ih obrađuju, a takve baštine

koje su još u rukama krstjana ne uživanju nikakve olakšice, nego su opterećene istim obavezama koje snose obične seljačke baštine. To, čini se, ukazuje da proizvodni režim takvih baština nije eksplicite bio zasnovan na podređenosti seoskog rada, nego da je taj odnos zakriven, odnosno posredovan činjenicom da je krstjanski posjednik baštine svoju zemlju obrađivao u ličnoj režiji, uz pomoć seljačke radne snage, iskorištavane na osnovu bogumilske vjerske solidarnosti, što ne isključuje izvjestan ekonomski odnos između posjednika baštine i seljačke radne snage. U pomenutim popisnim defterima krstjanske baštine se pominju u različitim situacijama: kao baštine u rukama krstjana, kao bivše krstjanske zemlje u rukama bosanskog kralja ili u rukama feudalaca, kao opustjele zemlje ili mezre koje su nekad bile u rukama krstjana. Ali, za takvu zemlju, nikad se ne upotrebljava atribut "crkvena". Stoga je očevidno da se oznaka "crkvena", koja se upotrebljava za zemlju koja je ušla u rezervnu zemlju feudalaca, odnosi na bivše zemljišne posjede katoličke i pravoslavne crkve. Teško je utvrditi kada su ti crkveni zemljišni posjedi prešli u ruke feudalaca. Vjerovatno se to dobrim dijelom desilo u daleko ranijim vremenima kada su uspon bogumilstva i potiskivanje katoličke crkve u Bosni pružili pogodnu priliku za to. Biće da se takav proces u izvjesnoj mjeri nastavio i u kasnije vrijeme, u doba nabujale moći u svojoj pretežnoj većini bogumilski orijentirane feudalne klase i da je u haotičnom metežu 15. vijeka, do vremena pada Bosne pod Turke, dobio nove akcente. Jer, izraz "crkvena zemlja" nije toponimički već svojinski atribut i, stoga, po našem mišljenju, ukazuje na relativnu historijsku recentnost fenomena. Takav zaključak bi se mogao donijeti za "crkvenu zemlju" ušlu u rezervnu zemlju feudalaca u onim krajevima Hercegovine koji su u toku 14. vijeka iz sastava srpske države ušli u sklop bosanske države.

U rezultatu iznesenog procesa, crkva u Bosni, u poređenju sa svjetovnim dijelom feudalne klase, ostala je uskraćena u posjedovanju zemlje i eksploataciji rada podvrgnutog seljaštva, pa je time bila lišena jednog važnog faktora moći koji je u historiji svake crkve bio važna komponenta moralnog, društvenog i političkog uticaja crkve. Time se, pored ostalog, može objasniti uočljiva zavisnost sve tri crkve u Bosni od činilaca političke moći, bezobzirno manipuliranje vjerom u političke svrhe od strane najkrupnijih predstavnika feudalne klase u zalaznom periodu bosanske države.

Ovakav položaj crkve odrazio se na ukupan tok socijalnih procesa u Bosni koji su, u uslovima jačanja robno-novčane privrede, bili artikulirani sve većom eksploatacijom seljačkog rada. O tom nam određene indikacije daje uspjeh osmanske agitacije među bosanskim seljaštvom prilikom čestih osmanskih provala u Bosnu, stvaranja osmanskih uporišta u Bosni, pripremanja konačnog osvojenja Bosanske Kraljevine, kao i munjeviti tok masovne islamizacije seljaštva u Bosni, nakon što se osmanska vlast tu temeljnije organizirala i konsolidirala u toku jedne decenije. U našim izvorima nemamo dovoljno podataka o pojačanoj eksploataciji seljačkog rada, ali te podatke na izvjestan način upotpunjuju i naknadno osvetljavaju podaci najranijih osmanskih popisnih deftera. Čini se, kako smo već istakli, da je veliko proširenje feudalčeve rezervne zemlje i izdavanje viškova takve zemlje pod zakup seljaku pružalo feudalcu mogućnost da pojača eksploataciju seljačkog rada. Izgleda da je u toku 14. vijeka, naročito u njegovoj drugoj polovini, došlo do povećanja naturalne rente koju je seljak

davao za zemlju uzetu u zakup, kako je to utvrdio profesor Sima Ćirković za hercegovačko zaleđe dubrovačkih zemljišnih posjeda, ilustrujući to na primjeru seljaka koji zakupljenu zemlju obrađuje svojim volovima, dok gospodar zemlje daje zemlju i sjeme, i pri tom gospodaru zemlje daje 62, 5% dobijenog žita, mjesto 50% žita u ranijem vremenu.

Rast feudalčeve rezervne zemlje i pojačana eksploatacija seljačkog rada mora da su nastavljeni i u 15. vijeku. U najranijim osmanskim popisnim defterima ima jedna uočljiva pojava. To je uspostavljanje velikih grupacija čiftluka, za koje se kaže da ih je uspostavio bosanski Isa-beg, sin Ishak-bega. Ti čiftluci razne veličine, od kojih ne mali broj predstavlja veće zemljišne komplekse, nisu ništa drugo nego bivši kompleksi rezervne zemlje feudalaca. Većina tih čiftluka je u ruci značajnijih osmanskih feudalaca, funkcionera i drugih ličnosti, dok je njihov manji dio u ruci domaćih islamiziranih feudalaca. Najmanji njihov broj je došao u ruke hrišćana.

Dva su osnovna objašnjenja za nastanak tih grupacija čiftluka. Da bi konsolidovali svoj agrarni sistem u Bosni, Turci su, pored timara zasnovanih na vojno-feudalnoj obavezi, uspostavili čiftluke kao feudalna dobra karakterizirana isključivom svojinskom relacijom, osim izuzetnih slučajeva kada manja grupacija čiftluka fungira kao timar ili slučajeva, čega nije bilo u Bosni, da je čiftluk dodijeljen sa obavezama timara (čiftlük ber vech-i timar). Drugi razlog je možda jog važniji. Zatečena količina rezervne zemlje feudalaca bila je toliko velika da se nije sva mogla uglobiti u uspostavljena timarska dobra bez štete i opasnosti za prirodu i suštinu timarskog sistema. Timarsko dobro je zasnovano na ustanovi mirijske zemlje, to jest zemlje nad kojom svojinu ima država kao reprezentant globalnih interesa feudalne klase. Razumije se, zemlja ima produkcionu vrijednost tek u spoju sa seljačkom snagom, pa je prirodno da ustanova mirijske zemlje implicira upravo taj aspekt. Za svoje vojne obaveze spahija dobija u obliku rente dio prihoda seljačkog rada u vidu naturalne rente (ušur) i novčanom vidu (ispendže). Zato što seljak obrađuje svoj posjed, svoju baštinu i od prihoda sa nje podmiruje rentu koju duguje spahiji, njegov položaj se na timaru u poređenju, na primjer, sa srpskom i bosanskom feudalnom svojinom u pogledu obima radne rente temeljno mijenja, pa je radna renta znatno reducirana, svedena na minimum, što se vidi iz osmanskih kanun-nama. Upravo zbog ovakve prirode timarskog posjeda odnos između spahije i raje ima javno-pravni karakter. Takav odnos služi zaštiti prirode timarskog posjeda i normiranih oblika i količine rente. Zato bi narastanje ili preovlađivanje radne rente ugrozilo prirodu timara, normirane oblike rente i pravni odnos na njemu. Kako je u domaćem feudalizmu radna renta bila podloga obrade feudalčeve rezervne zemlje, a višak te rezervne zemlje vodio je njegovom davanju u zakup uz određenu naturalnu rentu, prihvatanje ustanove feudalčeve rezervne zemlje u timarski sistem pod vidom hassa-zemlje predstavljao je u našim zemljama historijski kompromis između osmanskog feudalnog sistema i zatečenog feudalnog sistema, ali, vjerovatno, izražava i izvjesne reflekse stanja iz najranije faze osmanskog feudalizma.

Nije potpuno jasan sadržaj tog kompromisa. Prvo što nije jasno jeste pitanje da li je osmanska vlast zatečenu rezervnu zemlju feudalaca, obrađivanu rabotom, i višak te rezervne zemlje, obrađivan uz naturalnu rentu, stavila u jednu rubriku, da li ih je sta-

vila u istu kategoriju. Drugo što nije izvjesno - to je pitanje da li je, prihvatajući obje vrste rezervne zemlje feudalca, zadržala i odgovarajuće oblike rente, na jednoj vrsti rabotu, a na drugoj vrsti naturalnu rentu. Masovan oblik radne rente nikako ne odgovara prirodi timarskog sistema, a oblik naturalne rente na drugoj vrsti feudalčeve rezervne zemlje jeste, nuždom ekonomskih zakona, travestirani oblik radne rente: kada bi bilo dovoljno radne snage podvrgnutog seljaka, on bi se opet vratio u svoj prvobitni oblik. S druge strane, ekonomska i socijalna suština te naturalne rente drukčija je od naturalne rente (ušura) na timaru, jer naturalna renta na timaru je dio proizvoda rada čija su četiri osnovna elementa (zemlja, sjeme, volovi, radna snaga) u posjedu seljaka, dok kod naturalne rente za zakup zemlje, kad se radi o siromašnom seljaku, tri elementa rada (zemlja, sjeme, volovi) u ruci su gospodara zemlje. Osim toga, pri postojanju velikih količina hassa-zemlje na timaru rabota bi upropastila seosko gazdinstvo, jer seljaku ne bi ostalo dovoljno vremena da obradi svoju baštinu, što bi se odrazilo na davanje normalne timarske rente. Iz deftera se vidi da je hassa-zemlja sa gledišta timara kao cjeline smatrana običnim dijelom timara, koji daje i svoju normalnu rentu, ta se renta navodi uz hassa-zemlju u obliku naturalne rente. To, po našem mišljenju, ukazuje da je podređeni seljak obrađivao hassa-zemlju u vidu zakupa, uz davanje naturalne rente gospodaru hassa-zemlje. Izuzetak, možda, čini rad na livadi, jer tu obavezu pominju kanunname. U popisnim defterima nailazimo na pojedina sela u kojima je normalna timarska renta od hassa-zemlje znatno veća od ukupne rente koju daje čitavo selo, pa to ukazuje da su seljaci obrađivali hassa-zemlje uz davanje naturalne rente za zakup i tako je selo dobijalo dodatna sredstva za svoj život, inače bi bilo upropašteno. Da je spahija smatrao hassa-zemlju "svojom" zemljom, svjedoči i činjenica da se nailazi u defterima na pomene da je spahija na hassa-zemlji podigao svoju kuću i svoje gospodarstvo. Pošto je čiftluk vrsta posjeda sa svojinskom relacijom, odnosi na njemu nisu javno-pravne već privatno-pravne prirode. Stoga se čiftluk, slično seljačkoj baštini, normalno javlja u sastavu timara i duguje normalnu rentu posjedniku. Ali, iza te rente koju čiftluk daje gospodaru timara, privatno-pravni produkcioni odnos na čifluku ispunjen je vladajućim produkcionim odnosom feudalnog društva, to jest odnosom feudalne rente koju obrađivač zemlje, rastavljen od osnovnog sredstva i uslova proizvodnje, zemlje, daje gospodaru zemlje. Feudalna renta koju obrađivač daje jest naturalna renta. Razlika izmedu rente koju čiftluk daje posjedniku timara i rente koju proizvođač daje posjedniku čiftluka predstavlja prihod posjednika čiftluka. Naravno, ovdje se radi o feudalnom čiftluku, preciznije: o čiftluku u feudalčevoj ruci. Inače, termin "čiftluk" poslije je proširen na običnu baštinu u ruci muslimanskog seljaka. Ali, ovdje se ne može ulaziti u analizu ustanove čiftluka. Pomenute grupacije čiftluka, koje je uspostavio Isa-beg i koje su se jedno vrijeme dalje razvijale, bili su čiftluci uglobljeni u hassove, a ne u timare i, plaćali su rentu odsjekom (mukataa), a ne ušurom, što je bila privilegija za njihove posjednike. Radnu snagu za njih mogli su dati bezemljaši, siromašni seljaci, seljaci koji nisu imali punu baštinu, mnogoljudne seljačke porodice koje su imale višak radne snage za obradu vlastite baštine, odbjegli seljaci, jednom riječju siromašni i deklasirani seljaci. Na taj način, te velike grupacije čiftluka su indikator zatečenog stanja seljaka, diferencijacije u redovima seljaštva, stvaranja znatnog

sloja siromašnih seljaka i bezemljaša i nastanka bogatijih seljačkih porodica iz mase običnih kmetovskih porodica, kao rezultat pojačane feudalne eksploatacije seljačkog rada u uslovima sve jačeg djelovanja robno-novčane privrede na seosku privredu u prethodnom vremenu, u domaćem feudalizmu.

U osmanskim popisnim defterima zabilježena su sva domaćinstva jednog sela i ukupan iznos rente koju ona daju spahiji. U sumarnim defterima to je učinjeno na sumaran način: dat je broj kuća i ukupan iznos rente, a u opšimim defterima naznačena su sva domaćinstva pojedinačno pod naslovom kućestarješine, kao što su zabilježene i sve vrste proizvoda, sa ukupnim iznosom rente za svaki od njih, i stavke rente koja se daje u novčanom iznosu. Na taj način je moguće izračunati prosjek ukupne rente po domaćinstvu. Poređenja između pojedinih sela pokazuju veliku razliku u prosjeku, rente. Ta razlika je rezultat razlike u privrednom razvoju sela. Postoje sela koja se brojem svojih kuća približuju veličini manjih i srednjih trgova, postoje osrednja sela i mala, patuljasta sela od nekoliko kuća. Po pravilu, prosjek rente je najveći u velikim selima, a opada u srednjim i malim selima. Ovakva pojava je najuočljivija u najrazvijenijem dijelu Bosanske Kraljevine, u kraljevoj oblasti. Tu se najveći broj velikih sela nalazi u blizini putnih pravaca i prometnica, oko osovine toka rijeke Bosne i produžetka te osovine prema slivu Neretve. U tim velikim selima pada u oči povećan broj vinograda, broj i vrsta voćaka, mlinova i stupa, a u nekim od njih se vide začeci tržne razmjene, na primjer prodaja vina u određene dane. U njima je veći broj zanatlija i vrsta zanata. Sve govori da je upravo u takvim selima diferenciranje seljaštva u imovinskom pogledu bilo najveće. Po rasporedu i količini hassa-zemlje vidi se da se rezervna zemlja feudalaca nalazila u doba domaćeg feudalizma po selima sa plodnom zemljom i većim brojem stanovnika, dok su zabitna mala sela i zaseoci, po pravilu, bili bez te rezervne zemlje. U tim selima i zaseocima prosjek rente realno se približava pojedinačnoj renti osrednjeg ili siromašnog seoskog domaćinstva, jer tu količinu raspoloživog zemljišta nadoknađuje kvalitet zemljišta u većim selima sa plodnijom zemljom, što nam omogućuje približno poređenje između osrednjeg i siromašnog seoskog domaćinstva sa bogatijim domaćinstvima u velikim selima.

Izvjesnu mjeru brojnog omjera izmedu siromašnih i osrednjih seljaka i bogatijih seljaka indiciraju podaci o islamizaciji seljaka. Među islamiziranim seljacima znatan je broj siromašnih i slabije stojećih seljaka i mladih neoženjenih ljudi. To vidimo po olakšicama koje im čini osmanska vlast u plaćanju resm-i čifta. Da znamo sve vrste i stavke feudalne rente, kao i obaveze i davanja seljaka državnoj vlasti u bosanskoj državi, onda bismo mogli izvesti na siguran način poređenje položaja seljaka u našem domaćem feudalizmu i u prvom vremenu osmanske vlasti u Bosni. Od feudalne rente pod Turcima seljaci su spahijama davali naturalnu rentu (ušur) od proizvoda svog gospodarstva, novčanu pristojbu na sitnu stoku i svinje, nijabet i ispendže kao novčanu rentu, a državi u novcu haradž. Treba istaći da je u doba Mehmeda II bila potpuno ustaljena ustanova periodičnih vanrednih nameta zvanih avariz-i divaniye i tekâlif-i örfiye. Kao što je rečeno, radna renta bila je minimalna. U bosanskoj državi postojala je radna renta i iz sistema radne rente proistekla je zakupnička naturalna renta. Na žalost, niti šta konkretnije i sigurnije znamo o evoluciji feudalne rente u Bosni, niti o

njenim vrstama i rasporedu. Isto tako, ne znamo ni o obavezama seljaka prema bosanskom kralju, odnosno i prema oblasnim gospodarima potkraj bosanske države. Sigurno je da je na evoluciju rente u Bosni uticala osmanska opasnost, stalni turski pritisci, upadi, pustošenja i zahtjevi za plaćanje haradža i druge osmanske ucjene prema kralju i oblasnim dinastima. Ono što se sigurno može reći - to je činjenica da su Turci prije zauzimanja i srpske despotovine i bosanske kraljevine, bilo putem danka bilo na drugi način, učestvovali u ekonomskim prihodima te dvije države i na taj način doprinijeli povećanju eksploatacije radnog stanovništva, prije svega seljaštva, jer su te dvije države ostale u osvajačkoj osmanskoj politici na Balkanu posljednji slobodan teritorij na koji je pritiskala osmanska sila, ako se ostave po strani dio sjeveme Albanije i dio Crne Gore. Osmanska opasnost i činjenica da je Bosna bila pocijepana na nekoliko politički gotovo samostalnih oblasti dovela je situaciju u Bosni do krajnjih granica narodne nedaće. O teškom stanju seljaštva u Hercegovini svjedoče vijesti o bježanju seljaka na dubrovački teritorij. Iz historije srpske despotovine vidi se da je osmanski pritisak doveo do uspostavljanja dažbine od jednog dukata po domaćinstvu radi plaćanja danka Turcima, kao što je doprinio i stvaranju novih obaveza seljaštva, naročito u radnoj renti. Obaveza plaćanja dukata po domaćinstvu zabilježena je u izvorima u doba Tvrtka I u Bosni, što čini izvjesnu paralelu dukatu u Srbiji. Ovaj dukat u Srbiji i Bosni je u izvjesnom smislu prethistorija haradža koji će pod osmanskom vlašću davati hrišćanski seljaci. Vjerovatno, u ovom dukatu treba tražiti objašnjenje i za filuriju koju će pod Turcima plaćati vlaške mase u Bosni. Filurija koju daju vlasti u 15. vijeku Turcima po svojem sastavu ukazuje da su vlasti uz dukat davali još izvjesne stočarske proizvode staroj vlasti. Podaci koje donosi R. M. Grujić, kada govori o promjeni agrarnog režima u Konavlima poslije njihovog prelaza pod dubrovačku vlast, o renti i porezima pod starom vlašću, koliko god su vrijedni, ne daju sigurnu i jasnu sliku koja bi vodila čvrstim zaključcima. Teško je reći da li je stanje radnog stanovništva u Bosanskoj Kraljevini, to jest seljaštva i stanovništva trgova u periodu koji je prethodio njenom padu pod Turke, bilo teže od stanja u srpskoj despotovini u istom periodu u pogledu feudalne rente i obaveza prema državi. Ipak, ukupno društveno-političko stanje u Bosni bilo je po nekim svojim odrednicama teže od stanja u srpskoj despotovini u decenijama koje su prethodile njihovom padu pod osmansku vlast. Srpska država je ranije i neposrednije došla pod udar osmanske agresije nego Bosna. Početak osmanskih napada na srpsku državu zatekao je tu državu rastočenu u brojne samostalne tvorevine oblasnih gospodara. U vremenu od maričke bitke do kosovske bitke Turci su zauzeli brojne od tih oblasti ili su ih doveli u vazalni položaj. U rezultatu daljeg toka stvari, ostatak bivšeg srpskog carstva konstituirao se u srpsku despotovinu, koja se do kraja svog postojanja ponašala kao država čija feudalna klasa i centralna vlast održavaju svoj odnos i svoje vazalne obaveze prema Turcima kao spoljnjem faktoru. Čak je vremenom, sa unutarpolitičkog stanovišta, prevaziđena iz ranijeg perioda naslijeđena podjela despotovine na zemlje Lazarevića i Brankovića, premda su ove posljednje bile u posebnoj vazalskoj relaciji prema Turcima. Iako Turci u oblasti Brankovića drže takozvani bosanski drum sa nekim važnim tvrđavama i gradovima, oni se u srpskoj despotovini ne ponašaju kao određujući unutrašnji faktor.

Stvari u Bosni drukčije su se kretale. Ako ostavimo po strani osmanske upade u Bosnu u pretkosovskom periodu i povremene osmanske udare i privremeno zadržavanje njihovih vojnih snaga u Bosni u daljem vremenu, do 1413. godine, Turci, nakon ponovnog ujedinjenja osmanske države pod Mehmedom I, već od 1415. godine pokazuju sve uočljiviju tendenciju da se vojno-politički ukotve u Bosni i da se, uz kraće povremene prekide, izazvane nuždom vojno-strateške prirode, snagom svojih vojnih efektiva i vojnih uporišta nametnu kao stalno prisutni vojno-politički faktor na tlu bosanske države. Istina, sa gledišta svog spoljnjeg položaja, i bosanska država i srpska despotovina, nalazeći se u prostoru sudaranja osmanskih i ugarskih strateških interesa, pružaju približno istovjetnu sliku: i jedna i druga država dvostruki su vazali, osmanski i ugarski, i, kao posljedica takvog položaja, i u jednoj i u drugoj državi postoje u redovima feudalne klase međusobno suprotne struje u pogledu orijentacije na Turke ili na Ugare. Turci od obje države uzimaju harač, čime slabe njihovu ekonomsku snagu i ozbiljno utiču na njihov unutarnji društveno-politički razvitak. O tom koliki je bio teret za obje države svjedoči činjenica da osmanski harač nije uvijek mogao biti podmiren porezom od proizvodnog stanovništva nego se morao namirivati prihodima od carina i rudarstva, a u Bosni i kreditnim pozajmicama od Dubrovčana. Pa ipak, stanje u te dvije države međusobno se razlikovalo. U toku gotovo pola stoljeća, otkako su se od 1415. godine učvrstili u Bosni pa do konačnog zauzimanja Bosanske Kraljevine, Turci, globalno posmatrano, ne mijenjaju zatečeno stanje u Bosni. Bosanska Kraljevina, pocijepana na nekoliko samostalnih oblasti, u stalnim međusobnim suprotnostima i sukobima, ukliještena između Turaka i Ugara, pod pritiskom neposrednog vojnog osmanskog prisustva u Bosni ili na prilazima Bosne, pada u imobilizam, izražen čestim smjenjivanjem kraljeva, metežnom vrevom sudaranja interesa zavađenih velmoža, tapkanjem u mjestu jedne ograničene i besplodne ideologije diktirane neposrednom korišću sukobljenih središta moći, pri čemu trajne, aktivne, racionalne veze ustupaju mjesto potrebama momenta. Linija osmanske politike u Bosni mogla bi se definirati stavom da se sve ostavi u starom stanju, da se akteri tog stanja mogu mijenjati, ali da se socijalni, politički i ideološki metabolizam tog stanja samorušilački nastavlja. Zajedno sa materijalnim iscrpljivanjem svake pojedine oblasti i Kraljevine u cjelini u obliku harača, darova, mita, plaćanja usluge, zaštite i pomoći, ucjene u vidu traženja nadoknade za povraćaj zauzetih tvrđava i nametanja alternativnih plaćanja krupnih novčanih iznosa ili ustupanje utvrda, Turci se sa neprikosnovenošću nadmoćnog gospodara miješaju u ukupni život Kraljevine, u poslove pojedinih oblasti, u njihove međusobne odnose, u njihove odnose s kraljem, u sporove velmoža, u porodične sukobe feudalnih magnata, u njihove sporove i sukobe sa spoljnim susjedima. Sveobuhvatnost osmanskog pritiska postaje neka vrsta historijske retorte u kojoj se iscrpljuje životna snaga bosanske države, tanje organske strukture njenog bića, potkopavaju temeljni uslovi egzistencijalnog oblika njenog društva i, logikom tog procesa, u društvenoj i moralnoj svijesti njegovih osnovnih klasa stvara se uvjerenje o neminovnosti kraja postojećeg poretka.

Nešto slično, samo u drugim oblicima i drugim uslovima, dešavalo se i u Ablaniji od 1432. godine pa do konačne stabilizacije osmanske vlasti u toj zemlji. Otpor prema

osmanskoj vlasti u južnoj i srednjoj Albaniji pod Mehmedom I prerastao je 1432. godine u značajan ustanak Aranitija, a svoj vrhunac je dostigao u ustanku pod Skender-begom Kastriotom. To je dovelo Turke u položaj da, iako su uspostavili svoju vlast i svoj timarski sistem, u toku nekoliko decenija lome ne samo otpor plemensko-feudalne sprege feudalaca i seljačkih masa nego i društvene strukture i svojinske oblike koji su bili podloga tog otpora protiv političke i feudalno-svojinske organizacije osmanske vlasti. Kako je i u Bosni i u Albaniji došlo do masovnog prelaženja na islam u vremenu nakon ogromnog osmanskog pritiska, u Bosni prije uspostavljanja osmanske vlasti, a u Albaniji poslije uspostavljanja te vlasti, koja je svojom pustošnom snagom nametala spoznaju o neminovnosti kraja starog društva, ostaje da se skrene pažnja na taj fenomen u historiji islamizacije na Balkanu pod Turcima.

U izlaganju problema masovne islamizacije u Bosni pod Turcima posvećena je pažnja sferi svjetovnog bića bosanskog feudalnog društva u vrijeme bosanske države, njegovoj društvenoj i ekonomsko-svojinskoj fizionomiji, evoluciji privrednih tokova i kretanju klasnih odnosa, polazeći od stanovišta da njegovo religiozno-ideološko biće svoj korijen i svoj utok ima u sferi njegovog svjetovnog bića i da ukupnost ekonomsko-društvene osnove i duhovne nadgradnje tog društva sadržinom svojih unutrašnjih relacija pruža indikacije za objašnjenje masovne islamizacije u Bosni pod osmanskom vlašću. Kao svaka feudalna država, bosanska srednjovjekovna država živi u funkciji organizacije i odbrane društva zasnovanog na feudalnoj zemljišnoj svojini. Plemenita baština je osnovna ekonomska, društvena i politička ćelija političke strukture bosanske države. Ona to ostaje i nakon pojave gradova i gradske privrede, jer se ta privreda, po stadijumu svog razvitka, predstavljena radom gradskog zanatlije, naturalnim sastavom svog kapitala i feudalnim oblikom svog ispoljavanja još uvijek pojavljuje kao akcidencija razvoja naturalnog sektora oličenog u plemenitoj baštini. Svojom suštinom nepokretnog prirodnog elementa plemenita baština veže za sebe i feudalca i seljaka, ispunjava njihov antagonistički klasno-produkcioni odnos naturalnom i patrijarhalnom sadržinom koja se ispoljava u ponašanju oba partnera tog odnosa i koja tome odnosu daje politički vid, prikrivajući unutrašnju dihotomiju biti tog odnosa. Zbog takve prirode tog odnosa na kome temelji svoju političku funkciju, i bosanska feudalna država, kao i svaka srednjovjekovna država, svoje biće upotpunjuje teološkom sadržinom religije, jer je i sama ispunjena suštinom koja svoj teorijski izraz nalazi u teologiji, koja tumačenje realnohistorijske sadržine njenih formi prebacuje u sferu metafizike. Na taj način feudalna država osnažuje svoj totalitet kojim obuhvata sve klase društva i kojim objašnjava svoju otuđenost. Naravno, ovakvu ulogu teologije upotpunjuje, i sama prožeta religioznom sadržinom, i kulturna nadgradnja.

Iz historije razvitka bosanske države znamo koliku je ulogu igrala religija. U tom svjetlu možemo posmatrati borbu između katoličke crkve i bogumilstva i tendenciju u ranijoj fazi bosanske države da se postigne religiozno jedinstvo preovlađivanjem bogumilstva na račun potiskivanja katoličke crkve. Isto tako, uočljiva je tendencija ka vjerskom jedinstvu u inverznom smislu, to jest potiskivanjem za račun katoličke crkve u fazi zrelijeg razvitka bosanskog feudalnog društva, osobito u vrijeme posljednjih bosanskih kraljeva. Udarce kraljevske vlasti protiv bogumila potkraj bosanske države

ne bi trebalo objašnjavati samo pritiskom papstva i susjednog katoličkog svijeta nego u osnovi toga treba tražiti i tendencije kretanja razvoja bosanskog društva. Tome je doprinijela i priroda samog bogumilstva kao religiozno-ideološkog pogleda na svijet. Dualizam bogumilstva kao učenja o materijalnom svijetu kao djelu sotone i duhovnom svijetu kao božijoj tvorevini u zadnjoj analizi se pokazuje kao metafizička mistifikacija realnog historijskog bitka prirode i društva, koja svoju genezu crpi iz svijeta naturalne proizvodnje ranije faze feudalizma. Sa teško izmijenjivom, konzervativnom sadržinom svog učenja, bogumilstvo se teško prilagođavalo zrelijoj fazi feudalizma u kojoj je robno-novčana privreda u očima bogumila mogla da predstavlja jednu stepenicu više u otuđenju realnog, historijskog svijeta od svijeta duha kao božije tvorbe, osnovnog metafizičkog ideala bogumilskog učenja.

U najranijim popisnim osmanskim defterima pada u oči odsustvo krstjana u trgovima i gradovima Bosne. Vjerovatno nije slučajna ni činjenica da su bogumili u posljednjem vremenu Bosanske Kraljevine bili izloženi progonima u domeni bosanskog kralja, privredno najrazvijenijoj regiji bosanske države. Upravo ti progoni bogumila u posljednjim godinama bosanske države ukazuju da toj državi nije uspjelo da do kraja svog postojanja ostvari monolitnu religiozno-ideološku i kulturnu nadgradnju kao faktor koji objedinjuje ukupnost društvene cjeline i na izvjestan način ispunjava prolome klasnih suprotnosti, za razliku od, na primjer, srpske države, gdje je upravo sa razvojem feudalne svojine i rastom i snaženjem države jačala i postojala sve jedinstvenijom religiozno-ideološka i kulturna nadgradnja. Bosanska država je imala tri vjeroispovijesti, bogumilsku, katoličku i pravoslavnu, koje su uticale, svaka na svoj način, na ideološku i kulturnu artikulaciju nadgradnje feudalnog društva. Vodeću ulogu sve do zrelijeg razvoja bosanske države imalo je bogumilstvo. U daljem razvoju bogumilstvo gubi tu ulogu, a nijedna od ostale dvije konfesije ne uspijeva da preuzme ulogu duhovnog i kulturnog integratora bosanskog društva. Sve tri konfesije koegzistiraju u svojoj nemoći da uklone zjapeću nesaglasnost između baze i nadgradnje bosanskog društva. To je imalo porazno dejstvo za dalji razvitak bosanske države. Društveno, političko, duhovno i moralno nespokojstvo u periodu teškog unutrašnjeg i spoljnjeg položaja bosanske države najdublje odražava bogumilstvo kao društvena i religiozno-moralna snaga u opadanju, jer se njegova kritika svog vlastitog položaja podudara sa opozicionom kritikom postojećeg stanja. Zato se bogumilstvo, iako daleko od ranije uloge, nameće u prvi plan historijske panorame. U takvoj situaciji, kada je došlo do konfrontacije sa osmanskim feudalizmom, sve klase razotkrile su slabost postojećeg stanja i svoju unutrašnju i međusobnu razjedinjenost. Kada se pod spoljnjim udarom ruše postojeće društvene, ekonomske i političke ustanove društva, onda u prvi plan otpora i očuvanja moralnog jedinstva stupaju unutrašnje snage društva. Ako toga nema, onda je spoljnjem faktoru moguće da izvrši duboke transformacije u biću naroda. U tome treba, uz sadejstvo osmanskog faktora, tražiti objašnjenje za masovnu islamizaciju u Bosni.

Brza islamizacija feudalne klase u Bosni je izraz zatečenog položaja te klase, njene manje prilagodljivosti timarskom sistemu nego što je slučaj kod klase pronijara. Otuda karakteristična dvostruka crta u držanju pripadnika te klase prema osmanskoj

vlasti. Većina te klase se brzo islamizira da bi očuvala svoje privilegirane pozicije, ali se istodobno uporno bori da se pod vidom timara domogne svojih ranijih baštinskih posjeda. Sučeljeni sa energičnim osmanskim provođenjem principa timarskog posjeda, islamizirani pripadnici te klase idu na kompromis s tom vlašću. Ona im namiče znatnu hassa-zemlju, značajnijim među njima dodjeljuje povelike čiftluke, a u kasnijem vremenu, počevši od 16. vijeka, dozvoljava odvijanje na širokom frontu procesa čiftlučenja, da bi početkom 17. vijeka dozvolila domaćim bosanskim spahijama uspostavu "odžakluk timara".

Masovni prelazak na islam bosanskog seljaštva osmanska vlast podstiče diferenciranjem resm-i čifta i favoriziranjem u tom pogledu siromašnih i mladih, neoženjenih seljaka, prihvatanjem islamiziranih seljaka u akindžijski red, omogućavanjem islamiziranim zanatlijama i drugim poduzetnim elementima sa sela da prelaze u gradove, ubrzavajući na taj način nastanak novih, islamsko-orijentalnih gradova kao uporišta nove vlasti, njene gradske privrede i njene islamske kulture.

Osmanski izvori pokazuju da islamizacija nije obuhvatala samo pripadnike bogumilstva nego i pripadnike katoličke i pravoslavne crkve. Čak u prvo vrijeme za islamizaciju gotovo neprobojne vlaške mase Hercegovine ta vlast vremenom uspijeva da uvede u proces masovne islamizacije. Koristeći se položajem tih masa i znatno odmaklim procesom klasne diferencijacije unutar njih, koji je pratio fenomen sve šireg i bržeg prelaska sa pastirsko-stočarske privrede na zemljoradnju, osmanska vlast najprije uvlači u timarski sistem veliki broj vlaških starješina, dotirajući najznačajnije među njima baštinama, zakupima i drugim privilegijama i tolerišući njihovo ostajanje u staroj vjeri. U drugoj fazi, krajem 15. vijeka i u toku daljeg vremena, ona potrebu Vlaha za zemljom iskorištava za kolonizaciju Vlaha na pustim zemljama i za popunjavanje stanovništva slabo naseljenih sela, namičući vlaškim starješinama komplekse zemlje u vidu čiftluka i zemina. U izmijenjenim uslovima, pod uticajem ostvarene prve faze masovne islamizacije na selu, islamizacija u većoj mjeri počinje i među Vlasima, krećući se od starješinskog sloja i bogatijih porodica i prodirući u širinu običnog vlaškog seljaštva. Islamizaciji Vlaha doprinosilo je i to što su pojedine manje ili veće vlaške skupine preseljavane u druge krajeve i što su vlaški vojnici, martolosi i drugi ratnici primani u tvrđavsku službu u novoosvojenim krajevima tokom 16. vijeka, osobito na teritoriji Kliškog i Krčkog sandžaka.

Najintenzivnija etapa masovne islamizacije u Bosni pada u drugu polovinu 15. vijeka i u 16. vijek. Ona se nastavlja i u 17. vijeku, ali gubi svoj intenzitet, naročito u drugoj polovini tog vijeka.

O fenomenu masovne islamizacije u Albaniji može se govoriti samo uopšteno, jer je to pitanje vrlo malo proučeno. Pored razloga druge prirode, koji su već pomenuti, po našem mišljenju, objašnjenje za masovnu islamizaciju u toj regiji treba tražiti u prethodnom razvitku albanskog društva, to jest u činjenici da je albansko rodovsko društvo preraslo u feudalno društvo u specifičnim uslovima, kakve ne nalazimo ni u jednoj drugoj zemlji na Balkanu. Riječ je o jednom starom narodu, reliktu velike ilirske mase, koji je bio potisnut u jedno marginalno balkansko područje. To je, s druge strane, osiguralo njegovu relativnu zbijenost i ispoljenu svijest o etničkom jedinstvu. Na

njegov geopolitički i geokulturni položaj ukazuje postojanje dviju crkava u Albaniji, pravoslavne i katoličke. Znatnim dijelom svoje srednjovjekovne historije albanski narod je ostao pod vizantijskim gospodstvom, a zatim jednim dijelom svog teritorija bio pod srpskim uticajem za vrijeme dukljanske dinastije, da bi zatim svojim sjevernim dijelom u nemanjićkom periodu došao pod uticaj srpske države, odnosno da bi drugim svojim dijelovima počeo od vremena kralja Milutina dolaziti pod udar srpskih osvajanja koja su totalizirana u vrijeme Dušana. Tu raznovrsnu sliku tuđe vlasti i uticaja upotpunjuje zahvat sa zapada, od strane napuljske kuće u 13. vijeku, koji traje do u 15. vijek. Najzad su se u Albaniji uvriježili Mlečani i Turci, dok napokon ova regija nije potkraj 15. vijeka došla pod osmansku vlast. Takav tok historije uslovio je i način razvitka albanskog feudalizma. Nikada taj feudalizam nije uspio da se organizuje u jedinstvenu samostalnu državu. Taj je feudalizam u svom razvoju imao dva fronta. Njegov unutrašnji front činilo je prerastanje rodovskog društva u feudalno društvo. Drugi, spoljni front razvoja feudalizma predstavljalo je unošenje formi feudalne organizacije svana, posredovano slojem plemenskih starješina i crkvenom organizacijom. U zasnivanju sela i ubrzanju procesa prelaska na zemljoradnju crkva je igrala značajnu ulogu. Iz dva očuvana najranija deftera, oba iz 1431/2. godine, deftera sandžaka Arvanida i deftera oblasti Premedija, Koniča i nekih njima bližih krajeva, vidi se da je znatan broj sela bio organizovan oko crkava i manastira i da često nosi njihova imena. Spoljni uticaji u feudalizaciji Albanije nisu se nikad slili u jedinstven proces sa prirodnim prerastanjem albanskog rodovskog društva u feudalno društvo. Krajnju rezervu svoje snage i svog uticaja u odnosu prema stranoj vlasti i svjetovni i društveni dio albanske feudalne klase crpio je iz albanskog naroda, to jest iz plemenskih masa u procesu feudalizacije. Stoga je relacija albanske feudalne klase prema tim masama bila dvostruka: i feudalna i rodovska. Takva relacija ispunjavala je ne samo društveni i politički odnos među njima nego se reflektovala i na međusobni ekonomsko-produkcioni odnos. To se odrazilo u karakteru i prirodi albanskog feudalnog posjeda i seljačkog posjeda. U pomenutim defterima pada u oči da u osmanskim timarima koji su zamijenili domaće feudalne posjede u kategoriji hassa-posjeda figuriraju samo mlinovi, vinogradi, voćke i voćnjaci. Nema traga hassa-njiva i hassa-livada. Isto tako, vidljivo je da tu nema ustanove mulkovne zemlje, kao što je očito da se tu teško uvrježuje osmanska ustanova čiftluka. Sve te kategorije posjeda mogu, u krajnjoj analizi, nastati zahvatanjem seljačkog posjeda. U kanun-nami jednog znatno kasnijeg popisnog deftera, opširnog deftera sandžaka Avlonije iz februara 1583. godine, vidljivo je da se prave razlike između baštine, s jedne strane, i kuće, mlina, vinograda i bašte, s druge strane. Prema toj distinkciji, i baštinu čine samo zemlje koje se obrađuju. Čini se da ova bilješka odražava u kasnijim, izmijenjenim prilikama historiju ranijeg stanja. Izgleda da su obradive zemlje seljačkog posjeda predstavljale kolektivno vlasništvo sedantiziranih plemenskih zajednica i da su, kao i zajednička opštinska zemlja, bile van zahvata albanske feudalne klase. U zemljišnu rezervu feudalaca, u njegovu ličnu svojinu mogle su ući samo one kategorije posjeda koje su bile van seljačke baštine, nalazile se u ličnom posjedu seljačkih porodica, a to su mlin, vinograd, voćke i voćnjaci. Takav oblik svojine nije odgovarao strukturi osmanskog feudalnog posjeda. Tu je, po našem mišljenju,

izvorno jezgro otpora albanske feudalne klase uvođenju osmanskog feudalnog sistema i time bi se mogla objasniti materijalna osnova interklasnog saveza između albanskih feudalaca i albanskog seljaštva u otporu prema Turcima. Otpori osmanskoj vlasti javili su se u doba Mehmeda I i nastavili su se u doba Murata II ustankom pod Aranitijem i ustankom pod Skender-begom.

Turci su u uspostavljanju svoje vlasti u Albaniji provodili svoju staru praksu: nastojali su da unište staru feudalnu klasu, da je putem islamizacije integriraju u svoju feudalnu klasu. U tom im je glavno sredstvo bio timarski sistem. Turci su, kao i drugdje, u timarski sistem uvlačili i hrišćanske feudalce da bi oslabili otpor prema svojoj vlasti.

U pomenuta dva deftera do 1455. godine, dokle idu marginalne bilješke u tim defterima, nije zabilježen nijedan slučaj islamizacije albanskog seljaka. Kada se uzme u obzir da defter Premedija, Koniča i susjednih krajeva obuhvata teritorij koji je od vremena Bajazita I stalno ostao pod osmanskom vlašću, onda se vidi sva žestina i trajnost otpora prema islamizaciji: ona u tim krajevima traje još od posljednje decenije 14. vijeka. Pošto za krajeve južne i srednje Albanije nisu sačuvani defteri iz druge polovine 15. vijeka, teško je prosuditi da li je i u kojoj mjeri je počela islamizacija seljaštva u tom dijelu Albanije, svakako u decenijama poslije Skender-begove smrti 1468. godine. Pomenuti opšimi defter skadarskog sandžaka iz 1485. godine pisan je 6 godina nakon zauzimanja Skadra. U njemu su još svježi tragovi ranijeg stanja. Slučajevi islamizacije u sjevernoj Albaniji su rijetki. Po tretiranju muslimanskih neofita u pogledu resm-i čifta, od kojih neki još plaćaju ispendže, a ne resm-i čift, vidi se da u tom kraju Albanije talas masovne islamizacije još nije počeo. Ono što je izvjesno - to je činjenica da je slamanje otpora koji je albanski narod pružao osmanskoj vlasti sve do Skender-begove smrti otvorilo put masovnoj islamizaciji u Albaniji. Vrhunsko vrijeme masovne islamizacije u Albaniji pada u 16. vijek.

5. Islamizacija u Bosni i Hercegovini u XV vijeku

O pitanju islamizacije u Bosni i Hercegovini postoji ne mali broj radova i napisa. Ali, ne postoji nijedna razrađena i argumentovana studija. Kako smo to ranije naznačili, ono što je zajedničko za veći broj radova napisanih o problemu islamizacije u Bosni i Hercegovini, je to da se u njima kao ključna komponenta objašnjenja islamizacije pojavljuje bogumilstvo. Na taj način došlo je do toga da se problem bosanskih bogumila i problem islamizacije u Bosni i Hercegovini u našoj nauci na određen način prožimaju i u izvjesnom smislu uslovljavaju u pogledu opštih objašnjenja ili osvjetljavanju pojedinosti. Nije rijetko da pojedini naučnici objašnjenje nekih elemenata bogumilstva u Bosni i Hercegovni traže naknadno u činjenici islamizacije u Bosni i Hercegovini, kao što, isto tako, nije rijedak slučaj da se globalno ili pojedinim faktološkim elementima objašnjava masovna islamizacija u Bosni i Hercegovini i ograničenost tog fenomena na teritoriji Bosne i Hercegovine bogumilstvom u Bosni i Hercegovini.

Ovdje nije mjesto da se ulazi u polemičku analizu pomenute literature o islamizaciji i bogumilstvu u Bosni i Hercegovini, jer bi nas to odvelo do nepotrebnih ekskurza. Najbolje je da tu literaturu ostavimo po strani, vodeći računa o njenom postojanju i njenim rezultatima, a da u ovom našem osvrtu na problem islamizacije u Bosni i Hercegovini u XV vijeku iznesemo dvije stvari: neke činjenice iz historije razvitka turske države o kojima se u literaturi o islamizaciji u Bosni i Hercegovini nije dovoljno vodilo računa i, drugo, neke faktološke facete iz problematike islamizacije u Bosni i Hercegovini u XV vijeku.

Pitanje islamizacije u Bosni i Hercegovini vremenski obuhvata nekoliko vijekova i implicira nekoliko faza. Za ispitivanje jednog historijskog fenomena važno je spoznati početak, korijen tog fenomena, a za shvatanje suštine tog fenomena potrebno je ići do takve njegove razvojne etape u kojoj kvantitet njegove pojave omogućuje kvalitativno manifestovanje njegove biti i odgovarajuće njegovo ekspliciranje, s tim da takvo ekspliciranje služi kao solidna osnova za razjašnjenja daljih historijskih faza tog fenomena. Ozbiljnije istraživanje islamizacije u Bosni i Hercegovini ukazuje da je islamizacija u Bosni i Hercegovini u XV vijeku upravo jedna takva odlučna faza. I kvalitativno i kvantitativno to je bila takva faza da je po njenom isteku proces islamizacije u Bosni i Hercegovini fenomenološki postao tako krupna činjenica, tako značajan društveni, kulturni i religiozno-moralni faktor da je on stekao svoju vlastitu unutrašnju samostalnost, svoju razvojnu autonomičnost i svoju historijsku inerciju, hranjenu i regulisanu realnošću historijske situacije daljega toka vremena.

Islamizacija u Bosni i Hercegovini nije samo stvar istorije Bosne i Hercegovine nego je i stvar historijskog razvoja turske države. Subjekt islamizacije u Bosni i Hercegovini bila je turska država u čijoj su službi stajali razni vojni, upravni, religiozni i kulturni elementi islamsko-turske zajednice na koje se ta država oslanjala i čije je interese predstavljala. Objekt islamizacije u Bosni i Hercegovini bili su naši ljudi, izrasli iz prilika i uslova življenja u našoj domaćoj zajednici u Bosni i Hercegovini. Prema tome, islamizacija u Bosni i Hercegovini, kao historijski fakat, rezultat je aktivnog prožimanja pomenuta dva faktora, sa svom njihovom historijskom pozadinom koja je i uslovila mogućnost njihovog međusobnog djelovanja koje će poroditi islamizaciju u Bosni i Hercegovini. Početak nastanka tog međusobnog djelovanja ne treba shvaćati fatalistički, kao jednu odredbu istorije koja ima apsolutnu vrijednost, iz koje je isključena svaka igra slučaja u smislu ponašanja dva kompleksa elemenata u pogledu njihove mogućnosti da u slučaju konfrontacije rode proces međusobnog prožimanja i jednu novu činjenicu kao rezultat tog prožimanja. Konkretno rečeno, da bi izvršila proces masovne islamizacije u Bosni i Hercegovini, turska država morala je imati izvjesne za to potrebne fundamentalne uslove u istoriji svog društvenog, ekonomskog, kulturnog i vjersko-moralnog razvoja, s jedne strane, a objekt islamizacije u Bosni i Hercegovini, bosansko stanovništvo, s druge strane, moralo je takođe posjedovati odgovarajuće uslove u istoriji svog razvoja. Stoga se za ozbiljniju analizu i eksplikaciju islamizacije u Bosni i Hercegovini i ne mogu mimoići ta dva kompleksna elementa.

U islamizaciji u Bosni i Hercegovini važnu ulogu odigrala je turska država ne samo kao politička feudalna tvorevina nego i kao socijalna, kulturna i vjerska zajednica u smislu vladajuće islamsko-turske zajednice i njenog u okviru orijentalno-islamske civilizacije. Dok je arapska feudalna zajednica u okviru svoje državnosti stvorila određeni tip ekonomskih, socijalnih, političkih i kulturnih struktura, sa preovlađivanjem sunitizma, islamske ortodoksije, kao vladajućeg religioznog modela, iranska feudalna zajednica u vlastitoj političkoj emancipaciji i stvaranjem svoje feudalne državnosti porodila je svoje osebujne strukture i utvrdila šiistvo kao svoj religiozni model. Sa takvim fizionomijama pojavile su se obje pomenute zajednice pred licem moderne epohe. Naravno, istoriju obiju pomenutih zajednica, do definitivne kristalizacije njihovih fizionomija, pratili su burni procesi evolucije i zahvat djelovanja turskih i mongolskih državnih zajednica u ranije vrijeme, a posebno zahvat uticaja osmansko-turske državne zajednice koja je u vrhunskim vremenima svoga razvoja obuhvatala jedan dio iranskog teritorija i cijeli teritorij arapske zajednice. Pomenuti procesi u krilu arapske i iranske zajednice imali su snažnog uticaja na osmansko-tursku zajednicu u smislu stvaranja njenih struktura i izbora njenog religioznog modela.

Prirodno je da je osmanska turska država i kao politička tvorevina i vladajuća islamska zajednica prošla kroz odlučne faze svoje evolucije, dok nije tokom istorije isplivala do one kristalizacije svog poretka kakav vidimo u doba Mehmeda II, pa dalje do kraja XV vijeka. To je upravo onaj period u kome će se ostvariti historijski suštinska faza islamizacije u Bosni i Hercegovini. Islamizacija koja se izvršila u Bosni i Hercegovini i u Albaniji u tom vremenu ne predstavlja samo promjenu religije znatnog dijela stanvništva tih dviju regija nego i činjenicu da je u istoriji turskog zavoje-

vanja Balkana, kao dijela evropske civilzacije, došlo do toga da se, uz nametanje političke vlasti, nametne znatnom broju stanovništva tih regija novi tip civilizacije, islamske civilizacije, u najuniverzalnijem smislu te riječi. Za poduhvat takve transformacije potrebno je da subjekat te transformacije ima konsolidirane i kristalizirane elemente svojih struktura, koji u ekonomskom, društvenom, političkom, kulturnom i religioznom smislu čine osnovne konstituente civilizacijskog tipa koji će reprezentirati poduhvat islamizacije na Balkanu. Od čvrstine tih osnovnih konstituenti zavisila je širina ugla islamizacije u društveno-klasnom i teritorijalnom pogledu. Naravno, pri tome ne smijemo zaboraviti da je širina tog ugla zavisila i od uslova zajednice prema kojoj se taj ugao islamizacije otvarao.

Istorija turske države prije vremena islamizacije u Bosni i Hercegovini i Albaniji to najbolje ilustruje. Dotadanji ugao islamizacije bio je znatno uži i uglavnom usmjeren prema predstavnicima balkanske feudalne klase. Takvo stanje stvari ne možemo i ne treba da objašnjavamo samo subjektivnom sviješću, subjektivnom voljom i na njoj izgrađenom politikom vladajuće klase turske države. Tu se radilo o objektivnom odnosu snaga dvije konfronitrane strane i dvije njima predstavljene civilizacije, sa implikacijama elemenata svake od njih koji su izražavali stepen društvenih, narodonosnih, političkih i kulturno-religioznih struktura individualiteta svake od tih strana. U srušenoj i politički nemoćnoj Vizantiji Turci su naišli na zajednicu koja je imala izgrađenu i neuništivu osnovu individualnosti jednog naroda. U smislu globalne historijske evolucije sličan je slučaj bio i na teritoriju srpske i bugarske države. Osnovni postament ta tri naroda na Balkanu, sa enklavama koje će izdiferencirati moderna epoha, činili su osnovnu masu Balkana. Ono što će turska vlast moći u granicama tih masa promijeniti, to nije uništenje osnova na kojima su te mase počivale nego izmjena njihovih socijalno-klasnih struktura, koje će te mase upravo pod turskom vlašću svojim odsječnim uobličavanjem prevesti u modernu epohu kao narode zrele za status nacije. Veliku ulogu u svemu tome odigrala je jedna jedinstvena religija tih masa, afirmisana kao prvoklasan civilizacijski faktor u razvoju sva tri naroda. Nepostojanje više hrišćanskih konfesija jednako značajnih i po uticaju i ulozi kao ravnopravnih faktora vjerskog opredjeljenja vršilo je ne samo u religijskom nego i društvenom i političkom, pa i u opštecivilizacijskom smislu ulogu objedinjujućeg faktora u svakoj od spomenutih zajednica. U krajnjoj analizi, u odnosu prema turskoj državi i vladajućoj tursko-islamskoj zajednici, to je bio činilac konvergiranja u držanju sve tri balkanske zajednice. To je u smislu jedne opšte historijske perspektive islamizacije na Balkanu odigralo izvanrednu ulogu i sa svoje strane uticalo na tursku politiku islamizacije u tim regijama.

U tom svjetlu želimo da se osvrnemo na neke najvažnije elemente iz prve grupe pitanja koja dolaze u obzir za objašnjenje islamizacije u Bosni i Hercegovini. U području ekonomskih struktura turske države to je ustanova mirijske zemlje, predstavljena organizacijom timarskog sistema. Timar kao ustanova datira od vremena Osmana i Orhana. Uz sve teškoće i aberacjie ta ustanova se održala, napredovala i sve više preovlađivala. U ranijoj fazi svog razvitka ona se razvijala u znaku borbe sa mulkom - privatnom feudalnom svjinom, bilo da se radilo o mulk-timaru kao vojnom feudalnom lenu, bilo da se radilo o običnom mulku bez vojnog zaduženja, bilo o mulku transfor-

miranom u vakuf. Ta borba između timara i mulka u stvari je predstavljala borbu između principa mirijske zemlje i principa privatne feudalne svojine.

Ali, dok se borba između ta dva principa razrješavala u korist ustanove mirijske zemlje, po svoj prilici ubrzano pod Muratom I, a promptno pod Bajazitom I, u samoj ustanovi timara odigravao se antagonistički proces sučeljavanja dviju tendencija. Naime, iz same prirode mirijske zemlje proizlazio je princip jednostepenog posjedovanja timara. Centralna osmanska vlast bila je zastupnik i nosilac tog principa. Ali, u krilu timara rađala se druga tendencija koja se suprotstavljala tom principu. To je tendencija višestepenog posjedovanja timara koja je narušavala i ograničavala princip mirijske zemlje, prijeteći da u pogodnim prilikama, u slučaju slabljenja centralne vlasti, otvori puteve negiranja i rušenja principa mirijske zemlje.

Ova tendencija je proizašla iz načina razvitka turske države, iz načina njenog vojno-upravnog organiziranja i odnosa vrhova turske feudalne klase prema centralnoj vlasti države. Iz ranijih turskih hronika nazire se da je turska država još u svojoj anadolskoj fazi bila organizirana u udževe, to jest vojna krajišta kojima su na čelu bili nasljedni krupni vojni šefovi. Ustanova vojnog krajišta prenesena je i na Balkan. Krajišta su bila tako organizirana da je u njima bila ostvarena maksimalna koncentracija vojne i upravne vlasti. Na taj način su takva krajišta bila krajnje ofanzivno i defanzivno dinamična i aktivna. Tome je morala odgovarati klasno-feudalna i posjedovna organizacija koja će sve materijalne i ljudske snage krajišta u najvećem mogućem stepenu koncentrirati oko ličnosti komandanta krajišta. U posjedovnom smislu to je bilo višestepeno vertikalno pritežavanje timara, a u klasno-feudalnom smislu to je bila ustanova feudalnih štićenika, gulâma, hidmetkâra i kulova - vezanih za ličnost upravnika krajišta. I centralna vlast oslanjala se na ustanovu feudalnih štićenika, ali je njena intencija bila to da i tu ustanovu kontroliše i usmjerava u smislu njenog služenja interesima centralne vlasti. U vojnim krajištima su, međutim, feudalni štićenici u ogromnoj svojoj većini bili vezani za ličnost zapovjednika krajišta i oni su bili ti koji su pritežavali donje stepene višestepenog posjedovanja timara. Sukob dviju tendencija u razvitku ustanove timara bio je jedan od krupnih izraza suprotnosti između krajiških begova i centralne vlasti. Te su suprotnosti izbile na vidjelo za vladavine Murata I, zaoštrile se pod Bajazitom I, a u postankarskom periodu stajale u znaku privremene prevage krajiških begova. Jačanje centralne vlasti za vrijeme Mehmeda I, a posebno za vrijeme Murata II, nije bilo još toliko da je moglo dokrajčiti stare strukture vojnih krajišta. To se desilo tek pod Mehmedom II, koji je likvidirao ostatke starog strukturnog kompleksa timarskog posjeda u vojnim krajištima kao i sistema feudalnih štićenika vezanih za ličnost krajišnika. Zahvaljujući popisnom defteru Skopskog krajišta iz 1455. godine, svjedoci smo zahvata centralne vlasti pod Mehmedom II u pomenute strukture jednog vojnog krajišta starog tipa. Taj defter, naime, pokazuje da je uz oblike jednostepenog posjedovanja timara u tom krajištu sve do popisa 1455. godine egzistirao timar sa dvo - i trostepenom strukturom posjedovanja. Karakteristično je da se takav oblik feudalnog posjedovanja zadržao u Isa-begovim hasovima u vilajetu Kalkandelen (Tetovo). Tu se Isa-beg javlja na gornjem stepenu posjedovanja, a na drugom stepenu članovi njegove porodice, odnosno njegovi feudalni štićenici kod dvostepe-

nog posjeda. Kod trostepenog posjeda u tim hasovima na gorjem stepenu je Isa-beg, na drugom stepenu njegovi istaknuti, krupni štićenici koji zauzimaju položaj subaše i slično, dok su na najnižem stepenu obični štićenici Isa-begovi. Sličan slučaj popunjavanja posjedovanja timara masom Isa-begovih feudalnih štićenika vidimo kod timarskih posjeda tri isturene i strateški prvoklasne tvrđave Skopskog krajišta: Zvečana, Jeleča i Hodidjeda. Mehmed II je kratko vrijeme nakon popisa iz 1455. oduzeo te Isa-begove hasove i srušio postojeće strukture posjedovanja u njima. Odmah iza turskog osvojenja Bosne, još na povratku u Jedrene, on je srušio stari sistem feudalnih štićenika u pomenute tri tvrđave, postavljajući nove ljude na ta mjesta. Na taj način on je od Skopskog krajišta stvorio oblast koja se uklapala u opšte norme timarskog sistema zasnovanog na mirijskoj zemlji. Neće proći dugo vremena a Mehmed će zapovjednika tog krajišta Isa-bega postaviti za sandžak-bega Bosne i zadržati ga na tom položaju do kraja proljeća 1469. godine. Likvidacija Skopskog krajišta kao posljednjeg ostatka starog tipa udža i njegovo svođenje na norme opšteg sistema biće uskoro popraćena i definitivnim likvidiranjem tog krajišta. Još ranija tendencija centralne vlasti da se uspostavi novi tip krajišta definitivno je pobijedila pod Mehmedom II, a klasični reprezentant tog novog tipa krajišta postaće bosansko vojno krajište.

Iz izloženog se vidi da je uspostavljanjem turske vlasti u Bosni izvršeno, u uslovima klasičnog turskog sistema feudalnih posjeda i porazom starog sistema feudalnih štićenika, stvaranje veoma snažne centralne vlasti i uspostavljanje bosanskog vojnog krajišta kao tipa novog krajišta. Dok je u starom tipu vojnog krajišta snaga krajišta osiguravana maksimalnom koncentracijom feudalne klase krajišta putem sistema feudalnih štićenika vezanih za krajišnikovu ličnost, pri čemu je ugao islamizacije bio gotovo isključivo usmjeren prema pripadnicima zatečene balkanske feudalne klase, u bosanskom krajištu izgrađivanom na novom sistemu odnosa, snaga krajišta trebalo je da bude na drugi način konsolidirana. Kao dio jedne jedinstvene, već zrele feudalne klase turske države, feudalna klasa bosanskog krajišta imala je moćnu zaleđinu, ali je za njenu posebnu efikasnost feudalne klase vojnog krajišta bilo potrebno naći bazični element kao osnovu na kojoj bi ona počivala. Mogu se konstatirati posebne historijske okolnosti i uslovi u Bosni, kao i činjenica da se Bosna kao vojno krajište nalazila zbog svog rubnog položaja na Balkanu usmjerena prema vanbalkanskim regijama, prema Sredozemlju i pravcima koji su vodili u Podunavlje i Srednju Evropu i da je objekt njene konfrontacije bio katolički evropski svijet. Sama Bosna bila je neka vrsta prelaznog područja, neka vrsta mosta između pravoslavnog balkanskog svijeta i katoličkog evropskog svijeta, sa svim implikacijama te činjenice u pogledu društvenog, političkog i kulturno-moralnog razvoja Bosne. Svojim dolaskom pod tursku vlast ona se uklapala u novu etapu razvoja turske države u smislu direktnog sukobljavanja te države i njenog širenja na račun katoličkog evropskog svijeta. Stoga je uloga Bosne kao vojnog krajišta bila i drukčija i teža nego uloga starog tipa turskog vojnog krajišta. Jer, u pravcima nove etape širenja turske države stajali su duboki prostori kopna i mora kojima je gospodario evropski katolički svijet. Zato su Turci novo i trajno sredstvo snage bosanskog krajišta našli u masovnoj islamizaciji Bosne. Prvi put u istoriji turske vladavine na Balkanu ugao islamizacije široko se otvorio i prema slojevima van feudalne

klase. Otvaranje tako širokog ugla islamizacije u jednoj novoosvojenoj balkanskoj regiji omogućavala je zrela kristalizacija turskih posjedovnih, društvenih, političkih i vojnih ustanova koje su determinirale fizionomiju civilizacijskog tipa turske države kao islamske države.

U tome je vrlo važnu ulogu odigrala i pređena evolucija islama kao državne vjere tursko-islamske zajednice. Evolucija islama kao društvenog i moralno-kulturnog faktora turske države upotpunjavala je izgrađenu sliku civilizacijskog modela turske države kao dijela i reprezentanta islamskog svijeta. Uporedo sa ranije izloženom evolucijom nekih momenata u razvoju turske države, u sprezi s tom evolucijom i međusobnim homologiziranjem, tekla je evolucija islama u turskoj državi. Još od početka turske države ortodoksni, sunitski islam bio je službena religija te države. Ali je historijska praksa islama kao religiozne, moralne i društveno-političke snage društva nešto drukčije tekla. Heterodoksni islam sa snažnim sufijskim i šiitskim komponentama bio je duboko ukorijenjen u osnovnim narodnim masama, u nomadskim plemenima i turkmenskim seoskim zajednicama, sa snažnim refleksima u feudalnoj klasi i urbanim slojevima gradova. Sa takvom snagom koja je igrala prvorazrednu ulogu u turskim osvajanjima i izgradnji i konsolidaciji turske države, centralna vlast i feudalna klasa morali su naći modus vivendi, pokazujući u vremenu prvih osvajačkih zamaha te države toleranciju u oblasti religiozne misli i liberalizam i konstruktivnost u području ekonomske, društvene, političke i vojne uloge te snage. Ali, kad je turska država ušla u zreliju fazu svog razvitka, sa rasplamsavanjem opšte društveno-klasne borbe i rađanjem protivrječnosti u krilu feudalne klase, suprotnosti između sunitskog islama kao državne vjere i heterodoksnog islama kao do tada tolerirane vjerske misli počele su se velikom snagom rasplamsavati i uzajamno homologizirati sa fenomenima socijalno-klasne borbe u turskoj državi. Nije nimalo slučajno da se vrhunac suprotnosti između heterodoksnog i ortodoksnog islama vremenski podudario sa vrhuncem zaoštrenosti socijalno-klasne borbe i da su paroksizmi obje vrste suprotnosti pali u postankarski period koji nije samo period krize kao rezultata historijskog poraza turske države u bitci kod Ankare nego je isto tako period krize u pitanju prerastanja turske države u državu svjetskog značaja. Iz postankarske krize izišao je ortodoksni islam kao pobjednik, a svoj definitivni trijumf zabiježio je pod Mehmedom II. Položaj i uloga krupne uleme naglo su porasli. Izgradnja školskog obrazovnog sistema poslije pada Carigrada dobila je izraziti pečat sunitskog islama i kao teorijska, naučna i religiozna misao i kao književno i umjetničko stvaranje. S tim je intelektualno-idejna i kadrovska osnova ortodoksnog islama dobila široku zasnovanost i omogućila i u budućnosti neprikosnoveni uticaj ortodoksnog islama kao jedine državne vjere. Tako konsolidiran islam pojavio se i u svojoj prozelitskoj ulozi u Bosni. To je veoma važna činjenica za ocjenu fenomena islamizacije u Bosni i za odmjeravanje i ocjenjivanje držanja subjekata i objekata prozelitizma u toj regiji sa tri hrišćanske konfesije, od kojih je jedna imala heterodoksni karakter.

Pošto svoje izlaganje o ovom pitanju zasnivamo na popisnim defterima iz druge polovice XV vijeka, potrebno je da se ukratko osvrnemo na te deftere kako bi nam činjenice koje oni daju bile istorijski jasnije. Do sada se pretpostavljalo da je prvi popis-

ni defter Bosne sastavljen odmah poslije turskog zauzimanja Bosne. Međutim, takav defter nije sačinjen. Za prvog bosanskog sandžak-bega Minnetođlu Mehmed-bega, koji je na tom položaju ostao do potkraj 1464. godine, došlo je do mađarskog protuudara u Bosni, čiji je rezultat bio gubitak znatnog dijela osvojenog teritorija i osnivanje Jajačke i Srebreničke banovine. Sasvim je vjerovatno da su popisni radovi na terenu bili poduzeti još u toku 1463. godine i dalje, ali se oni nisu mogli izvesti do kraja i sa sigurnošću zbog prilika koje su bile pune neizvjesnosti i napetosti. Izvršena bilježenja na terenu za krajeve koji su ostali u turskoj ruci mogla su dati izvjestan uvid u stanje stvari. Ali te bilješke nisu mogle biti uobličene u defter. Za to imamo indikacije u dva izvora. Iz sumarnog deftera Bosne završenog 12. maja 1469. godine jasno se vidi da raniji defter nije postojao, ali da su pomenute ranije bilješke postojale i da je ovaj defter o njima vodio računa. Kod nekih timara stoji da je posjednik timara taj timar dobio kao bivši posjed tog i tog spahije. Za jedan solidan popis novoosvojene zemlje potrebno je duže vrijeme, otprilike dvije godine. Prema tome, ako su za vrijeme prvog bosanskog sandžak-bega započeli terenski radovi za pripremu popisnog deftera, ti radovi nisu mogli biti završeni u njegovo vrijeme, nego su morali biti nastavljeni i privedeni kraju za vrijeme Isa-bega. Međutim, u defteru iz 1468-9. g. nema o tom nikakva traga ni nagovještaja. Zahvaljujući rubnim bilješkama koje ispunjavaju defter iz 1468-9. g., koji je bio pandan sumarnog deftera iz 1468-9. g., kao i da je postojao Ajaz-begov defter koji je sačinjen odmah po Ajaz-begovom dolasku u Bosnu nakon Isa-begova odlaska, očevidno je da je to bio priručni defter koji je sadržavao korekcije deftera iz 1468-9. g. izvršene putem terenske inspekcije, ali da je i dalje ostao meritoran defter iz 1468-9. godine. Drugi dokaz da nije postojao regularno ustrojen defter prije deftera iz 1468-9. godine nalazimo u sumarnom defteru Skopskog krajišta iz 1455. godine, zahvaljujući njegovim rubnim bilješkama. Iz tih bilježaka koje idu do u april 1469. godine - dakle, prestaju kratko vrijeme prije završetka bosanskog deftera iz 1468-9. godine - vidi se da su sve promjene u krajevima koji su ranije ulazili u sastav Skopskog krajišta, a poslije su ušli u sastav Bosanskog sandžaka, vođene u tom defteru. Radi se o vilajetima Zvečan, Jeleč, Sjenica, Ras, Nikšići i Sarajeovasi, sa tvrđavama Zvečan, Jeleč i Hodidjed. Da je postojao regularan bosanski defter prije deftera iz 1468-9. godine, pomenute bilješke u defteru Skopskog krajišta iz 1455. bile bi izlišne. Ne treba zaboraviti da činjenica da je Isa-beg došao na položaj sandžak-bega Bosne sa položaja upravnika Skopskog krajišta baca interesantnu svjetlost na pomenute rubne bilješke i nameće pitanje o odnosu između Bosanskog sandžaka i Skopskog krajišta. Isa-beg je zatekao Bosanski sandžak teritorijalno umanjen i, takoreći, bez pedlja teritorija Hercegovine koji je bio osvojen 1463. godine. U ponovnom osvajanju velikog dijela Hercegovine koje je ostvario Isa-beg i koji je ušao u popisni defter iz 1468-9. godine pomoć i sadjejstvo Skopskog krajišta nameću se kao snažna pretpostavka.

Drugi regularni popis Bosanskog i u međuvremenu osnovanog Hercegovačkog sandžaka potiče iz 1477. godine. Njega je obavio mevlânâ Vildan, autoritativna i od Mehmeda II uvažavana ličnost. Na žalost, samo se očuvao opširni popisni defter Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine, dok bosanski popisni defter iz te godine nije do danas pronađen, ali se neki podaci tog deftera reflektuju u opširnom defteru Bosan-

skog sandžaka iz 1489. godine. Ova dva popisna deftera sačinjena su u vrijeme kad je Mehmed II već bio izvršio svoj poznati udar protiv mulkova i vakufa. Ta činjenica je vrlo važna i za istoriju Bosne, pa i za islamizaciju u Bosni. Pobjeda i učvršćenje ustanove mirijske zemlje i timara sa jednostepenim posjedom bili su ugroženi novom borbom u krilu feudalne klase oko suštine posjeda. Stari takmac ustanove mirijske zemlje, mulkovi i vakufi, zahvaljujući ranijim krizama turske države, bili su se u velikoj mjeri namnožili. Mehmed II je stoga likvidirao veliki broj mulkova i vakufa. Ali je postojeća borba u krilu feudalne klase nastavljena. Za vrijeme Mehmedovog sina Bajazita II ustanova mirijske zemlje doživljavala je ozbiljnu krizu, stari mulkovi i vakufi su restaurirani, a novi su nicali na sve strane. Ova borba bila je praćena tezom protivnika mirijske zemlje da je spahijska konjica izgubila svoju efikasnost. Rehabilitaciju spahijske konjice i timarskog sistema preduzeo je Bajazitov nasljednik Selim I i njegov sin Sulejman Zakonodavac koji je i zakonskim putem učinio sve da ojača ustanovu timarskog sistema, uz vođenje računa o snazi i ulozi mulkova i vakufa.

Sljedeća dva popisna deftera potiču iz doba Bajazita II i odražavaju prilike njegovog vremena. To su sumarni defter Bosanskog sandžaka iz 1485. godine i opširni defter Bosanskog sandžaka iz 1489. godine. Ova dva deftera međusobno se upotpunjavaju i osvjetljavaju. Iz njih se vidi da su se popisom iz 1485. godine povećavala davanja ne samo seljačkih masa nego i građanskih slojeva. Popisom iz 1489. godine trebalo je korigirati defter iz 1485. godine i stišati nezadovoljstvo seljaštva i građanstva. Broj bjegunaca među seljaštvom, pa i u nekim gradovima dostigao je zabrinjavajuće razmjere. Odraz takvog stanja ogleda se i u tekućoj islamizaciji. Ova dva deftera, a posebno opširni defter iz 1489. godine, daju dragocjene podatke o procesu islamizacije u Bosni i bacaju naknadnu svjetlost na ranije deftere. Na kraju, recimo da se sačuvao i jedan mali fragment opširnog deftera iz 90-ih godina XV vijeka koji pokazuje da se proces islamizacije i dalje ubrzavao.

Prelazeći na razmatranje nekih činjenica u vezi sa islamizacijom u Bosni, treba da prethodno učinimo sljedeću konstataciju. Kao što smo vidjeli, prve podatke o islamizaciji u Bosni daje popisni defter Bosanskog sandžaka iz 1468-9. godine, jer ono što saopštava defter Skopskog krajišta iz 1455. pokazuje da u kraju oko Sarajeva koji su Turci držali nije uopšte bilo islamizacije ni u selima ni u nekoliko malih trgova. Jedino se pominje jedan muslimanski neofit kao posjednik jednog timara tvrđave Hodidjed, ali je pitanje da li je i on iz Bosne. Treba imati u vidu da je defter iz 1468-9. sastavljen za vrijeme Isa-begova sandžakbegovanja u Bosni. Osnovni tekst tog deftera osvjetljava islamizaciju od 1463. do maja 1469; rubne bilješke tog deftera, od kojih poneka ide do u 1478. godinu, daju vrlo malo podataka o islamizaciji, i to islamizaciji feudalaca. Prvo što pada u oči u tom defteru to je da je ugao islamizacije uzak i da je uglavnom otvoren prema pripadnicima feudalne klase. Znatan je broj islamiziranih spahija i na terenu Bosne i na terenu Hercegovine. Očevidna je tendencija da se za interese turske vlasti angažira i mobilizira što veći broj pripadnika feudalne klase. Najsigurnije sredstvo za to je islamizacija, ali, uz islamizirane spahije postoji veliki broj hrišćanskih spahija. Upadno je velik broj patuljastih timara sa prihodom od nekoliko stotina akči, u prvom redu u rukama hrišćanskih spahija. Naročito veliki broj hrišćanskih spa-

hija pojavljuje se u Hercegovini. Tu se svakako radilo o sitnom plemstvu i istaknutim vlaškim starješinama. S druge strane, pojavljuje se znatan broj čiftluka koje je dodijelio Isa-beg. I to je potez na mobilizaciji feudalne klase. Sasvim je vjerovatno da timari i čiftluci u ruci islamiziranih i hrišćanskih domaćih feudalaca velikim dijelom predstavljaju njihove stare baštine uklopljene u sistem mirijske zemlje. Globalno se spominju prihodi od Vlaha u Hercegovini i zemlji Pavlovića i Kovačevića. Ali je očevidno da, uz vilajet Neretve, i ostale oblasti kraljeve zemlje imaju znatno vlaško stanovništvo. U jednom svom ranijem radu istakli smo da je razorenost i opustošenost zemlje velika. To, u prvom redu, vrijedi za sela, a i za poneke trgove. Islamizacija seoskih i gradskih slojeva je malena. Broj islamiziranih kuća iznosi oko 250. Izuzevši Trgovište, nije zabilježen nijedan slučaj islamizacije u gradovima. Pretežan broj islamiziranih seljaka je u sarajevskom kraju, starom turskom posjedu zabilježenom u defteru Skopskog krajišta iz 1455. godine. Islamizacija seljaka u Hercegovini može se na prste izbrojati. Sve ovo nameće pitanje o tome odakle ovako mala islamizacija seljaka i građana. Zašto mase seljaka i građana koje će u toku idućih decenija hukom preći na islam ostaju u pogledu islama indiferentne? Zašto bosanski bogumili za koje se smatra da su predstavljali osnovnu masu koja će se islamizirati, ranije ugnjetavani, nezadovoljni i ogorčeni, ne prelaze u islam? U defteru su zabilježene grupe krstjana i u vilajetu Bosne i u vilajetu Hercegovine. Bilo da se radi samo o grupama krstjana, bilo o grupama krstjana uz koje žive obični seljaci, nigdje ne nailazimo ni na jedan slučaj islamizacije u takvim sredinama. Kako ovo sve objasniti? Po našem mišljenju, za to postoje dva objašnjenja koja se međusobno upotpunjavaju. Prvo, mislimo da je, kako smo već rekli, ugao islamizacije bio u to prvo vrijeme uzak i prije svega okrenut prema feudalnoj klasi. U vrijeme sandžakbegovanja Minnetođlu Mehmet-bega turska vlast u Bosni bila je stiješnjena i ugrožena i nije postojala potrebna klima za islamizaciju širih slojeva naroda. U doba Isa-bega situacija se vremenom konsolidirala, znatno je proširen teritorij sandžaka na račun Hercegovine. Ali, i njegovo vrijeme bilo je napeto i nesigurno. O tom svjedoči i obnova Bosanske Kraljevine pod turskom zaštitom 1465. godine. I sama činjenica da se pristupilo ustrojavanju prvog popisnog deftera Bosanskog sandžaka tek u 1468-9. godini baca izvjesnu svjetlost na prilike u Bosni. Stoga je, čini nam se, ovaj period islamizacije bio karakterisan starim uglom islamizacije, naslijeđenim iz ranijeg vremena i baštinjenim putem Isa-begove ličnosti iz Skopskog krajišta.

Kako smo rekli, za iduću deceniju jedine podatke daju rubne bilješke deftera iz 1468-9. godine, koje idu do u 1478. godinu. Iako ne daju nikakve podatke o islamizaciji seljaka i građana, zajedno sa osnovnim tekstom deftera one ukazuju na nekoliko interesantnih činjenica:

1. da nenaseljenost i opustošenost velikog broja sela nije samo rezultat ratnih akcija nego i posljedica bježanja i sklanjanja stanovništva iz ugroženih krajeva. Ali, bježanja kao otpor turskoj vlasti nisu nigdje zabilježena, osim kod Vlaha u raškom dijelu Bosanskog sandžaka;

2. da postoji nesigurnost, kolebljivost i nezadovoljstvo i među pripadnicima feudalne klase koji su pristali uz Turke. O tome svjedoče bježanja neprijatelju, izdaje,

nevršenje službe, sporovi sa muslimanskim feudalcima oko posjeda timara, zatajivanje haračkih obveznika, skrivanje starih lena koja ostaju van popisa;

3. da unutrašnju krizu pojačava stalna opasnost od Mađara i sa jajačke i sa srebreničke strane. Zabilježeno je nekoliko slučajeva napada Mađara iz Jajca. Naročito su, izgleda, bile kritične 1475. i 1476. godina. Po svemu sudeći, Turci su na toj strani razvili snažnu vojnu aktivnost i proširili svoj teritorij prema zapadu, sjeverozapadu i sjeveru. Oni su došli u posjed novih tvrđava, od kojih su im se neke predale. U vezi sa ovim zbivanjima je i likvidiranje protežirane Bosanske Kraljevine.

O islamizaciji u ovom periodu ne može se ništa sigurno reći. Zna se to da su u ovoj deceniji Turci prišli stvaranju uporišta u gradovima, i to je, po svemu, imalo uticaja na islamizaciju u takvim gradovima i njihovoj okolini. To vidimo najbolje na primjeru grada Sarajeva, utemeljenog još prije osvajanja Bosne. U Rogatici, Foči i Visokom zasnivaju se muslimanska naselja, a u Sarajevu, Rogatici i Visokom svjedoci smo stvaranja derviških tekija kao središta islamske misli i prozelitizma. Naročito je karakterističan slučaj Ajaz-begove tekije u Visokom, gdje je postojala uticajna katolička crkva. Može se reći da je, uz sve teškoće i krize, islamizacija napredovala u ovoj deceniji. Za Hercegovinu o tom svjedoči pomenuti opširni defter hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine. U tom defteru zabilježena je teritorijalno ekstenzivna islamizacija u selu, ali ne tako intenzivna po broju islamiziranih. Ovaj defter ukazuje da islamizacija ograničeno, ali dosta upadljivo, prodire u sloj vlaških starješina i naknadno indicira da se u broju islamiziranih spahija u Hercegovini, po defteru iz 1468-9. godine, mogao naći i priličan broj vlaških starješina. U hercegovačkom defteru iz 1477. godine vidi se jasnije nego iz deftera iz 1468-9. godine da je u Hercegovini postojao znatan broj krstjanskih skupina i da se one miješaju ne samo sa župskim seljaštvom nego i sa Vlasima. Kao i u prethodnom defteru, i u ovom defteru krstjanske skupine su tretirane kao obična raja. Jedini izuzetak čini slučaj gosta Radina, kome je turska vlast priznala mulk-čiftluk. Ovdje su rijetki primjeri bivših zemalja krstjana, već se uvijek radi o živim krstjanima, dok se u defteru iz 1468-9. ponajviše spominju bivše zemlje krstjana, a za neke od njih se izričito kaže da su bile u kraljevoj ruci ili u ruci nekog feudalca. To sve navodi na zaključak da su krstjani, došavši pod udar kralja, stradali ili su bježali sa kraljevog teritorija u Hercegovinu, a, čini se, i u oblast Kovačevića i Pavlovića. Izgleda da je stradanje bogumila bilo najveće u kraju oko Sarajeva, zoni najžešćeg sudaranja krupnih feudalaca i kralja, kao i borbe s Turcima. U hercegovačkom defteru iz 1477. godine svjedoci smo činjenice da u najvećem broju sela gdje obitavaju krstjani nema islamizacije, ali da nailazimo na poneko takvo selo gdje su zabilježeni slučajevi islamizacije. Ni u defteru iz 1468-9. g., ni u ovom defteru, kao ni u ostalim kasnijim defterima nije zabilježen ni jedan jedini slučaj islamizacije krstjana ni krstjanskih sinova. Odmah dodajmo, radi kasnijih eksplikacija faktora koji su omogućili islamizaciju, da ova dva deftera, kao i defteri bosanskog sandžaka iz 1485. i 1489. godine ukazuju da je zatečen vrlo malen broj katoličkih i pravoslavnih crkava. Od katoličkih crkava zabilježene su crkve u Sutjesci, Visokom, Fojnici i Kreševu, a od pravoslavnih, crkva u Dobrunu i manastir Mileševo. Ali se zato u bosanskim defterima, posebno u defteru iz 1489. godine, među hassa-zemljama, pa i u imenima mezri, susreću zemlje koje nose

ime "crkvena", kao i zemlje zvane "crkvišta", što svjedoči o bivšim zemljama crkve i o mjestima gdje se nalazila crkva.

Već prilično značajna islamizacija u Hercegovini koju ilustruje defter Hercegovačkog sandžaka ukazuje da je islamizacija na teritoriju Bosanskog sandžaka morala uzimati maha. Istina, u odnosu na Mađare teritorij Hercegovačkog sandžaka nalazio se u dubokoj pozadini, i osim na zapadnoj i sjeverozapadnoj strani, nije bio izložen opasnosti s te strane, pa se to moralo odraziti i na islamizaciju. Da je opasnost od mađarskih nasrtaja umanjivala islamizaciju, najbolje svjedoče krajevi koji su graničili sa mađarskim posjedima u Bosni. Takav je slučaj sa dijelovima nahija Kladanj, Olovac, Rama itd. Ali, popisi iz 1485. i 1489. godine masovnošću islamizacije svjedoče da se toliki obim islamizacije nije mogao ostvariti u toku jedne decenije. Islamizacija je u tim defterima obuhvatila cijeli teritorij Bosanskog sandžaka, i rjeđa su sela gdje nije došlo bar do minimalne islamizacije. Već nailazimo na sela koja su u vjerskom pogledu podijeljena na džemaate. Isto tako, islamizacija je počela zahvatati gradove, čak i rudarska mjesta. Iako je među islamiziranim najveći broj neofita, ipak je znatan i broj muslimana u drugom koljenu. Sve ovo govori da je u deceniji poslije Isa-begovog odlaska iz Bosne 1469. godine ugao islamizacije počeo da se naglo otvara prema plebejskim masama, posebno prema seljaštvu. Kao rezultat takvog razvoja, krajem sljedeće decenije, dakle do 1489. godine, islamizacija u Bbosanskom sandžaku obuhvatila je veliku masu seljaštva. Uporedo s tim jačalo je i bosansko krajište kao tip novog vojnog krajišta čiju je osnovu konsolidacije predstavljalo islamizirano seljaštvo. U pomenutom defteru iz 1489. godine pada u oči priličan broj akindžija među islamiziranim seljacima.

Tek sada, u decenijama od 1469. do 1489. godine, došli su do izraza faktori iz ranije pomenute dvije skupine pitanja, faktori kompleksa iz razvoja turske države i faktori kompleksa iz razvoja Bosne prije njena dolaska pod tursku vlast i poslije njena dolaska po tursku vlast.

Defteri iz 1485. i 1489. godine daju materijale koji svojom raznostranošću omogućuju vrlo širok uvid u islamizaciju i u njene rezultate u toku osamdesetih godina XV vijeka. Iz tog obimnog materijala mi ovom prilikom možemo istaći samo neke činjenice koje se direktno odnose na islamizaciju ili je uokviruju, odnosno s njome se prepliću i prožimaju. To su sljedeće činjenice:

1. Turska feudalna klasa u Bosni pojavljuje se u ovo vrijeme konsolidirana i sa širokom osnovom. Pored znatnog broja turskih feudalaca porijeklom izvan Bosne, tu klasu sačinjava veliki broj domaćih feudalaca, među kojima i dalje ima i feudalaca hrišćana.

Lični sastav posjednika timara umnogome se promijenio. Javljaju se nova imena islamiziranih i hrišćanskih domaćih spahija.

I u Bosni i u Hercegovini posjedi su okrupnjali. Veliki broj sitnih timara je nestao. Javlja se malen broj sitnih timara u rukama islamiziranih ili hrišćanskih domaćih spahija, koji očevidno predstavljaju njihove bivše baštine uklopljene u režim mirijske zemlje, nasljedne kao timar u porodici. Velika grupacija od više stotina čiftluka koja je u defteru iz 1485. godine zasebno upisana, kao i veliki broj čiftluka zasijanih po haso-

vima i timarima, svjedoči o naporu turske vlasti da obezbijedi egzistenciju pripadnika feudalne klase koji usljed rotacije timara ili nekog drugog razloga izgube timar. Pada u oči da brojne islamizirane ili hrišćanske spahije drže kao čiftluk zemlje koje su bile njihovo ranije vlasništvo. Za neke od čiftluka to se izričito kaže.

2. Očevidan je uspjeh turske vlasti da postepenim pretvaranjem znatnog broja bosanskih trgova i gradova u orijentalno-muslimanske gradove ovlada gradskom privredom i da od gradova stvori uporišta islamsko-orijentalnog urbanizma. Taj proces tokom XV vijeka uhvatio je korijena i doći će do punog izraza u XVI vijeku.

3. Veliki broj pustih sela i zemalja je naseljen. Nije potpuno jasno kako je došlo do toga. Bez sumnje, tu je veliku ulogu odigrala vlaška kolonizacija. Vojnuci i vojnučki zevaidi pojavljuju se u svim nahijama Bosanskog sandžaka, a da ne govorimo o Hercegovačkom sandžaku zasijanom od davnina Vlasima. U hercegovačkom defteru iz 1477. godine navedene su velike vlaške skupine koje pod svojim starješinama dolaze izvan granica Hercegovačkog sandžaka, s morske strane, dakle iz Dalmacije i dalmatinskog zaleđa, i tu se naseljavaju. U tom defteru vidi se da, pored srednjovjekovnih župa kojima na čelu stoje župani, postoji teritorij gdje se ne navodi njegova teritorijalo-upravna organizacija po župama. U defterima Bosanskog sandžaka iz 1485. i 1489. govori se o novonaseljenoj skupini pravoslavnih Vlaha u kraju oko Maglaja. Pažljivije analiziranje deftera iz 1489. godine stavlja ispitivača u dilemu pred sljedećim pitanjima: odakle su došli ti brojni Vlasi u Bosanskom sandžaku i da li se vlaška kolonizacija u Bosni vršila samo za vrijeme Turaka ili je do toga dolazilo i u ranije vrijeme? Ako ostavimo po strani pomenutu recentnu maglajsku grupu Vlaha i grupaciju Vlaha u zemlji Pavlovića i Kovačevića, koju spominje defter iz 1468-9. g., onda se može reći da su Vlasi u ostalim krajevima Bosanskog sandžaka naseljeni po selima i imaju status raje. Tu i tamo nailazimo na sela i na skupine seljaka u selima koji imaju rentne olakšice, plaćaju, pored ispendže od 25 akči, na ime ušura 30 akči. Po toponomastici sela moglo bi se zaključiti da se doseljavanje vršilo iz Hercegovine, Crne Gore, izvjesnih krajeva Srbije, kao i sa zapada. Po pojavi popova u izvjesnim selima može se sa sigurnošću tvrditi da se u tim vlaškim kolonizacijama radilo o znatnom broju pravoslavnih Vlaha. Takav je slučaj, na primjer, u kraju oko Visokog. Našu sklonost da za te Vlahe pretpostavimo da su u Bosnu naseljeni u toku nepune tri decenije turske vlasti pokolebava činjenica da je islamizacija među njima snažna, dok pomenute kompaktne vlaške grupe u zemlji Pavlovića i Kovačevića i oko Maglaja ostaju, ako se izuzme minimalno islamiziranje vlaških starješina, gotovo intaktne. Iz popisnih deftera se ne vidi jasno kada su pomenute grupacije Vlaha u zemlji Pavlovića i Kovačevića naseljene u te oblasti. Ako su te grupacije tu naseljene od strane Turaka, onda one tu nisu mogle doći iz Hercegovine prije vremena od 1465. do 1469., osim ako nisu dovedene sa srpskog teritorija. Nameće se pitanje da li te grupacije Vlaha nisu u tim krajevima naseljene u predtursko vrijeme. Ista misao nameće se i u pogledu Vlaha i u Kraljevoj zemlji. Unutrašnji sukobi u Bosanskoj kraljevini, vjerski sukobi i obračuni s bogumilima, kao i turski upadi u Bosnu dovodili su do pustošenja i depopulacije, pa su se sanacija proizvodnje i naseljavanje opustjelih krajeva mogli vršiti naseljavanjem Vlaha. Teže je pretpostaviti da se dodjeljivanjem statusa vojnuka običnom župskom

stanovništvu u doba Bosanske kraljevine ili u tursko doba težilo pojačanoj vojnoj ulozi seljaka. Ali, onda opet ostaje pitanje otkuda tolika množina pravoslavaca u srcu Bosanske kraljevine. Sigurno je da postoji nekoliko slojeva Vlaha u kraljevoj zemlji. Na to ukazuju nivo i vrste njihove zemljoradničke proizvodnje. Uzevši uopšteno, vlaško stanovništvo se u defteru iz 1489. godine pojavljuje potpuno teritorijalizirano i sa svim odlikama župskog seljaštva. Ako je ono kolonizirano u doba Turaka, onda ta činjenica ukazuje da se Vlasi izmiješani sa župskim seljaštvom daleko brže preobražavaju u sjedilačko seljaštvo nego kada su naseljeni u većim kompaktnim grupacijama.

Znatno vlaško stanovništvo pravoslavne vjere, izmiješano sa katoličkim i bogumilskim seljaštvom, nije ostalo bez uticaja na proces islamizacije, nego je u zatečeni raspored trojne vjerske konfesionalnosti unosilo novu dimenziju.

4. Svi defteri pokazuju, a to opširni popisni defter iz 1489. godine najbolje ilustruje, da je turska država na najkonzekventniji način štitila interese feudalne klase i da se uspostavom turske vlasti u Bosni u osnovnom klasnom odnosu između feudalaca i seljaštva nije ništa bitno promijenilo u pogledu pritežavanja zemlje i odgovarajućih rentnih obaveza. Istina, sve obradive zemlje ušle su pod režim mirijske zemlje. Ali je u okviru režima mirijske zemlje očuvana razlika između zemalja koje su u ranije vrijeme bosanski feudalci u granicama svojih baština držali u direktnom posjedu i obrađivali seljačkom radnom snagom i zemalja koje su bile u izravnom posjedu seljaka kao njihova seljačka baština. Turska vlast je prvu vrstu zemalja striktno očuvala i uvrstila je u kategoriju hassa-zemlje. U hassa-posjed ulazili su vinogradi, njive, livade, voćnjaci, stupe, mlinovi, samokovi bosanskih feudalaca. Pošto su hassa-zemlje redovno bile uklopljene u timare i njihovo uživanje bilo vezano za posjedovanje timara, pripadnici turske feudalne klase u Bosni, naročito feudalci domaćeg porijekla, nastojali su na razne načine da se domognu takvih kvalitetnih zemalja. Postojala su dva načina da to ostvare. Prvi način bio je u tome da prevarom, a možda i mitom, takve zemlje izuzmu iz kategorije hassa-zemlje i da ih dobiju uz mukatu kao zemin ili čiftluk. Drugi način sastojao se u tome da takve zemlje, puste i nenaseljene, dobiju kao čiftluk uz mukatu ili ušur.

Razmatranje hassa-zemalja nam omogućuje da utvrdimo neke važne činjenice u razvoju našeg domaćeg feudalizma u Bosni. Činjenica da su seljaci koji su obrađivali hassa-zemje feudalca davali kao rentu 50% dobivenog rekolta ukazuje koliko su morala biti velika davanja našega seljaštva feudalcima na takvim zemljama u naše domaće vrijeme. Pošto hassa-zemlje svojim prihodom često čine 1/4, 1/2 pa čak i više od 1/2 cjelokupnog prihoda jednog sela, pa i cijelog timara, to ukazuje da je stepen eksploatacije seljaštva u naše domaće vrijeme morao biti visok. Očevidno je da je u našem, domaćem feudalizmu postojala tendencija da se na račun seljačke baštine proširi površina zemlje u ličnoj svojini feudalaca. Tu tendenciju je olakšavao sistem posjedovnih odnosa u Bosni: nepostojanje pronije, vladavina feudalne baštinske svojine. Pored zahvatanja zemlje, stari bosanski feudalci su zahvatali seoske mlinove, stupe, a možda i samokove, ili su ih gradili o svom trošku u selima i tako zahvatali i dio seoskog prihoda i dio seoske radne snage. Očevidno je da mlin, stupa i samokov predstavljaju neku vrstu primitivne mašine koja upotpunjuje feudalčevu dominaciju na selu.

Upoređivanje hassa-posjeda u Bosni sa istom ustanovom, na primjer, u Srbiji pokazuje da je proporcionalnno i relativno hassa-posjed bogatiji u Bosni, a to baca karakterističnu svjetlost na razvoj direktnog posjeda feudalaca u Bosni u predtursko vrijeme. Za predhistoriju hassa-posjeda u Bosni pomenuti defteri, a posebno defter iz 1489. godine, daju upečatljive ilustracije. O zahvatanju seoskih zemalja svjedoče imena pojedinih hassa-zemalja. Tu se spominju izgoni, ispasišta, selišta bivše seljačke baštine. Vidi se da je zahvatana zemlja koja je bila u ličnom posjedu seljaka, kao i opštinska zemlja. U tom zahvatu seljačke i seoske svojine učestvovala je cijela feudalna klasa, počevši od kralja pa do sitnih plemića. Činjenica da se pominju zahvati kralja u krstjanske posjede govori o tom da su za eksproprijaciju zemljišta mogli služiti kao povod vjerske raspre i sukobi. Pod vjerskim obračunom krila se eksproprijacija protivnika. Mislimo da nećemo pogriješiti ako kažemo da su dugi period unutrašnje labilnosti Bosanske kraljevine, borbe kraljevskih pretendenata, borbe velmoža, vjerske borbe, čak borbe s Turcima bili okvir u kome se vršila široka eksproprijacija seljaštva i njegovo sve teže feudalno porobljavanje. U defterima se vidi da je bilo otpora seljaštva prema toj eksproprijaciji i da se taj otpor produžio i prema ustanovi hassa-zemlje u tursko doba. Pada u oči da je još u defteru iz 1489. godine znatan broj hassa-zemalja i hassa-objekata zabilježen kao pust, odnosno srušen. Zapisani su slučajevi da su seljaci poklopili hassa-zemlje. Citiraćemo slučaj koji pokazuje da su seljaci podijelili među sobom na manje dijelove šest velikih njiva iz lične svojine ranijeg feudalca i da su Turci, uvrštavajući te njive u hassa-zemlje, vratili njihov broj u ranije stanje. Od interesa je za problem islamizacije Vlaha u Bosni da se pomene da se u selima gdje žive potežačeni Vlasi nalaze znatne hassa-zemlje i hassa-objekti. Takvo stanje može biti ostatak domaće bosanske historije, a može biti rezultat vremena turske vladavine.

5. U defteru iz 1489. godine zabilježen je veliki broj bježanja seljaka. Turci za to upotrebljavaju perzijski izraz "girihte". Ta pojava je karakteristična za ekonomsko i društveno stanje seljaka, a u isto vrijeme baca određenu svjetlost na problem islamizacije u Bosni. Već smo ranije rekli da su popisom koji je izvršen 1485. godine teško povećana davanja seljaka. U nekim timarima to povećanje rente išlo je do 50%, a negdje se približavalo iznosu od 100%. Time je režim Bajazita II pokazao svoje lice i u Bosni. Po svemu izgleda da je novi popis koji je uslijedio 1489. godine bio rezultat negativne reakcije koju je u Bosni izazvao popis iz 1485. godine. U defteru iz 1489. godine izričito se kaže da defter iz 1485. godine gubi svoju normativnu vrijednost. Očevidno je da je popis iz 1485. godine imao negativan uticaj na proces islamizacije u Bosni. Ako se bježanje seljaka posmatra po selima, onda se vidi da je ono uzelo velike razmjere i da je zahvatilo ogroman broj sela. Pada u oči da je bježanje intenzivno, naročito u graničnim predjelima turskog teritorija. U takvim područjima u prosjeku manje je povećano rentno davanje 1485. godine, pa bi se moglo zaključiti da je tu bježanje seljaka bilo dobrim dijelom rezultat vanjske opasnosti, opasnosti od Mađara, i da su ti seljaci dijelom išli u unutrašnjost teritorije, a možda dijelom bježali na mađarski teritorij, jer defter iz 1489. godine bilježi slične pojave prebjegavanja od Mađara na turski teritorij. Ali su opet zabilježeni slučajevi da tursko seljaštvo u graničnim predjelima, i to redovno hrišćansko, ne bježi, nego se privremeno pomiče i obrađuje zemlju na bezbjedni-

jem mjestu. Međutim, stvarni motiv bježanja seljaštva pokazuju vrlo česti slučajevi bježanja seljaka iz unutrašnjosti teritorija. Bježanje seljaka bilo je ozbiljan pokret otpora Turcima. Karakteristična je pri tom solidarnost koju pokazuju preostali seljaci sela prema bjeguncima. Vrlo rijetko preostali seljaci iskorištavaju bježanje svojih suseljana kao priliku da dođu u posjed njihovih napuštenih baština. Ovo u prvom redu vrijedi za hrišćansko seljaštvo. Vidi se da je bježanje seljaka, pored ekonomskog, imalo i društveni, politički, pa i religiozni smisao i da je izazivalo dileme, socijalne i porodične sukobe. Istina, u nekim rjeđim slučajevima seljačka solidarnost izražavala se u tome što bi pobjeglo cijelo selo. Dolazilo je i do toga da pobjegne cijela seljačka porodica, da pobjegnu sinovi, a ostane otac, da pobjegne otac sa sinom, a ostanu mu drugi sinovi, i slično. Ovo vrijedi za skupine krvno povezanih porodica. Ono što treba posebno istaći je sljedeće. U većini slučajeva islamizirani seljaci ne bježe, dok njihovi očevi, braća i srodnici bježe. Međutim, ima i takvih slučajeva da uz hrišćanske seljake bježe islamizirani seljaci, pa i takvih slučajeva da hrišćani ne bježe, a muslimani bježe. Ovakve situacije su srazmjerno rjeđe, ali apsolutni broj pobjeglih islamiziranih seljaka je veliki.

Očevidno da problem bježanja seljaka predstavlja nešto više od ekonomskog problema. On ukazuje na nivo proizvodnje u selu, stepen ekonomske sposobnosti seljaka da podnese povećane terete. On na izvjestan način odražava diferencijaciju imovnog stanja kod seljaka, raspored površina obradive zemlje u selu, itd. Napustiti svoju baštinu i doživjeti da je drugi zauzme, to je teška stvar za seljaka. Činjenica da seljaci ipak bježe ukazuje na mogućnost da se na drugom mjestu, možda na zemljama koje su ostale van popisa ili čak na neprijateljskoj teritoriji, nađe nova zemlja. Ona isto tako ukazuje da je broj raspoloživih radnih ruku bio nedovoljan u odnosu na fondove obradive zemlje. Ipak, mjeru tome daje fakat da u najviše slučajeva na seljačkoj baštini bjegunaca ostaje neko iz njihove porodice. To na izvjestan način osvjetljava seljačku i porodičnu solidarnost u odbrani svojih interesa u klasnoj borbi protiv feudalne vlasti. Nije jasno da li su ovakva seljačka bježanja prerastala u hajdučiju. Ali je moguće da ovakva bježanja sejlaka odražavaju, pored otpora feudalnoj vlasti, i druge momente. Na primjer, kada dođe do bježanja hrišćanskih seljaka iz sela u kojem je islamizacija uhvatila čvršći korijen, onda takvo bježanje može da ima kao jedan od svojih motiva i činjenicu religioznog sukoba i otpora islamizaciji. Isto tako je moguće da bjekstvo islamiziranog seljaka iz sela sa pretežnom hrišćanskom većinom može, pored osnovnog motiva, da implicira i vjerski momenat. Ali, zato bježanje islamiziranih seljaka zajedno sa hrišćanskim seljacima otkriva klasnu suštinu tog akta, često modificiranu momentima porodične i rodbinske povezanosti, i ukazuje da je klasni momenat preovladavao nad religijskim momentom. To takođe ukazuje da prelazak seljaka na islam nije morao biti stvar čistog unutrašnjeg uvjerenja i opredjeljenja, da je mogao predstavljati društveni i politički oportunizam i kompromis sa turskom vlašću, kao i to da islamizacija nije morala uvijek biti akt slobodne volje nego rezultat određenih uslova, pa i pritiska. Pošto se ovdje radi o mentalitetu srednjega vijeka u kome je istinsko religiozno uvjerenje univerzalno uvjerenje, mislimo da bjekstvo islamiziranih seljaka

odražava koliko je proces islamizacije seljaštva u ovo vrijeme još imao površan, više društveno-politički nego moralni karakter.

U vezi sa problemom bježanja seljaštva želimo da se ovdje osvrnemo na izvjesne kategorije statusa seljaka koji mijenja obitavalište. Te kategorije susrećemo u turskim defterima i naših drugih zemalja. To su kategorije "došlac", "prešlac" - "prišlac" i "siromah". Mislimo da pojava ovih kategorija u turskim popisnim defterima, pored ostalog, indicira patrijarhalnu zatvorenost seoske zajednice, povezane krvnim, rodbinskim i interesnim vezama. Za razliku od bjegunca "girihte", gornji izrazi označavaju kategoriju legaliziranog preseljenika iz jednog sela, odnosno iz jednog kraja u drugi. Ta legalizacija vrši se upisivanjem u defter. Moguće je stoga da "došlac" i "prešlac" predstavljaju i naknadno legalizirane i u defter uvedene bjegunce. Pada u oči da nije mali broj "došlaca" i "prešlaca" jednog sela među ljudima koji bježe iz tog sela. "Siromah" ne predstavlja grčkog eleftera već čovjeka koji se našao u jednoj sredini u kojoj nema rodbinskih veza u spletu krvno-patrijarhalnih odnosa.

Osvrnuli smo se na ovo pitanje stoga što u defteru iz 1489. godine ima podataka da turska vlast favorizuje muslimanske "prešlace" i "došlace" i što im redovno dodjeljuje zemlju u posjed. I to je bio jedan od puteva turske vlasti u favoriziranju islamizacije. Ovakvi potezi kao i islamizacija uopšte, morali su se odraziti na kompaktnost porodično-patrijarhalnih odnosa sela u negativnom smislu. Mjesto takve patrijarhalnosti vremenom će zauzeti grupisanje zajednica u selu po vjerskom opredjeljenju. Već u ovo vrijeme ta činjenica je dolazila do izraza u selima gdje je islamizacija uhvatila čvršći i širi korijen u vidu muslimanskih i hrišćanskih džemata. U sredinama gdje se islam učvrstio i afirmirao i gdje je granica između muslimana i hrišćana čvrsto povučena, uz ime neofita ne pominje se hrišćansko ime njegova oca nego za takvo lice stoji da je on "sin božjeg roba".

6. Ako bi trebalo dati globalnu ocjenu islamizacije bosanskog seljaka u XV vijeku, čiju posljednju sliku daje opširni defter bosanskog sandžaka iz 1489. godine, kao i jedan fragment opširnog deftera tog sandžaka iz 90-ih godina XV vijeka, onda se o tome može reći sljedeće. Fizionomiju bosanskog seljaštva u pogledu njegove vjerske konfesionalnosti, katoličke, pravoslavne i bogumilske, teško je odrediti po ličnim i očevim imenima, pa je teško utvrditi i ko se islamizira. Imena ljudi i žena su uglavnom ista kod sve tri konfesije. Jedino pojava popova i nekih tipično srpskih imena ukazuje nam za određeni broj sela da tu ima srpskog stanovništva. Isti je slučaj sa nekim tipično latinsko-katoličkim imenima žena, a rjeđe muškaraca, koja ukazuju na katoličku konfesiju. Ali ni tu ne možemo biti sigurni da se ne radi o bogumilima, ili bar kriptobogumilima. S druge strane, pada u oči vrlo česta pojava imena "bogumil", i to samo u selima, a ne u gradovima. Analiza pokazuje da se taj izraz upotrebljava i kao vlastito muško ime i kao apelativ, što je slučaj i sa drugim izrazima koji označavaju socijalni, profesionalni, pa i religiozni status koji pobliže određuje vlastito muško ime, na primjer: Petar, sin kovača, Nikola, sin popa, i slično. Izraz "Bogumilo selo" najbolje svjedoči o upoterbi izraza "bogumil" kao apelativa za religiozni status. Stvar otežava i to što je, kako izgleda, došlo do velikog preslojavanja i miješanja stanovništva sve tri konfesije još u doba Bosanske kraljevine, a sigurno i odmah po uspostavi turske vlasti. Neospor-

no je da je bilo sela u kojima su živjeli pripadnici dvije od tri konfesije. Već smo istakli činjenicu miješanja krstjana ne samo sa potežačenim Vlasima nego i transhumirajućim kompaktnim vlaškim skupinama koje su uživale vlaški status. Ako se tome doda mogućnost kriptokonfesionalnosti, to jest da se bogumili kriju pod vidom katolika, pa i pravoslavaca, onda se dobija određena vjersko-socijalna panorama u okviru koje se vršila islamizacija bosanskog seljaštva. Ta panorama indicira moguću konfesionalnu interakciju, osjećanje pripadnosti jednoj društvenoj klasi, kao i stepen mogućeg narodonosnog osjećanja jedne klase koja je činila masovnu bazu bosanskog naroda. Osim pojave popova u selima sa pravoslavnim potežačenim Vlasima, kao i pojave krstjana, staraca i gostiju koji ukazuju na moguće prisustvo bogumila u takvim selima, nemamo nikakvih ukazatelja za postojanje te i te konfesije. To naročito vrijedi za katoličku konfesiju. Nigdje ne nailazimo na prisustvo katoličkih sveštenika u selu. Već smo rekli da se crkve, katoličke i pravoslavne, pojavljuju u gradovima, i to u oskudnom broju. Nigdje se ne pominju crkve u tvrđavama ili njihovim suburbijama. Naravno da time ne želimo reći da pretpostavljamo da se broj katoličkih i pravoslavnih crkava ograničavao na tako minimalan razmjer, ali je očevidno da nijedna od konfesija nije bila široko i solidno organizirana s obzirom na ritualne objekte, crkve, na njihov teritorijalni raspored i organizaciju, sistem hijerarhije sveštenstva, jednom riječju, s obzirom na jedan model autoritativne crkvene organizacije, povezane sa narodom dubljim vezama ne samo svog religiozno-moralnog nego i socijalnog prisustva. Jedini izuzetak možda u ovom posljednjem čine popovi koji su oženjeni, imaju svoju djecu, svoju braću i rođake. Ali, u poređenju sa organizacijom srpske pravoslavne crkve na prekodrinskim teritorijama Bosanskog sandžaka, pravoslavna crkva srpskog stanovništva u Bosni daleko zaostaje. Tu se, kao što je slučaj u prekodrinskom dijelu Bosanskog sandžaka, ne pojavljuju tako često popovi, niti se ima utisak da su popovi po selima tako raspoređeni da pokrivaju potrebe obližnjih sela koja nemaju popa. Nedostatak jedne više ili uglednije vjersko-crkvene organizacije sve tri konfesije slabi i posebno i uzajamno položaj svake od njih u pogledu vezivanja njihovih pripadnika za jedno unutrašnje moralno-vjersko uvjerenje i u pogledu stvaranja onog posebnog medijuma uticaja vjere na socijalno i političko opredjeljenje svojih pripadnika. Kada se ima u vidu teška prošlost Bosanske kraljevine: njene unutrašnje borbe dinasta, velmoža i plemićkih grupacija, vjerske borbe između katolika i bogumila, udari protiv bogumila, težak položaj bosanskog seljaštva podvrgnutog rastućoj eksploataciji i eksproprijaciji, onda se može shvatiti da se ta crkvena neorganiziranost sve tri konfesije, koja je možda dijelom i posljedica gore navedenog stanja u historiji Bosanske kraljevine, mogla u praksi života prevoditi u činjenicu da se osjećanje pripadnosti jednoj konfesiji toliko istanjilo da je u njemu dominantan značaj imao socijalno-politički momenat opredjeljenja u tekućoj klasnoj i političkoj borbi. To bi nam možda objašnjavalo postupanje vladara i feudalaca u bosanskoj državi koje nema konsekventnost vjerskog ubjeđenja već više predstavlja laviranje, koegzistiranje i paktiranje s uglednijim predstavnicima pojedinih konfesija kao reprezentantima političkih grupacija i struja. Nepostojanje jedne jedinstvene, kompaktne i autoritativne crkve koja oličava moralnu, pa i političku i društvenu koheziju naroda u ideološkom prospektu dovelo je do toga da ni jedna

od konfesija, sama po sebi, ako se izostavi pomoć i intervenicija izvana, nije imala svoju stvarnu samostalnost kao organizirana vjerska snaga. To je bio jedinstven slučaj na Balkanu i on je dao i u pogledu islamizacije jedinstven rezultat.

Čini se da se vjersko-konfesionalna razdrobljenost Bosne i njena crkvena neorganiziranost, praćena ispreturanošću i isprepletenom pomiješanošću stanovnika triju konfesija, odrazila u selu i u tom smislu da je takvo stanje slabilo, a negdje i poništavalo čvrstu cjelinu patrijarhalnih zajednica i onemogućavalo duboku povezanost konfesije sa tom patrijarhalnošću i stvaranje jedne sinteze vjerskog i narodonosnog osjećanja. Naravno, ovakvo stanje stvari imalo je svoju gradaciju i nije se jednako očitovalo u svim selima. Stepeni takvog stanja, uz druge važne faktore, odrazili su se na širinu i nivo islamizacije u pojedinim krajevima i selima.

Iz popisnih deftera može se zaključiti da su osnovnu agrikulturnu zonu Kraljeve zemlje, tako reći njenu poljoprivrednu kičmu, predstavljali tok rijeke Bosne i oblast Neretve, vjerovatno sa župom Uskoplje, sada silno razorenom, i dijelovima župe Rame. Na potezu Bosna - Neretva nalazila su se najmnogoljudnija i najrazvijenija sela. Sa istočne strane tog poteza, u manjoj ili većoj dubini, nalazila se zona rudnika koja se oko današnjeg sarajevskog kraja povijala u jednom otvorenom luku. Oblast današnjeg Sarajeva, Vrhbosna, bila je područje graničnog dodirivanja i sudaranja posjeda bosanskog kralja i krupnih velmoža. Usljed toga i usljed turskih udara i okupacija, zona Vrhbosne bila je opustošena i nerazvijena. Ona se, istina, 80-ih godina XV vijeka pod turskom vlašću vidno oporavila, ali je daleko zaostajala za zonom Bosna - Neretva, čak i iza brodske i lašvanske nahije čiji su pojedini dijelovi bili pod udarom mađarskih napada. I bivše oblasti Pavlovića i Kovačevića zaostajale su iza zone Bosna - Neretva, ali su prednjačile u odnosu na oblast Vrhbosne, osim onih krajeva i sela koja su se nalazila na granici prema mađarskim posjedima. Ono što još karakteriše situaciju u pogledu veličine i razvijenosti sela jest činjenica da se, pored velikih i razvijenih sela i sela srednje veličine, pojavljuju mala, patuljasta sela gdjekada sačinjena od nekoliko kuća, a gdjekad od jedne kuće.

Na osnovu gornje kratke slike stanja sela i seoske privrede lakše se može shvatiti izlaganje brojnog nivoa i teritorijalne ekstenzivnosti islamizacije. Jasno se vidi da je centar i uporište turske vojne vlasti u Bosanskom sandžaku Sarajevo i njegova okolina. Taj kraj je pozadinska žiža, vitalno uporište vojnog krajišta koje se počelo konsolidirati. Glavni udarni ofanzivni i defanzivni pravac tog krajišta okrenut je prema sjeverozapadu, obuhvatajući srednji tok Bosne, drugi pravac usmjeravanja tog krajišta okrenut je prema jugozapadu, prema župi Neretvi i djelimično prema Rami. Po svemu izgleda da je vojno dejstvo tog krajišta bilo pokriveno turskim teritorijem. Adekvatno toj slici dinamike krajišta stoji u ovo vrijeme slika intenziteta islamizacije. Brojno najjača i teritorijalno najekstenzivnija islamizacija ostvarena je u sarajevskom kraju. Iza toga dolazi islamizacija na potezu Bosna - Neretva, slabeći ukoliko se udaljavamo od tog poteza i ukoliko se približavamo graničnim krajevima, odnosno zonama koje stoje nešto po strani usmjerenja dinamizma krajišta. Tako, na primjer, u župi Rami islamizacija je veća u krajevima koji su bliži župi Neretvi. Slično je sa nahijama Olovac i Kladanj, gdje se u dubini njihova teritorija bilježi znatna islamizacija, ali što se više

ide graničnim predjelima, islamizacija se tanji ili je nema. Druga stvar koja pada u oči jeste to da se ne može utvrditi kriterij u pogledu islamizacije s obzirom na veličinu sela i njihovu razvijenost. Mi smo u svim citiranim defterima, idući od nahije do nahije i od sela do sela, obračunali prosjek rente po seoskoj kući, ali ni pomoću tog faktora nismo mogli ništa sigurno utvrditi. Često se neka sela sa većim rentnim prihodom, dakle većom produkcijom, islamiziraju u većoj mjeri, a neka se sela manje islamiziraju ili se nikako ne islamiziraju do ovog vremena. Sličan je slučaj sa selima sa minimalnom ili najmanjom produkcijom. Ova konstatacija vrijedi i u pogledu broja stanovnika sela. Često neka sela sa velikim brojem stanovnika islamiziraju se u većoj mjeri, a neka u manjoj mjeri ili nikako. Ovo isto važi za manja ili patuljasta sela. I kombinacija visine naseljenosti i visine rente u analizi ne daje nikakve sigurne rezultate. Sigurno je da se ovdje radi o igri mnogobrojnih faktora, od kojih smo neke već izložili. Jedino možemo da dodamo da je za prodor ili utvrđivanje islamizacije u Bosni daleko veću ulogu igralo veliko i srednje nego malo selo, ne samo zbog ekonomskog i društvenog značaja takvih sela već i po tom što takva sela, naročito velika sela, u društvenom i porodičnom pogledu predstavljaju izdiferenciraniju i otvoreniju sredinu, što je tu lakše ostvariti organizaciju i kontrolu islamiziranih skupina. Ovo osobito vrijedi za ovu ranu fazu islamizacije, za koju se ne može reći da je dovodila do temeljne religiozne transformacije muslimanskih neofita. Po svemu bi se, dakle, reklo da je islamizacija najprije i najjače prodirala u župne krajeve i u veća i srednja sela. Ovu konstataciju ne slabi činjenica što je u nekim takvim selima islamizacija u ovo vrijeme malena ili je nema. Ali je teže odgovoriti na pitanje zašto vrlo često dolazi do islamizacije u vrlo patuljastim, od komunikacija udaljenim, planinskim selima. Možda se tu radi o ekonomskoj koristi povezanoj za klasno-vjersku orijentaciju. Kako smo gore pomenuli, među islamiziranim seljaštvom u najvećem broju pojavljuju se neofiti, a onda dolaze muslimani drugog koljena. Malen je broj muslimana trećeg koljena. Te činjenice ukazuju na vremenske početke i etape islamizacije u ovom periodu. Nema ni jedan jedini primjer islamiziranja žena. Čak nema ni primjera pomena hrišćanske žene kao supruge islamiziranog seljaka. Za ovu paradoksalnu činjenicu nemamo nikakvog objašenjenja koje ne bi bilo domišljanje.

U generacijskom pogledu objekat islamizacije su ponajviše mladi ljudi. Rijetki su slučajevi kada se pominje islamizirani otac hrišćanskog sina. Ali, da se ovdje ne radi samo o generacijskom pitanju, svjedoči fakat da, uz neoženjene, ogromnu većinu islamiziranih predstavljaju siromašni oženjeni seljaci. Takve seljake Turci označavaju izrazom "bennak". U pojedinim selima u mnogo slučajeva čak je među islamiziranim seljacima više "bennaka" nego neoženjenih. Pada u oči da je naročito veliki broj neoženjenih i "bennaka" u mnogoljudnim selima, sa većim ili manjim rentnim prihodom. Defter iz 1489. godine govori o očevidnom favoriziranju islamiziranih neoženjenih seljaka i oženjenih siromašnih seljaka. To se očituje na taj način što su često takvi neofiti ubilježeni u defter bez opterećenja resm-i čiftom, porezom lične zavisnosti prema feudalcu, osim ako se u takvim dosta čestim slučajevima ne radi o pripadnicima sitnog plemenstva pomiješanim sa seljaštvom. Ali je neosporna favorizacija "bennaka". Oni bi kao hrišćani plaćali na ime ispendže, poreza lične zavisnosti prema feudalcu, 25

akči, dakle više od jedne polovine zlatnika, a prešavši na islam, oni plaćaju samo 6 akči. Vidi se, dakle, da se Turci koriste imovinskom diferencijacijom bosanskog seljaštva i da na svoju stranu privlače siromašne seljake, što svjedoči da su u islamizaciji seljaštva u Bosni, uz klasnu antifeudalnu usmjerenost seljaštva, značajnu ulogu igrale i imovinske razlike unutar samog seljaštva.

Sigurno je da su i postojeće vjerske razlike među seljacima pogodovale islamizaciji. Ima jedna stvar koja nikako ne može biti slučajna, a koja govori o psihomentalnom biću tadašnjeg bosanskog seljaka, pa i o njegovom odnosu prema religiji kao nekoj vrsti ideološko-političkog opredjeljivanja, iza koga stoji konkretan interes seljaka. Radi se o tome da u pojedinim porodicama ili skupinama srodnih porodica u ovo doba prosto postoji neki generacijski i porodični raspored islamizacije. Tako, nailazimo na porodice ili skupine srodnih porodica gdje otac i neki sinovi ostaju u staroj vjeri, a ostali sinovi se islamiziraju. Da se to praktikovalo od najranije faze islamizacije, vidi se po tome što su od braće koji imaju sinove neki islamizirani, a neki nisu. Očevidno se tu *radi ne samo o konzervatizmu starijih nego i određenom stavu prema islamizaciji, koji* na proces islamizacije u Bosni baca karakterističnu svjetlost.

7. Važan aspekt pitanja islamizacije u Bosni predstavlja problem islamiziranih bogumila u Bosni. Kako je poznato, i danas je vladajuće mišljenje da su bogumili predstavljali masovnu podlogu i kvasac islamizacije u Bosni. Turski izvori tu tezu eksplicitno ne potvrđuju. Odmah treba reći da je bogumilstvo svoju osnovu imalo u bosanskom seljaštvu. Od krstjana turski popisni defteri za ovaj period bilježe samo jednog jedinog krstjanina u gradu. Također pada u oči da su rijetka lična imena bosanskih građana sa oznakom "Bogumil". Već smo istakli da nema ni jednog jedinog primjera islamizacije krstjana i krstjanskih sinova u ovo vrijeme. Ali su zato česti slučajevi islamizacije lica koja su označena kao sinovi bogumila. Karakterističan je dvostruki način bilježenja prisustva krstjana u pojedinim selima u popisnim defterima. U izvjesnim selima na čelu sela dolazi skupina krstjana, a potom ostali stanovnici sela. U nekim pak selima skupina krstjana dolazi na kraju popisa stanovnika sela. Možda poseban slučaj predstavlja bilježenje jednog, dva ili više krstjana rastureno među stanovnicima sela. Ovakav postupak pisara deftera nije slučajan. U prvom slučaju vjerovatno se radi o krstjanima starosjediocima datog sela, a ostali seljaci vjerovatno predstavljaju obične seljake, obične adepte bogumilstva. U drugom slučaju vjerovatno se radi o skupini krstjana koji su u datom selu starosjedioci, ali ostalo stanovništvo tog sela ne predstavlja bogumile. U ovom slučaju moglo bi se pretpostaviti i to da se tu radi o skupini krstjana koja se nastanila u jednom nebogumilskom selu. U trećem slučaju, po svemu sudeći, radi se o pojedinim krstjanima ili njihovim manjim grupama koje su se sklonile u nebogumilsko selo. Pošto Turci tretiraju krstjane u pogledu rentnih davanja kao i ostalo hrišćansko seljaštvo, postavlja se pitanje zašto defteri stalno spominju njihov atribut krstjanina. Ta činjenica mora da reflektuje neki vid odnosa turske vlasti prema krstjanima, odnosno neki vid odnosa krstjana prema turskoj vlasti. Taj vid odnosa ne može biti ekonomski, jer ne izlazi iz postojećih normi. Stoga on, možda, može biti društvene naravi, vid religijskog statusa krstjana. Treba reći da u sva tri pomenuta slučaja bilježenja krstjana u defteru u takvim selima nailazimo na primjere islamizacije osta-

lih stanovnika sela. To, bez sumnje, baca izvjesnu svjetlost na društvene i religijske odnose između krstjana i tih stanovnika sela: bilo da su ti stanovnici bogumili ili nisu, oni se islamiziraju. Ako se pri tome napomene da se u pogledu krvnog srodstva ne može u defterima otkriti nikakva veza između krstjana i ostalih stanovnika sela, onda dobijamo još jedan elemenat za osvjetljenje relacije krstjanin - obični seljak. O prisustvu bogumila u bosanskim selima, odnosno o tome da su pojedina sela kompletno bogumilska daje također zanimljive podatke popisni defter iz 1489. godine. U prvom redu, karakteristični su nazivi sela koja svoje ime izvode iz riječi gost. U nekim selima na čelu sela nalazi se gost, iza njega slijedi skupina krstjana, a iza njih dolaze obični seljaci. U takvom slučaju imamo primjere da u takvim selima nema uopšte islamizacije. Ali zato imamo primjere i da ima islamizacije. U drugim selima nema na čelu sela gosta, nego popis sela počinje skupinom krstjana, iza kojih slijede ostali stanovnici sela, što smo već napomenuli. Teško je reći šta je posrijedi kada je riječ o tome da se sela koja po svemu izgledaju kompaktno bogumilska u nekim slučajevima islamiziraju, a u nekim slučajevima ne islamiziraju. Ne može se to eksplicirati domišljanjem da se možda u takvim različitim situacijama radi o tome da se u takvim selima nalaze gost i krstjani, ali da ostalo stanovništvo nije bogumilsko, pa se ne islamizira, a da se u drugom slučaju radi o bogumilskom seljaštvu, pa se ono islamizira.

Po našem mišljenju, ovakve različite i međusobno protivrječne situacije u pogledu islamizacije u ovakvim selima bacaju izvjesno svjetlo ne samo na razvoj odnosa bogumilstva prema bosanskom društvu nego i na unutarnji razvoj samoga bogumilstva. U popisnim defterima zapaža se da krstjani drže odlične baštine i da su vrsni obrađivači zemlje. Od kralja konfiskovane baštine krstjana redovno su odlični posjedi. Isti je slučaj sa mezrama koje su nekada bile baštine krstjana. Mukata na takve mezre je redovno visoka. Ne rijetko bivše zemlje krstjana ulaze pod Turcima u kategoriju hassa-posjeda u timarima, kao što postaju čiftluci pojedinih turskih feudalaca. Sve to ukazuje da su se krstjani svojim posjedom i svojim ugledom još u ranijem vremenu počeli odvajati od obične bogumilske mase i približavati se feudalnoj, pa možda i ulaziti u nju. Iz naših izvora poznato je bogatstvo gosta Radina. Čak u turskim izvorima ima indikacija da je bosansko bogumilstvo u svom vjekovnom razvoju evoluiralo od primitivne heterodoksne vjere, možda sa snažnim patrijahalnim komponentama naslijeđenim iz ranog plemensko-rodovskog društva, i da je prerastanjem tog društva u državnu zajednicu i samo bogumilstvo, koje je bilo važan činilac razvitka bosanske države, u toku vremena doživljavalo unutrašnju klasno-političku transformaciju svojih redova na "posvećene", "posne", koji su se zbog svoje uloge u društvu počeli bogatiti i približavati klasi, i na "mrsne", obične adepte najmasovnije zastupljene seljaštvom. Interesantno je da se u defterima susreću sela sa imenima kao što je Bogumilska Gora, Borina Gorica i slično. Da li je to povezano s bogumilskim kultovima ili se ovdje radi o nečem drugom, to nije jasno, ali je svakako nešto što pripada historiji bugumila i njihovoj djelatnosti. Pomenuta diferencijacija unutar bogumilstva, kada je dobila dimenzije klasno-političkih suprotnosti, mogla je i u vjerskom i u društvenom pogledu dovesti do odvajanja i rascjepa između običnih bogumila i posvećenih viših redova bogumilstva. Vjerovatno da bi se tim fenomenom mogli djeimično objasniti i pomenuti

slučajevi u pogledu islamizacije i različito držanje običnih bogumila i krstjana prema islamskoj religiji.

8. Na koncu, želimo da se osvrnemo na ekonomske posljedice islamizacije i ekonomske implikacije u problemu islamizacije, kao i na pitanje ko su bili osnovni praktički nosioci i podsticatelji islamizacije u Bosni.

Iako je bosanska ekonomika u doba turskog osvajanja Bosne bila velikim dijelom oslabljena, pa i uništena, ona se u toku nekoliko decenija turske vlasti prilično konsolidirala i približila slici iz predturskog doba. Ovdje u prvom redu mislimo na ekonomiku bosanskog sela. Ta ekonomika u svojim najrazvijenijim zonama pokazuje relativno visoku razvijenost. Dominantna žitna kultura je pšenica koju prate kulture ječma, raži i mješanca, naročito u nerazvijenim zonama. Iako nemamo direktnih podataka nego samo globalne cifre poreza na sitnu stoku, pretpostavljamo da je i stočarstvo bilo na prilično visini. Za svinjogojstvo imamo obilne podatke iz kojih se vidi da je svinjogojstvo bilo na zavidnoj visini. I voćarstvo, iako očevidno uništeno u toku unutrašnjih sukoba i ratova, turske najezde i djelimično mađarsko-turskih obračuna, restauriralo se i čak u ponekim krajevima počelo da ozbiljno napreduje. Tu su zastupljene klasične voćne kulture: jabuka, kruška, šljiva, trešnja, orah i drugo. Ali, ono što odlikuje ekonomiku bosanskog sela na velikom dijelu teritorija, to je bila razgranata vitikultura. Vinogradarstvo je u velikom broju sela po vrijednosti produkcije konkurisalo kulturi žitarica. U nahiji Neretvi vrlo su česti slučajevi da su najveću novčanu stavku poljoprivredne produkcije predstavljali vinogradi. Sličan je slučaj, iako nešto u manjoj mjeri, u nahiji Brod. I u ostalim bosanskim krajevima, na primjer u kraju oko Sarajeva, postojali su u većoj ili manjoj mjeri vinogradi. Samo u izrazito planinskim krajevima nije bilo vinograda. Ovako visok razvoj vitikulture ukazuje na prilično visoki nivo bosanske poljoprivrede i na relativno visoku konzumaciju vina. U dobrom broju sela formirala su se vinska tržišta, od kojih neka pokazuju značajnu prodaju vina.

Islamizacijom bosanskog seljaštva došle su dvije važne grane seoske privrede u sukob sa normama islama. Te dvije grane su svinjogojstvo i produkcija vina, čija je konzumacija od strane muslimana zabranjena islamom. Da li je i kako je turska vlast mogla kontrolirati islamizirane seljake u pogledu ovih odredbi islamske religije? U pogledu konzumacije vina nemamo nikakvih obavještenja, ali zato imamo podatke u pogledu svinjogojstva i konzumacije svinjskog mesa. U pretežnoj većini sela čije je stanovništvo islamizirano ne postoji svinjogojstvo. Ali, to ne znači da u ovom početnom periodu islamizacije takvo stanovništvo nije krišom, u prešutnoj solidarnosti sela, konzumiralo svinjsko meso. Jer, u velikom broju sela sa pretežnom hrišćanskom većinom, odnosno u selima gdje nije bilo islamizacije, postojali su viškovi fonda svinja koji su mogli naći kupca u gradovima ili selima. Uostalom, nailazimo na potpuno islamizirana sela koja gaje svinje, kao i na sela sa hrišćanskim i muslimanskim stanovništvom gdje je tolika produkcija svinja da prelazi potrebe hrišćanskih gazdinstava. Bilježenje takvog stanja u popisne deftere ukazuje da je turska vlast u ovom ranom periodu islamizacije morala tolerirati stanje stvari i da je tek u daljem vremenu bila u stanju da postepeno suzbija konzumaciju svinjskog mesa od strane muslimanskog seljaštva.

Što se tiče pitanja koje su ustanove, profesije i pojedinci bili prozelitski nosioci i praktički provoditelji islamizacije u Bosni, o tom bi se moglo reći sljedeće. To je bila učena ulema, kadije, imami, hatibi, fakihi, derviši i slične vjersko-intelektualne profesije. U priličnom broju većih mjesta postojale su kadije koji su uživali timare. Vjerovatno su oni imali svoje zastupnike, naibe, u drugim značajnijim mjestima. U redovima klase spahija bio je znatan broj ljudi sa vjerskom profesijom i vjerskom kulturom. Svaka bosanska tvrđava imala je među svojim posadnicima imama. Tu su u toku vremena izgrađene džamije ili su u džamije pretvorene zatečene crkve. Iz izvora XVI vijeka vidimo da su u tvrđavama uspostavljene osnovne vjerske škole. Vjerovatno da su u islamizaciji odigrali ulogu i obični posadnici, od kojih su većinu predstavljali islamizirani slavenski Balkanci. Podizanje tekija već od prvih vremena ukazuje da su i derviški redovi imali aktivnu i značajnu ulogu u islamizaciji u Bosni. U pomenutim grupama čiftluka koji se navode u defteru iz 1468-9. i defterima iz 1485. i 1489. godine prilično značajan procent participacije u listi posjednika čiftluka ima vjerska inteligencija. Mislimo da su na širinu i tempo islamizacije u Bosni imali značajan uticaj islamizirani spahije, posadnici tvrđava i, posebno, krupni funkcioneri turskog feudalnog aparata u Bosni i van Bosne, naročito oni u službi na Visokoj Porti koji po porijeklu predstavljaju islamizirane Bosance. Oni su se osjećali kao Bosanci i svoju pripadnost Bosni i svojim porodicama izražavali su na taj način što su za svoju porodicu i svoje bliske rođake dobivali timare, čiftluke, potvrdu starih baština. Čak imamo nekoliko slučajeva da su takve baštine izlazile iz statusa mirijske zemlje i dobivale status mulka, privatne feudalne svojine. Očevi, braća i bliski rođaci takvih ljudi javljaju se i kao hrišćani, ali su u većini slučajeva islamizirani ljudi. Klasičnu ilustraciju za to predstavlja Ali-paša, koji se u defteru iz 1468-9. javlja sa titulom bega, a u defteru iz 1489. već kao paša. Pod režimom Bajazita II on se uzdiže do položaja velikog vezira. Sličan je slučaj i Sulejman-pašom, rodom iz Hercegovine, koji će doći na položaj rumelijskog beglerbega.

Iz nomenklature ličnih imena islamiziranih vidi se da su tu zastupljena klasična muslimanska imena arapskog i perzijskog porijekla, ali da tu ima i veliki broj čisto turskih ličnih imena. Takva imena nisu neofiti mogli sami izmišljati, nego su im davali učeni ljudi iz redova uleme. Nije jasno da li je svaki prelazak na islam registrovan kod kadije ili na nekom drugom mjestu. To je bilo neophodno radi evidencije islamizacije, kao i radi regulisanja feudalnih davanja predviđenih za muslimansku raju. Izgleda da su neofiti morali pri novom popisu zemalja podnijeti neko svjedočanstvo o svom prelasku na islam. O tom svjedoče bilješke na koje nailazimo u defterima. Tu se kaže da je taj i taj hrišćanin postao musliman i da je uzeo to i to muslimansko ime. U defteru iz 1489. godine čak ima slučajeva da je muslimanski neofit zadržao svoje staro ime. To bi moglo da ukazuje da je do prelaska na islam takvog neofita moglo da dođe kratko vrijeme prije popisa ili u toku popisa, prije nego je neofit registrirao svoj prelazak na islam na odgovarajućem službenom mjestu i prije nego je dobio novo, muslimansko ime.

Na kraju, želimo istaći da smo se za ovakvu formu iznošenja napomena o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku odlučili zato što smatramo da se ovdje ne radi

o užem religijskom problemu nego o širokom kompleksu promjena globalnih struktura na više planova bosanskog društva. Mi smo iznijeli pojedine facete tih različitih planova, želeći da ukažemo na metodološku stranu pristupa i razmatranja toga problema, jer ovakav metodološki pristup osigurava prilično visok stepen realnog analiziranja i rasuđivanja.

6. Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku

Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u 15. i 16. vijeku je vrlo važno pitanje ne samo kao uži, religijski, već i kao demografski, etnološki, socijalni, ekonomski i politički problem. To je pitanje koje ima daleko širi značaj nego što bi to u prvi mah moglo izgledati, a što i izvori koje smo konsultovali, radeći na drugim pitanjima, uvjerljivo ilustruju. To su popisni defteri sandžaka na bosanskohercegovačkom teritoriju, gdje se radi o preko 20 popisnih registara koji obuhvataju nekoliko hiljada stranica. Ti materijali su, međutim, toliko obilni, a podaci tako brojni i raznovrsni da se ovom prilikom može dati samo nekoliko ključnih pojedinosti pitanja o kojem je riječ.

Islamizacija Vlaha na teritoriju Bosne i Hercegovine u 15. i 16. vijeku daleko je veća nego što se do sada kod nas mislilo. Kako se, opet, ovdje, kada je riječ o Vlasima, radi o masama stočara koje su većim dijelom pripadale pravoslavnoj, a manjim katoličkoj konfesiji, to se u pogledu islamizacije u Bosni i Hercegovini nalazimo na terenu koji nije mistificiran pitanjem bogumilstva. Kako su, opet, pravoslavni i katolički Vlasi bili važan konstituens u etnogenezi današnjeg srpskog i hrvatskog naroda, to se, u stvari, njihova islamizacija u Bosni i Hercegovini može svesti na pitanje islamizacije jednog dijela pripadnika Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, ako upotrijebimo termine i kategorije modernog vremena. Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u 15. i 16. vijeku baca naknadno i komplementarno svjetlo na pitanje islamizacije župnog seljaštva i građanstva pravoslavne i katoličke konfesije u Bosni i Hercegovini u tom periodu. Svojim primjerom ona otklanja kod nas davno uvriježenu bogumilsku komponentu objašnjenja islamizacije sjedilačkog ratarskog seljaštva i građanstva, bilo da se ta islamizacija objašnjava i interpretira kao islamizacija agrarne bogumilske mase, bilo kao mase kriptobogumila koji su bili prisiljeni da se skrivaju u redovima katoličke ili pravoslavne konfesije prije uspostave osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. Ovdje, međutim, treba odmah reći da su Vlasi i pravoslavne i katoličke konfesije predstavljali poseban socijalni milje koji se i svojom ekonomikom i svojom socijalnom strukturom odsječno odvajao od svijeta sjedilačkog seljaštva i građanstva prije nego je počeo da masovno ulazi u proces sedanterizacije što je, uglavnom, započela u drugoj polovici 15. vijeka. Stoga sporadični primjeri sklanjanja krstjana u teško pristupačne, Vlasima nastanjene predjele Hercegovine u drugoj polovici 15. vijeka, kako to pokazuje opširni popisni registar Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine, ne slabe gornju tezu. O tom najbolje svjedoči i činjenica da se u docnijim popisnim defterima, od kraja 15. vijeka pa dalje, gubi svaki trag bogumilskim i krstjanskim skupinama koje

bilježi pomenuti opširni defter iz 1477. godine. A to je upravo vrijeme kada Vlasi u intenzivnom procesu sedanterizacije plave župske predjele sa stotinama sela, mezri i zemina. U Bosni, naprotiv, pomeni krstjanskih zemalja, baština, šuma i ispasišta traju, čak i u toponimima, sve do u 17. vijek.

Pitanje islamizacije Vlaha u Bosni i Hercegovini u 15. i 16. vijeku ne može se tretirati samo kao uži, religijski, problem, kao uostalom, ni pitanje islamizacije uopšte u toj regiji. To je, u svojoj dubokoj suštini, vrlo širok socijalno-ekonomski i politički problem koji ima svoje korijene u opštem društvenom razvitku u doba domaćeg, bosanskog feudalizma, u ekonomskim strukturama tog feudalizma, u vladajućem obliku feudalne baštinske svojine i položaju seoske baštine u toj društvenoj formaciji. Sudar takve feudalne strukture sa osvajačkim osmanskim feudalizmom bio je vrlo žestok i transformiranje takvih struktura u nove, osmanske oblike feudalizma izazivalo je veće strukturalne potrese nego u onim regijama Balkana gdje je bila zastupljena pronijarska svojina. To se sve odražavalo i na položaj i reagovanje župnog seljaštva i stočarskog vlaškog seljaštva i uticalo na osmansko držanje prema seljaštvu i prema Vlasima. Bosanska feudalna baština imala je tada svoja dva suštinska dijela: uži, baštinski dio koji je predstavljao najkvalitetniju zemlju i objekte proizvodnje, kao što su vodenice, stupe, samokovi i slično, koje je, uz radnu snagu seljaka, feudalac eksploatirao u svojoj režiji, i, drugi, širi, baštinski dio koji je predstavljao zemlju seljačkih baština. Klasna borba između seljaka i feudalaca dobivala je, između ostalog, svoj najoštriji izraz u nastojanju feudalca da osnovni dio svoje baštine proširi zahvatanjem najbolje seljačke zemlje. O tom ima ilustracija u najstarijim osmanskim popisnim defterima, jer su upravo ovakvi odnosi otežavali i usporavali sedanterizaciju Vlaha. Je li slučajno da do eksplozije sedanterizacije Vlaha u Bosni i Hercegovini dolazi upravo u vrijeme kada stara vlast slabi i ruši se, a uspostavlja se osmanska vlast? Kako smo to ranije istakli, Turci su uspostavljali svoju vlast u Bosni i Hercegovini shodno logici svog feudalnog sistema i u skladu sa zatečenom situacijom, a njihov timarski sistem je značio punu negaciju bosanske feudalne baštinske svojine. Timar je, naime, apsorbovao oba pomenuta dijela feudalne baštinske svojine, pri čemu je prvi dio te svojine prihvaćen kao hassa-zemlja. Tako se, zahvaljujući čvrstini timarskog sistema i jasnim odredbama o timarskoj svojini, izmijenio položaj seljačke baštine ne samo u odnosu na ukupnost feudalnog lena nego i u odnosu na hassa-zemlju. U pogledu Vlaha Turci su imali vrlo široko i realističko držanje, pa ih prihvataju kao slobodne seljake-stočare. Iz sumarnog deftera Bosanskog sandžaka iz 1468-9. godine vidi se da oni hercegovačke Vlahe, s jedne strane, tretiraju kao nomadizirajuće stočare i određuju im plaćanje novčane rente i davanje u naturi, shodno zatečenom običaju, dok ih, s druge strane, iskorištavaju kao kolonizacioni element i kao vojnu i političku snagu. Neke njihove istaknute starješine Turci prihvataju u timarski sistem, dodjeljujući im čak i krupne timare, kao što je bio slučaj s poznatim knezom Herakom, dok istodobno vlaške ratnike iskorištavaju kao vojnike s baštinama ili baštinskim timarom, kao martolose, derbendžije, sokolare i akindžije. To sve pokazuje da su Vlasi predstavljali slobodne seljake-stočare, u čijim su starješinskim vrhovima i među čijim su ratničkim ljudstvom postojale tendencije feudalizacije i stvaranja društveno-ratničke elite sposobne da se priključi feudalnoj

klasi. Ovakav proces je indikacija klasne diferencijacije unutar vlaških patrijarhalnih zajednica. Veze tih zajednica, njihovo masovno učestvovanje u transportu i transportnoj trgovini i, u vezi s tim, prođa stoke i vunskih i kožnih prerađevina potkopavali su globalni vid patrijarhalne zajednice i interesa vlaških skupina i približavali proces sedanterizacije i osipanja tih zajednica. U tom pogledu instruktivni su podaci opširnog registra hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine, gdje se javlja masa vlaških džemaata sa svojim ljetnim ispasištima - ljetištima i svojim zimištima. Oni imaju svoje starješine - knezove, vojvode i lagatore, a iz dokumenata se jasno vidi da u svojoj ogromnoj većini žive od stočarstva. Katunar je starješina džemaata, dakle knez ili vojvoda, i u njegovim rukama je vitalna funkcija vlaške - katunske proizvodnje. Primićur će se pojaviti u vrijeme pune sedanterizacije Vlaha, a knezovi i vojvode su politički predstavnici Vlaha koji s Turcima utvrđuju ljetišta i zimišta i regulišu odnose među džematima u tom pogledu.

U ovom vremenu se, međutim, vide i počeci raslojavanja Vlaha, njihove skoro masovne sedanterizacije. U doba unutrašnjih međusobica, osmansko-mađarskih sukoba i osmanskih prodora u Bosni i Hercegovini su u svom dobrom dijelu uništene proizvodne snage u selima i nezaštićenim mjestima. Sela su dobrim dijelom opustošena i napuštena, mnoge vlaške skupine su napustile Hercegovinu i krenule prema zapadu, ka moru, dok su se druge povlačile na istok prema masivima Hercegovine i Crne Gore. Turci tada sa starješinama takvih Vlaha prave sporazume i sklapaju ugovore (ahdname) za njihov povratak u Hercegovinu i daju im čitave nenapučene ili slabo naseljene krajeve da ih nasele. To su župske seljačke zemlje ili, kako registar iz 1477. godine kaže, "srpske" zemlje i sela. Tako dolazi do masovnog odsjedanja Vlaha na tim zemljama. U tom pogledu karakterističan je kraj jugozapadne Hercegovine, prema ušću Neretve i prema Duvnu, gdje se Turci koriste ratnicima tih Vlaha za osiguranje reda, čuvanje prolaza i nekih tvrđava. Pri tom se opaža da odsjedanje Vlaha u župskim selima Hercegovine ne teče uvijek u obliku kompletnih džemaata i skupina džemaata i da se oni rastaču u manje grupe i pojedince koji odsjedaju. S druge strane, pri zahvatu novih zemalja najviše koristi imaju vlaške starješine, osobito one najkrupnije koji, odvojeni od vlaške mase kojoj stoje na čelu i favorizirani od Turaka, postaju posjednici brojnih baština: mezri, čiftluka, ispasišta, mlinova i stupa koje uživaju kao mulk ili uz plaćanje odsjekom ili vlaškom filurijom, a često dobivaju i pojedine zakupe (na primjer, saobraćaja laša i plovila na Neretvi). Vojvode, odnosno knezovi, organizuju martološke i derbendžijske službe kao vrhovne starješine, pomažu kupljenju vlaške rente i carskog dobra, otkrivaju u defter neupisane zemlje i sela i sabiru hajmane, tj. župske stočarske seljake koji nisu uneseni u defter.

Pri oživljavanju suburbija i razvijanju gradova Vlasi i njihove starješine igraju važnu ulogu kao kolonizacioni i vojni elementi, a iz kasnijih popisnih deftera vidi se da su oni igrali značajnu ulogu i u službi rudnika. Otuda se u ne malom broju suburbija, gradova i rudnika javljaju vlaške starješine tako da se može reći da je ponegdje vlaški knez u takvim mjestima nadomjestio ranijeg gradskog kneza.

Karakteristična je i uloga Vlaha, njihovih starješina i vojnuka u nastanku i razvitku Sarajeva, zasnovanog 1462. godine. Tako se, npr. u popisnom defteru Bosanskog san-

džaka iz 1541-1542. godine među zavještačima vakufa nalazi i Selima, kćerka islamiziranog vojnuka. Na osnovu takve uloge Vlaha i njihovih starješina Turci daju citirane privilegije vlaškoj eliti, čime vlaške mase, čiji se proces sedanterizacije u Hercegoini naglo ubrzava, postepeno ulaze u postojeći stroj feudalne svojine. Tako Vlasi u ovo ranije vrijeme, do 30-tih godina 16. vijeka, ulaze u prihode carskih ili sandžačkih hasova, da bi, poslije toga, počeli ulaziti u okvire timara i zeameta. Iz pomenutog opširnog deftera hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine, pa dalje, vidi se da Turci priznavaju vlaškim starješinama neku vrstu feudalnih odnosa na njihovim baštinama i čiftlucima i mezrama. O tome svjedoči ustanova rataja i teklića koji se stalno bilježe među ratajima i uz rataje, a na ispitivačima ranijeg razvoja Vlaha je da utvrde da li se ovdje radi o prerastanju ranije patrijarhalno-gentilne ustanove u novi odnos feudalne prirode. Zbog svega ovoga došlo je do početaka islamizacije Vlaha u ovo najranije vrijeme. Ona je, međutim, brojno malena i ograničava se na neke vlaške starješine, njihovu djecu, braću i rođake, dok su rijetki slučajevi islamizacije običnih Vlaha, među kojima se ističu rataji. Dodajmo da među ratajima često susrećemo došlace, dakle ljude došle iz druge vlaške skupine ili neke druge sredine, što baca svjetlo na porijeklo i prirodu ove ustanove. Također su rijetki i primjeri islamizacije vojnuka i martolosa u ovo vrijeme. Recimo da prve primjere islamizacije vlaških starješina nalazimo u vlaškim skupinama istočne i srednje Hercegovine. Sličan je i slučaj islamizacije vlaških starješina na srbijanskom dijelu Bosanskog sandžaka, o čemu svjedoče tri najstarija popisna deftera ovog sandžaka (iz 1468-9., 1485. i 1489. g.). Da ovi počeci islamizacije nisu posljedica malog uticaja pravoslavne crkve međ Vlasima svjedoči činjenica da se još u ovo najranije vrijeme u vlaškim džemaatima i u vlaškim selima često susreću popovi, da nisu rijetki slučajevi da se braća i bliski rođaci vlaških starješina pominju kao popovi i kaluđeri i da čak nailazimo na primjere da je pop starješina džemaata ili skupine džemaata. Miješanje sa župskim pravoslavnim stanovništvom stvara kod Vlaha u procesu sedaneterizacije svijest o bliskosti ili istovjetnosti vjere i bića Vlaha i Srba, pa nailazimo na primjere da od dva sina istog oca jedan ima kao lično ime etnonim Vlah, a drugi etnonim Srbin. Svakako da ova pojava ima za svoju pozadinu dugi prethodni historijski proces slavizacije Vlaha, o čemu govore ne baš sporadični relikti romanske i albanske nomenklature ličnih imena kod Vlaha. U osmanskim službenim aktima, fermanima iz druge polovine 16. vijeka, koji govore o pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini, patrijarh, mitropoliti i episkopi se nazivaju prelatima Vlaha i Srba. Vjerovatno da je na početke, a osobito na docniji širi tok islamizacije Vlaha u Bosni i Hercegovini uticala već ranije prilično velika, a docnije masovna islamizacija župskog seljaštva i stanovništva gradova i trgova, pripadnika feudalne klase, posjednika timara i čiftluka. Ali, kada bi to bio jedan od glavnih podsticaja za islamizaciju vlaških starješina i običnih Vlaha, kako onda objasniti islamizaciju Vlaha na srbijanskom dijelu Bosanskog sandžaka gdje je islamizacija sjedilačkog seljaštva i građanstva minimalna, sporadična pojava? Očevidno je da se ovdje radi o krizi transformacije klasne strukture vlaških zajednica, sagledane u svjetlu značaja i uloge Vlaha u okviru osmanskog feudalnog stroja definitivno instaliranog na cijelom Balkanu. Pomenuto stvaranje sloja vlaških starješina sa baštinama, mulkovima, čiftlucima u Hercegovini paralelna je

pojava sa planskim stvaranjem čiftluka na inicijativu i odobrenje centralne vlasti još od početka instalacije osmanskog feudalizma u Bosni i Hercegovini. U prvom sumarnom defteru Bosanskog sandžaka navode se velike grupe čiftluka u bosanskom i hercegovačkom dijelu tog sandžaka, a u defterima Bosanskog sandžaka iz 1485. i 1489. godine ta grupa čiftluka narasla je na nekoliko stotina i za nju se kaže da su te čiftluke dijelili sandžak-bezi, počevši od Isa-bega. Uživaoci tih čiftluka su svjetovni i duhovni pripadnici feudalne klase, domaćeg i stranog porijekla, građani, trgovci, zanatlije i drugi slojevi, a među hrišćanima feudalcima koji uživaju te čiftluke nalaze se i vlaške starješine. Pored te grupacije čiftluka, međutim, i u Bosanskom i u Hercegovačkom sandžaku zabilježeni su brojni pojedinačni čiftluci. Pomenuta grupacija čiftluka daje rentu mukatom (odsjekom), a pojedinačni čiftluci imaju rentu s odsjekom ili normalnu ušursku rentu. Izuzetak čini nekoliko mulk-čiftluka, znači neopterećenih rentom, koji su izraz posebne carske milosti, podstaknute rođacima posjednika takvih čiftluka koji su obavljali važne funkcije na carskom dvoru. Svrha velike grupacije čiftluka i ostalih pojedinačnih čiftluka bila je dvojaka: prvo, da se podstakne oživljavanje i jačanje privredne proizvodnje inicijativom i sredstvima feudalaca i ostalih bogatijih društvenih slojeva i, drugo, da se u žestokom sudaru osmanskog feudalnog oblika svojine i dokinutog domaćeg feudalnog oblika svojine stvori posredujući oblik svojine koji se može uklopiti u okvire režima mirijske zemlje. I dok je prvi momenat bio privremena, prelazna mjera, drugi je imao fundamentalno značenje: i on će, u uslovima masovne islamizacije i stvaranja novog tipa osmanskog vojnog krajišta u Bosni i Hercegovini, oslonjenog ne samo na muslimansku klasu spahija i ostale vojne redove čije su vitalno jezgro sačinjavali domaći feudalci i ratnici nego i na masovnu muslimansku većinu stanovništva sela i gradova, predstavljati negaciju domaće feudalne i seljačke baštine. To je u dubljem historijskom smislu predstavljalo bitnu transformaciju feudalnog oblika posjedovanja u Bosni i Hercegovini pod dominacijom muslimanske populacione većine.

Stoga ovaj rani period stvaranja velikog broja čiftluka predstavlja anticipaciju vremenu koje mi nazivamo periodom čiftlučenja, a koje ne karakterizira samo stvaranje feudalnih čiftluka na kojima radi raja ili, eventualno, ratni zarobljenici i oslobođeni robovi nego i stvaranje seljačkih čiftluka na kojima radi seljak za sebe, kao na bivšoj seljačkoj baštini. I seljački i feudalni čiftluk u pogledu spahijske rente supsumirani su timarskom sistemu, a obje vrste čiftluka su u praksi mogle biti u rukama hrišćanskih feudalaca i vlaških starješina, kao i hrišćanskih seljaka. Ali, izvori hiljadama primjera pokazuju da je zakonita tendencija čiflutčenja bilo to da su se čiftluci u ogromnoj većini nalazili u rukama muslimana, te da se broj čiftluka u hrišćanskim rukama stalno smanjivao i prelazio u ruke muslimana, u skladu sa apsolutnom dominacijom muslimanske većine. Ovu konstataciju ne slabi ni činjenica da su čiftluci odigrali ogromnu ulogu u daljem proširivanju osmanskog teritorija na račun Mađara, Hrvata i Mlečana, te da su u novim kolonizacijama bili efikasan oblik saradnje s hrišćanima, osobito s vlaškim starješinama. Treba, međutim, napomenuti da je čiflutčenje, koje je imalo ogroman uticaj na ubrzanje i proširenje islamizacije hrišćanskog seljaka i građanina, pa i na islamizaciju Vlaha, bilo izraz ne samo potreba društveno-političke situacije u Bos-

ni i Hercegovini pod osmanskom vlašću nego i refleks evolucije timarskog sistema u Osmanskoj Carevini.

Pod Bajazitom II je, pod pritiskom vakufa i mulkova, došlo do krize timarskog sistema koju je privremeno otklonio Selim I, ali nije mogao spriječiti tendenciju stvaranja čiftluka u Carevini. To se vidi i u Bosni i Hercegovini, gdje je sve do kraja njegove vladavine hassa-zemlja na timarima održana, a reklo bi se da je i konsolidirana pod njegovom vladavinom. Pod Sulejmanom Zakonodavcem hassa-zemlja u Bosni i Hercegovini naglo slabi i u praksi se nalazi u punoj likvidaciji za račun sve jačeg procesa čiflutčenja, pa je krajem Sulejmanove vladavine i likvidirana tako da je nestao i posljednji relikt stare bosanske baštinske feudalne svojine. Timarski posjed brisao je ne samo suštinu nego i granice bivših feudalnih baština, a sada čiftluk dokrajčuje i feudalnu i seljačku baštinu. U feudalni čiftluk ulaze dijelovi bivše feudalne baštine, i to uži dio putem apsorbiranja hassa-zemlje, a širi putem eksproprijacije seljačke baštine. Rijetki su, međutim, slučajevi da se cjelina bivše feudalne baštine poklapa s cjelinom feudalnog čiftluka, iako se ta tendencija zapaža kod domaćih islamiziranih feudalaca. Ponajviše se restauracija bivših feudalnih baština vrši djelomično i u sklopu novih zemljišnih cjelina, pa seljački čiftluci nastaju iz starih seljačkih baština i njihovih dijelova spajanjem dviju ili više baština, kupljenih ili dobivenih krčenjem, stalnim pratiocem procesa čiflutčenja tokom 16. vijeka. Tako je proces čiflutčenja izraz dominacije ne samo feudalne muslimanske klase nego i muslimanskog društva u cjelini, u čemu učestvuju feudalci, građani i seljaci i što je doprinijelo materijalnoj, društvenoj i političko-religioznoj moći već uveliko omasovljenog muslimanskog dijela društva na račun ostalog, nemuslimanskog dijela bosanskohercegovačkog društva. Time je muslimanski dio tog društva postajao potpuno spreman i angažovan ne samo za dalje proširenje osmanskog teritorija u Bosni i Hercegovini nego i za učestvovanje u osmanskim osvajanjima u Panoniji i prilazima srednjoj Evropi.

Kada potkraj 16. vijeka osmanski osvajački elan počinje sahnuti i trpjeti poraze, kao onaj kod Siska 1593., tada se, radi dalje konsolidacije domaće bosanske feudalne klase kao hegemona bosanskog feudalnog društva, u redovima te klase rađa misao i zahtjev da se timarski sistem u Bosni i Hercegovini preobrazi u tip odžakluk-timara, za što je ideju dao sistem nasljeđivanja čiftluka. Tako bi se u okvirima ustanove mirijske zemlje domaći bosanski feudalci u pogledu svoje moći i raspolaganja zemljom, istina u novim formama, maksimalno približili ekonomskim društvenim i političkim pozicijama koje su nekada u Bosni i Hercegovini imali njihovi daleki prethodnici - posjednici plemenitih baština, a bosanski timarski sistem bi se odbranio od sve većih nasrtaja centralne i pokrajinske birokratije čiji predstavnici u drugoj polovini 16. vijeka, što više vrijeme protiče, dobivaju sve veći broj najvećih i najboljih zeameta i timara. Na kraju ove nužne digresije možemo zaključiti da se čiflutčenje pojavljuje kao najprisniji korelat dalje masovne feudalizma u Bosni i Hercegovini.

Poslije ovog biće nam lakše da globalno iznesemo dati tok islamizacije Vlaha u Bosni i Hercegovini, pa odmah recimo da su dvije stvari fundamentalno uticale na islamizaciju Vlaha u Bosni i Hercegovini. Prvo, to je izneseni proces čiflutčenja koji će, osobito od 30-tih godina 16. vijeka, zahvatiti veliku masu već uveliko sedanteriziranih

Vlaha. Drugo, to je odluka centralne vlasti da se dokinu, odnosno ograniče, vlaške privilegije povećavanjem filurije, odnosno prevođenjem vlaških ratara pod režim ušura i njihovim uklapanjem u zeamete i timare, kao i dokidanjem vojne službe vojnuka i njihovih rentnih privilegija, sužavanjem broja i uloge martolosa itd., što se desilo kratko vrijeme iza mohačke bitke. Naravno, ove mjere centralne vlasti izazvale su ogromno nezadovoljstvo Vlaha u Bosni i Hercegovini, što je dovodilo do njihovog prebjegavanja sa osmanskog teritorija, čiji masovni počeci upravo padaju negdje u ovo vrijeme. Ove mjere naročito su pogodile vojnuke čiji je red bio masovan i igrao značajnu vojnu ulogu. Našavši se u procjepu svog novog položaja i procesa čiflutčenja, oni će brzo početi da gube svoje baštine za račun muslimanskih čiflutčara. Ilustracija za to imamo u popisnim defterima Bosanskog, Kliškog i Zvorničkog sandžaka, osobito onog prvog, počevši od 4. decenije 16. vijeka, gdje se vidi kako u Bosanskom sandžaku na stotine vojnučkih baština prelazi u ruke muslimanskih čiflutčara. Pokušaj vojnuka hrišćana da održe svoje baštine njihovim pretvaranjem u čiftluke rijetko uspijeva, pa se oni nalaze pred alternativom ili da prihvate islam i zadrže svoje čiftluke, ili da, zajedno s ostalim Vlasima, idu na zapad u novoosvojene krajeve koje je trebalo kolonizirati i oživjeti ili da bježe s osmanskog teritorija. S naglim proširenjem osmanskog osvajanja na zapadu proces islamizacije naglo raste, a s njim zajedno i proces čiflutčenja. Kratko vrijeme iza svršetka 3. decencije islamizacija sela i gradova naglo buja, a iz opširnog deftera Bosanskog sandžaka, kome je priključen i Kliški sandžak, iz 1540-42. godine, vidi se da će ubrzo na starim teritorijama Bosanskog sandžaka, i u selima i u mnogim gradovima doći do eklatantne većine muslimanskog stanovništva. To nam potvrđuju dva opširna deftera tog sandžaka iz posljednjih godina vladavine Sulejmana Zakonodavca, kad bujanje čiflutčenja prerasta u poplavu. I dok se broj neofita timarnika smanjuje, jer je gotovo dokrajčena stara hrišćanska feudalna klasa, dotle naglo raste broj neofita posjednika čiftluka, među kojima značajno mjesto zauzimaju islamizirani vojnuci, njihova braća i sinovi. Sve akindžije su islamizirane, bilo da se radi o akindžijama seljačkog ili vlaškog porijekla. I martolosi se listom islamiziraju, a i derbendžije su zahvaćene islamizacijom. Čak je i kompaktna grupacija Vlaha oko Maglaja, naseljena tu u 80-tim godinama 15. vijeka, zahvaćena islamizacijom.

Takvo je stanje u Bosanskom sandžaku počevši od kraja 3. decenije 16. vijeka i dalje, dok je, prije toga, tokom posljednje decenije 15. i u toku prva dva desetljeća 16. vijeka, ono bilo znatno drukčije. Za to vrijeme osmanski teritorij ni u Bosanskom ni u Zvorničkom sandžaku nije onoliko proširen koliko se dosad mislilo, o čemu svjedoče dva sumarna deftera Bosanskog sandžaka iz 1516. i 1520. godine. Iz tih registara se vidi da Turci 1516. drže nahiju Vrbanja u pravcu Jajca i Banjaluke, a da s južne strane drže i nahije Kupres i Glamoč. 1520. u njihovom posjedu su tvrđave Ključ i Kamengrad, ali nema nikakvog pomena da je u osmanskoj ruci čitav niz tvrđava na potezu Jajce - Banjaluka i krajevi oko njih. Dva deftera iz doba sandžakbegovanja Gazi Husrev-bega u Bosni pokazuju da je temeljni i odlučni prodor Turaka prema zapadu sve do Zrmanje i na sjeverozapadu do u regiju Banjaluke i župe Kobaš uslijedio u njegovo vrijeme i da je on tu odigrao vrlo vidnu ulogu. Osmanski teritorij je tada bio džinovski proširen, a što se tiče doline rijeke Bosne do 1516. odnosno 1520. godine, tu su Turci zauzeli župe

Ozren i Trebetin, tvrđave Dobor i Doboj s okolinom. Ono što pada u oči je to da je ogromna masa Vlaha bačena u dolinu rijeke Bosne, počevši od nahije Visoko, pa do Dobora i Doboja, uključujući i nahiju Lašvu. Čini se, međutim, da je i kraj oko Sarajeva doživio novu kolonizaciju Vlaha. Teško je reći da li je to bilo u posljednjoj deceniji 15. ili u prve dvije decenije 16. vijeka. Sigurno je da je kolonizacija Vlaha u nahijama Ozren i Trebetin najrecentnija i da su oni tu naseljeni odmah poslije njihovog osvajanja. Vlasi tu plaćaju od kuće samo 55 akči, slično nahijama Kupres i Glamoč, gdje je renta, također, 55 akči. Većina ovih Vlaha je iz Hercegovine i u njihove priviliegije se ne dira, jer te mase i u dolini rijeke Bosne i u nahijama Kupresa i Glamoča brane krajište i predstavljaju kolonizacionu rezervu za naredno osmansko osvajanje u pravcu zapada i sjeverozapada. U tim nahijama prodor muslimanskih čiflutčara je minimalan, a islamizacija je neznatna. Recimo, pri tom, da je i strateški vrlo važna nahija Uskoplje kolonizirana Vlasima, vjerovatno već krajem 15. vijeka. Ukratko, sve vlaške skupine Bosanskog sandžaka, i one starije i one skorašnje, nisu na udaru čiflutčenja niti se znatnije islamiziraju.

Situacija u Hercegovačkom sandžaku u pogledu islamizacije Vlaha krajem 15. i početkom 16. vijeka je nešto drukčija. Iz popisnog deftera s kraja 2. i početka 3. decenije 16. vijeka vidi se da je u istočnoj Hercegovini islamizacija Vlaha i vlaških starješina mala, ali da se nastavlja. Ovdje sada, pored starih neofita i njihovih sinova, nailazimo i na svježe neofite. U srednjoj, južnoj i jugozapadnoj Hercegovini polako rastu stari i nastaju novi gradovi, a islamizacija župskog seljaštva se ubrzava. Prelazak Vlaha na zemljoradnju je sve brži i sve širi. Period čiflutčenja je započet i u njemu kao partneri učestvuju muslimanski feudalci i građani, a naročito se ističu, uostalom kao i u bosanskom sandžaku, zapovjednici i posade tvrđava. Kao značajni partneri muslimanskih čiflutčara figuriraju vlaške starješine i vlaški ratnici koji su u službi brojnih tvrđava, što doprinosi da se ubrzava klasna diferencijacija i klasna borba unutar vlaških zajednica. Istina, još se pominju katunari i ljetišta katuna po džematima. Zimišta se više ne pominju, ali se već nailazi na ljetišta koja pripadaju selu, a ne katunu-džematu. Pojava primićura govori o sve većem značaju zemljoradnje, ali njena mala produktivnost čini zemljoradnički posjed labilnim i povećava glad za zemljom. Iako ima još nenaseljenih i neograđenih dijelova zemlje, krčevinarstvo uzima sve većeg maha. U takvoj situaciji, prikliješteni stanjem odnosa unutar svojih zajednica u prosjepu čiflutčara, Vlasi traže izlaze u islamizaciji, koja je još mala u poređenju sa Bosanskim sandžakom, ali je značajna kao prva etapa docnije masovne islamizacije u Hercegovini. Eksplozija osmanskih osvajanja na zapadu, ukidanje vlaških privilegija i likvidiranje službe vojnuka i ranijih privilegija martolosa samo još više pojačavaju izneseni društveni proces kod Vlaha, pojačavaju pritisak čiflutčenja i ubrzavaju njihovu islamizaciju. Izlaz iz ovakvog stanja je spontano, svojevoljno seljenje prema novnoosvojenim zemljama ili na osnovu ugovora s Turcima, pa otuda i veliki udio hercegovačkih Vlaha u kolonizaciji novih dijelova Bosanskog sandžaka i teritorija Kliškog i Zvorničkog sandžaka. Tako su hercegovački Vlasi nalazili nove zemlje i nove mogućnosti za život, a njihov položaj je, zato što su se u novoosvojenim krajevima ponavljali procesi kroz koje su u Hercegovini ranije prošli, u prvo vrijeme bio lakši nego u Hercegovini.

Tu, u Kliškom sandžaku, privremeno su se mirili interesi Vlaha i osmanske vlasti. Kasnije, kad se osmanska vlast tu stabilizira i počne proces čiflutčenja, čiji su osnovni nosioci tvrđavske posade, Vlasi i njihove starješine angažovane u martološkoj, azapskoj i farisanskoj službi čitavog niza tvrđava, uživaće čiftluke i zemine za tu službu. No, oni će, pod pritiskom opšte situacije u Bosni i Hercegovini, u sredini okorjelih muslimanskih posadnika i ratnika, od kojih mnogi nose nadimak deli ("divane" - nabodica, ludo hrabar ratnik) i sami, još kao hrišćani, uzeti te iste nadimke i u takvoj atmosferi, hranjenoj njihovim vlastitim interesima učestvovanja u posjedu zemlje i ratnoj dobiti i pljački, početi prelaziti na islam. Zato su, uostalom, u tim tvrđavama isturenog krajišta znatan dio posada predstavljali domaći islamizirani ljudi koji su došli iz Bosne i Hercegovine. Tako će se iz tog ljudstva domaćeg porijekla, nevlaškog i vlaškog, stvoriti čuveni sloj muslimanskih krajišnika čija su djela i sudbine ušle u krug naše narodne epike.

Ovo izlaganje završićemo s nekoliko konstatacija o daljoj islamizaciji Vlaha u Hercegovini u toku 16. vijeka. To razmatranje zasnivamo na nekoliko popisnih deftera iz druge polovine 16. vijeka koji pokazuju da su glavni faktori islamizacije bili čiftlučenje i razvoj starih i nastanak novih gradova. U ovoj fazi čiftlučenja vlaške starješine od ravnopravnog partnera sve više padaju u podređen položaj i sami bivaju meta čiflutčenja.

Ali, glavni udar doživljavaju obične vlaške mase koje snose sve teža davanja i terete. Mjesto filurije tu su ušurska renta, ispendže, harač, izvanredni nameti i tereti, a od bivšeg slobodnog seljaka nastaje rajetin.

Uticaj gradova na islamizaciju Vlaha je neosporan, kao i uticaj tvrđava i njihovih suburbija, za što, ilustracije radi, navodimo uticaj tvrđave Počitelja na islamizaciju Vlaha u tom kraju. Kao drugu ilustraciju navodimo osnivanje i razvitak kasabe Režca, bivšeg vlaškog sela. Tako i u Hercegovini kao i u Bosni, gradovi i ekonomski, i socijalno, i kulturno i religijski utiču na islamizaciju. Defteri 15. vijeka indiciraju, a oni iz 16. ekspliciraju i egzempliciraju ulogu osnovnih vjerskih i srednjih škola, ulogu imama i propovjednika, a posebno ulogu derviša i njihovih tekija. Derviši se javljaju često među posadnicima tvrđava i ravnopravno učestvuju u procesu čiftlučenja. Riječju, islamizacija Vlaha u Hercegovini, i po broju i po obimu, postaje značajna i masovna, a oni, bilo da se radi o pravoslavnim bilo o katoličkim Vlasima, u etnogenezi hercegovačkih muslimana igraju vrlo značajnu ulogu. Naravno, proces islamizacije nije jednako i u istoj mjeri zahvatio sve Vlahe, jer su oni različito i neravnomjerno prolazili kroz procese prelaženja na zemljoradnju. Čini se da je sve teže stanje hercegovačkog, osobito hrišćanskog seljaštva u drugoj polovini 16. vijeka u nekim dijelovima stočara-nomada usporio prelazak na zemljoradnju, čak i reaktivirao nomadsko stočarstvo kao ekonomsku nužnost i kao posljedicu socijalnog i političkog otpora prema osmanskoj vlasti. Tome su doprinijeli i prirodni uslovi regije, a posebno činjenica da je vlaško krčevinarstvo uništilo bogate hercegovačke šume. Ilustracije radi, recimo da se Mlečanin Fabricius u prvoj polovini 16. vijeka javlja kao zakupnik eksploatacije brojnih šuma u okolini Mostara. O oživljavanju nomadskog stočarenja daje indikacije i sumarni

popisni registar sandžaka Bosne s kraja osme ili početka devete decenije 16. vijeka. Tu se pominju nove filurdžije (yeni filuricijan), tj. Vlasi stočari koji plaćaju filuriju.

Islamizacija Vlaha u Zvorničkom sandžaku bila je prilično obimna i prilično intenzivna. I nju, međutim, prate slični fenomeni kao u ostalim sandžacima, jer je i tu sve kasnilo u poređenju sa prvobitnim teritorijem Bosanskog sandžaka zbog postojanja susjedne srebreničke banovine. Kasnila je i masovna islamizacija seljačkog i gradskog stanovanja stanovništva, a i proces čiftlučenja i vremenski i po intenzitetu, pa su tek poslije uništenja srebreničke banovine naseljene novoosvojene opustjele nahije Vlasima.

Islamizacija Vlaha u Zvorničkom sandžaku razvijala se u istim uslovima i prošla je slične faze kao u Bosanskom i Hercegovačkom sandžaku, ali je kasnila nekoliko decenija. Islamizacija Vlaha u ovoj regiji kompletira sliku participacije Vlaha u etnogenezi bosanskohercegovačkih muslimana. U tom sandžaku ekrazantnu većinu islamiziranih do kraja 16. vijeka predstavljaju Vlasi, najvećim dijelom porijeklom iz Hercegovine, kolonizirani u toj regiji tokom tog vijeka.

7. Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni - Zvornički sandžak

Islamizaciju Vlaha u Zvorničkom sandžaku možemo sistematski pratiti tek od 1530. godine, jer raniji popisni defteri tog sandžaka nisu sačuvani, ali je jasno da su krajevi koji su ušli u taj sandžak masovno koloniziranini Vlasima u znatno ranije vrijeme i da su osnovnu masu koloniziranog stanovništva predstavljali stočari iz Hercegovine.Vjerovatno da je ta kolonizacija započela kratko vrijeme nakon uspostavljanja osmanske vlasti i da je intenzivno trajala sve do zauzimanja Srebreničke banovine i pomicanja granica Zvorničkog sandžaka do rijeke Save.Takva masovna kolonizacija uslijedila je iz više razloga. Osmansko-ugarske borbe u vrijeme i iza osmanskog zauzimanja Bosanske Kraljevine, u prvom redu koncentrirane oko važne tvrđave Zvornika, izazvale su velika pustošenja, pogibiju i bježanje stanovništva. Napetost i borbe, sa svim razornim posljedicama, trajale su i dalje, sve do zauzimanja Srebreničke banovine. Kao rezultat tih borbi, došlo je do novih razaranja, kako na teritoriju koji su držali Turci, tako i u krajevima koji su ulazili u sastav Srebreničke banovine.Te borbe i pustošenja bile su dio jednog većeg pojasa rata i razaranja koji je obuhvatao sjeveroistočnu, sjevernu, sjeverozapadnu i zapadnu granicu Bosanskog sandžaka, u stalnom četovanju, upadima i sukobima Turaka sa ugarskim snagama Srebreničke i Jajačke banovine. Tek poslije uništenja tih dviju banovina moglo se sa osmanske strane prići definitivno konsolidaciji života i proizvodnje, kao i popunjavanju populacijskih breša u pojedinim krajevima.Tada je došlo do posljednjeg velikog kolonizacionog talasa vlaških masa u tim krajevima. U ranije vrijeme kolonizacija Vlaha u Zvorničkom sandžaku imala je ne samo ekonomski nego i vojni karakter. Vlaški ratnici služili su za odbranu osmanskog teritorija od napada iz Srebreničke banovine i za osiguranje sjevero-istočnog dijela Zvorničkog sandžaka od strane Ugara koji su držali Beograd kao ključnu stratešku tačku. O tom svjedoči veliki broj vojnuka martolosa, derbendžija i tvrđavskih musellema, kako to vidimo iz popisnih deftera Zvorničkog sandžaka iz kasnijeg vremena. Uklanjanjem ugarskih uporišta u Bosni povećala se ekonomsko-proizvodna, a smanjila vojna uloga Vlaha i u Zvorničkom sandžaku. Na položaj Vlaha u tom sandžaku također se odrazila odluka centralne vlasti, u neposrednom vremenu iza Mohačke bitke, da se Vlasi svedu na stepen raje. Naravno, stvarno svođenje Vlaha na stepen obične raje i dokidanje privilegija vojnih redova vojnuka i martolosa moralo se provoditi pestepeno, u nekoliko faza. Svaka prenagljena mjera u tom pogledu nailazila je na otpor Vlaha, prijeteći da dovede do njihovog masovnog bježanja. U tom pogledu je vrlo interesantan podatak opširnog deftera Zvorničkog sandžaka iz 1543. go-

dine o vlaškom naseljavanju nahije Nenavište. To naseljavanje izvršeno je u ranije vrijeme, u doba sandžak-bega Džafer-bega. Vlasi su u to vrijeme bili već svedeni u status ušurske raje, pa se može zaključiti da se desilo u vremenu između 1528. godine i 1548. godine, kada je napisan pomenuti opširni defter Zvorničkog sandžaka. Prije tog naseljavanja Nenavište je predstavljalo pust, barovit i nenaseljen kraj. Džafer-beg je sa knezovima i primićurima Vlaha sklopio pismeni ugovor o rentnim i poreskim obavezama Vlaha. Vlasi su bili dužni da daju ušur bez salarije, a u naknadu za ispendže i neka sitnija davanja od kuće filuriju, to jest 50 akči. Vlasi daju haradž i ovčarinu, pčelarinu, svinjarinu, mlađarinu i badihave, ali su oslobođeni od divanskih nameta i obaveze čerahora. Kada je vlast prilikom popisa 1548. g. htjela da poveća obaveze Vlaha, oni su izjavili da te nove obaveze ne bi mogli podnijeti i da bi bili primorani da bježe. Stoga je vlast ostavila njihove stare obaveze i u defteru iz 1548. g. Tu se radilo o jednoj kompaktnoj i recentno naseljenoj grupaciji Vlaha: sva su sela vlaška i među njima nije započela islamizacija, s izuzetkom 2 vlaška neofita u selu-trgu Modriću gdje je postojala muslimanska skupina od 24 kuće i 18 neoženjenih, uz vlašku skupinu od 30 kuća i 4 neoženjena, s primićurom i teklićem. U sumarnom defteru Zvorničkog sandžaka iz 1533. g. selo Modriče je zabilježeno u nahiji Gračac, sa 15 hrišćanskih kuća i 4 neoženjena i 2 muslimanske kuće. U toj nahiji se nalazi mezra pod imenom Nenavištska ravnica, bez stanovnika. Proizlazi da je do vlaške kolonizacije došlo u nešto kasnijem vremenu i da se formirala vlaška nahija Nenavište. Islamizacija Vlaha u Zvorničkom sandžaku kasnila je u odnosu na Bosanski i Hercegovački sandžak za nekoliko decenija, a njen obim u teritorijalnom smislu bio je određen činjenicom da je u Zvornički sandžak ulazio izvjestan dio srpskog teritorija, s druge strane rijeke Drine, gdje se jedino u nahiji Ptičar može govoriti o prodoru islamizacije u nešto znatnijem obimu. Razloge za zakašnjelost islamizacije u tom sandžaku treba tražiti u njegovom položaju krajem 15. vijeka i početkom 16. vijeka, sve do pada Srebreničke banovine. Dobar dio tog sandžaka predstavljao je vojno krajište prema Ugrima, izložen nesigurnosti i pustošenju. To se odrazilo na razvitak timarskog sistema i drugih ustanova osmanskog poretka. Tu je kasnio i proces čiflutčenja, u poređenju sa Bosanskim sandžakom. Takođe je kasnio razvitak većeg broja gradova i trgova. Timarnici tog sandžaka u to ranije vrijeme bili su angažirani u lokalnoj službi i odbrani teritorija na liniji dodira sa Ugrima. Tako je nastao red džundija koji će biti karakterističan za ovaj sandžak. Ogromna množina Vlaha koja je naseljena u to ranije vrijeme na osmanskom teritoriju i na teritoriju zauzete Srebreničke banovine svjedoči o velikim međusobnim pustošenjima strana u sukobu i velikoj razrijeđenosti stanovništva. Podatak o ovčarini Zvorničkog vilajeta iz 1533. g. indicira množinu Vlaha i ukazuje kako je stočarstvo još bilo važna komponenta njihove proizvodnje: Vlasi su na ime ovčarine plaćali 90.304 akče dok je ostalo seljaštvo na ime ovčarine i torovine plaćalo 14.500 akči. Naravno, izloženi uslovi nisu bili povoljni za razvoj islamizacije u Zvorničkom sandžaku, pa se islamizacija kretala sve do treće decenije 16. vijeka u skromnim razmjerima. To vrijedi kako za župsko seljaštvo tako i za sedantizirane Vlahe. Upravo ta relativno spora islamizacija župskog seljaštva uticala je i na ritam islamizacije Vlaha. Postoji niz sela nedirnut islamizacijom, a malen je broj sela gdje je islamizacija uhvatila dubljeg korijena među župskim

seljaštvom. Izuzetak čine gradovi i trgovi, odnosno sela gdje se formirala tržna privreda, gdje je islamizacija znatnija. Ali, sama činjenica da su se Vlasi uveliko sedantizirali, da su dobili ogromne komplekse zemlje, da su pokrili čitava sela, komplekse sela, pa i cijele nahije dovodila je do toga da se mijenjao način života Vlaha, njihova proizvodnja i da je naglo slabila zatvorenost njihovih patrijahalnih zajednica. Princip plemenske zajednice ustupao je mjesto principu teritorijalno-seoske zajednice. U defteru iz 1530. godine Vlasi se javljaju raspoređeni po selima pod svojim knezovima, primićurima i lagatorima. Tu su i teklići i rataji vlaških starješina. Vlaški starješinski sloj je privilegiran. Neposredne starješine sela su primićuri, dok knezovi, kao viši starješinski sloj, uživaju timare. 30 knezova drži 30 timara čiji se rentni prihod kreće od 500 do 3000 akči. Knezovski timari sadrže ponajviše knezovske čiftluke i mezre. Česti su slučajevi da se knezovski timar podudara sa knezovskim čiftlukom. Očevidna je tendencija osmanske vlasti da u starješinskom vlaškom sloju stvori solidnu osnovu postojećeg poretka, da ubrza sve veće razlike između obične vlaške mase i tog sloja, te da taj sloj inkorporira u organizaciju osmanske vlasti. Istodobnim namicanjem timara i čiftluka sloju knezova pojačavali su se položaj i uloga knezova. Knezovski timari često obuhvataju sela naseljena Vlasima i mezre koje je trebalo oživjeti i naseliti. Ova je djelatnost nerijetko praćena krčevinama Vlaha. Na čiftlucima knezova susrećemo se rataji ili kako ih defter bilježi "tevabi", ustanova podvrgnutog agrarnog proizvođača nastala kod Vlaha u vrijeme intenzivnog prelaza sa stočarstva na zemljoradnju. Proces društveno-klasne diferencijacije među Vlasima produbljen je i ubrzan degradiranjem Vlaha u status obične raje. Kao nova raja, Vlasi su pored carskih hassova i sandžak-begovih hassova, ušli u spahijske timare i timare tvrđavskih posada. Time je razlika između starješinskog sloja, osobito knezova i običnih Vlaha samo povećana. Jedino su martolosi-konjanici i derbendžije, odnosno martolosi-derbendžije još jedno vrijeme očuvali svoje privilegije i olakšice. Oni su obezbjeđivali prolaze i opasna mjesta od razbojnika i izgrednika i osiguravali trgovinu i vojne transporte prema Beogradu i u pravcu prema krajevima sjeverno od Save. Sve je ovo doprinijelo da su Vlasi bivali izloženi uticaju islamizacije, zajedno sa starom rajom. U nekim nahijama islamizacija običnih Vlaha tek je započela, a u nekim opet nahijama, kao što su Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Zvornik, Spreča, Srebrenik, Sapna, Telećak, ona je uhvatila dublji korijen. Među knezovima su zabilježena dva islamizirana lica, dok među vrlo brojnim primićurima nema ni jednog islamiziranog lica. Ali, zato je islamizacija počela zahvatati vojnuke. Jedan nedatiran sumarni defter Zvorničkog sanžaka baca izvjesnu svjetlost na vrijeme koje je prethodilo pisanju pomenutog sumarnog deftera Zvorničkog sandžaka iz 1530. godine. Ipak, približno se može odrediti vrijeme pisanja nedatiranog deftera. U defteru je u osnovnom tekstu zabilježen timar džundija Özbega, čovjeka mamlučkog sultana al-Gurija, koji je pao na bojnom polju 24. augusta 1516. godine u borbi protiv Selima I. Najranija rubna bilješka u defteru je datirana 16. marta 1520. godine, a najkasnija 10.decembra 1533. godine. Kako je Selim I završio svoju kampanju u ljeto 1517. godine, izlazi da je pomenuti sumarni defter napisan negdje između dva datuma: ljeta 1517. i 16. marta 1520. godine. U defteru su zabilježeni u carskim hassovima trvđava Zvornik, rudnici Srebrenica i Sas sa nizom sela u nahijama Srebrenici i

Kušlatu i kadiluku Brvenik kao i nahije Ludmer i Gornja Tuzla i Donja Tuzla.U hassove sandžak-bega Zvorničkog sandžaka ulazili su prihodi hrišćana grada Zvornika, baduhava od martoloza Zvornika, prihodi od stanovnika i posadnika tvrđave Perin u nahiji Perin, kao i prihodi niza sela u nahijama Gostin, Šubin, Kušlat, Maglaj i Brvenik. Najzad, tome treba dodati džemaat Vlaha naseljen u 14 sela u nahiji Drametin. Ostali dio sumarnog deftera zauzimaju timari koji obuhvataju sela u nahijama Srebrenici, Šubinu, Gostinu, Kušlatu, Drametinu, Brveniku, Trgovištu, Vučitrnu, Bihoru, Prizrenu, Magliću. Veliki broj sela koja su ušla u timare nalazi se u nahiji Brvenik, dok je, izuzev Trgovišta, iz drugih nahija van teritorija Zvorničkog sandžaka ušao vrlo mali broj sela: iz nahija Prizren i Maglić po 2 sela, a iz nahija Vučitrn i Bihor po 1 selo. Sa teritorija Zvorničkog sandžaka, iz nahije Drametin nalazi se jedno jedino selo u jednom timaru, a iz nahije u jedan timar ušli su prihodi iz najamnine radnji, zemljišta radnji i ledare. Gornje podatke u vezi sa problemom islamizacije Vlaha u Zvorničkom sandžaku dali smo iz sljedećih razloga. Prvo, ti podaci pokazuju da je po ovom sumarnom defteru teritorij Zvorničkog sandžaka daleko manji u poređenju sa sumarnim defterom iz 1530. godine. Drugo, da svoju timarsku organizaciju, preciznije snagu svog spahijskog reda taj sandžak nije mogao alimentirati prihodima svojih teritorija, nego je te prihode osmanska vlast morala namicati sa teritorija van tog sandžaka. Treće, da se nahije Budmir, Gornja Tuzla i Donja Tuzla nalaze isključivo u carskim hassovima, dok se u hassovima sandžakbega Zvorničkog sandžaka nalaze nahije Zvorničkog sandžaka čija sela ulaze i u spahijske timare. Četvrto da cijela nahija Drametin, naseljena jednim vlaškim džemaatom (skupinom) osim sela Tatarica koje je u timaru, ulazi u sandžak-begove hassove. Peto, da u taj sumarni defter nije ušao veliki broj nahija. To su sljedeće nahije : Srebrenik, Jasenica, Sapna, Gračac, Spreča, Visora, Smoluć, Koraj, Završje, Teličak, Bijeljina, Zvonik, Jadar, Ptičar, Šabac, Gornja Mačva, Donja Mačva, Rađevina, Krupanj, Bihorina, Guščanica. Ako se ostave po strani nahije sa srpskog teritorija, onda se vidi da nahije na bosanskom teritoriju predstavljaju krajeve koji su ulazili u sastav bivše Srebreničke banovine, a djelomično su bile to puste zemlje, ničija zemlja. Iz ovog proizlazi da pad Srebreničke banovine treba pomjeriti u vrijeme između 1517. i 1520. godine. Osvajanje Srebreničke banovine pratio je veliki val vlaške kolonizacije koji je naselio ne samo bivši teritorij te banovine nego i neke nahije koje su u pomenutom nedatiranom sumarnom defteru Zvorničkog sandžaka ulazile u sastav tog sandžaka. U nedatiranom sumarnom defteru u nahiji Gornja Tuzla, osim sela Dvorište, gdje je zabilježen prihod od tržne takse i mlađarine 3.520 akči, ostali su neubilježeni i stanovnici i prihodi brojnih sela, samo je unesen globalni prihod nahije, 73.840 akči. Slično je i sa nahijom Donja Tuzla. Izuzev zabilježenog prihoda od tržne takse, mlađarine, badihave i nijabeta, 3.200 akči, na kraju nahije, ni kod jednog od vrlo brojnih sela nisu ubilježeni ni stanovnici ni prihod. Samo je zapisan globalni prihod nahije.Već sama činjenica da su ove dvije nahije u svojoj cjelini ušle u carske hassove simptomatična je: jedan kraj u cjelini ulazi u carske ili sandžak-begove hassove u našim zemljama ako uživa vlaške privilegije ili ako je opustošen i ugrožen. Međutim, u obje nahije nema pomena Vlaha, iako je vjerovatno da je ovdje bilo vlaške kolonizacije u vremenu prije pisanja pomenutog nedatiranog sumarnog deftera, na što

upućuje selo Donji i Gomji Kukanj u nahiji Gomja Tuzla. Vjerovatnije je da su nahije Gornja Tuzla i Donja Tuzla bile opustošene i slabo naseljene, sa rasturenim stanovništvom sela, te da su globalni prihodi dvije nahije uneseni odoka sa oslonom na raniji popisni defter. Stoga su obje nahije u cjelini ušle u carske hassove, jer gubitke rente u tom slučaju snosi država. Na to ukazuju bilješke u defteru iz 1530. godine uz neka sela u nahiji DonjaTuzla.

Naime, uz tri sela bez stanovnistva i prihoda i uz jedno selo sa 8 hrišćanskih kuća, ali bez prihoda stoji: stari gubitak /zayi-i kadim/. Obje nahije su 1530. godine već prilično naseljene. U nahiji Gornja Tuzla zabilježeni su varoš Gornja Tuzla sa 144 muslimanske kuće i 10 hrišćanskih kuća i 2 neoženjena i jednom udovicom, 24 sela i 1 mezra, prema 26 sela u nedatiranom sumamom defteru, a ukupna renta nahije iznosi 119.682 akče. U nahiji Donja Tuzla zabilježena je varoš Donja Tuzla sa 7 muslimanskih kuća i 4 neoženjena i 46 hrišćanskih kuća, 18 neoženjenih i 4 udovice, 54 sela i 1 mezra, prema 58 sela u nedatiranom sumarnom defteru, a ukupni prihod nahije iznosi 117.350 akči. Obje nahije su 1530 g. naseljene značajnom masom Vlaha: u nahiji Gornja Tuzla ubilježeno, je 12 primićura u 12 sela, a u nahiji Donja Tuzla ubilježeno je 16 primićura. Nešto je drukčije stanje u nahiji Ludimir u nedatiranom sumarnom defteru. Tu je uz svako selo zabilježen prihod, ali stanovnici sela nisu naznačeni. O tom da u ovoj nahiji ima Vlaha govori pominjanje nijabeta vojnuka. Na Vlahe upućuje stavka pristojbe na drveni ugalj, 350 akči ove nahije. Nije sigurno da li su vlaške 14 kuća u selu Divanja, rudnik srebra i olova, na obali Drine, blizu Zvornika, koje plaćaju 1 zlatnik, 52 akče mjesto haradža, ušura i ispendže. U sumarnom defteru iz 1530. godine pojavljuje se 10 džemaata vojnuka i 3 primićura, što je, vjerovatno, posljedica nove vlaške kolonizacije. I u ovom defteru ova nahija je isključivo u carskim hassovima.

U nedatiranom sumarnom deftaru, u prihode carskih i sandžak-begovih hassova ušla je filurija Vlaha tvrđave i grada Zvornika, koji su došli iz okolnih sela. Oni od kuće plaćaju 50 akči što pokazuje da su sačuvali svoje pune privilegije. Treba još dodati da se u ovom defteru u nahiji Kušlat ne pominju Vlasi, dok se u defteru iz 1530. g. u toj nahiji pominju vlaški primićuri. Sve nahije Zvorničkog sandžaka na bosanskom teritoriju koje se ne pominju u nedatiranom sumarnom defteru, a nalaze se u sumarnom defteru iz 1530. g, kolonizirane su Vlasima poslije pada Srebreničke banovine: u svakoj od njih zabilježeni su vlaški primićuri. Na to ukazuje i raspored 30 timara vlaških knezova. Ti timari se nalaze u sljedećim nahijama: Donja Tuzla, Gomja Tuzla, Završje, Zvornik, Spreča, Kušlat, Jasenica, Sokol, Telećak, Sapna, Gračac, Drametin, Visora, Ptičar, Rađevina, Šabac, Gornja Mačva, Bihorina. Iz ovoga što smo izložili o kolonizaciji Vlaha u Zvorničkom sandžaku proizlazi sljedeće.Turci su, odmah po zauzimanju krajeva koji će ući u Zvornički sandžak, još u 15. vijeku počeli da koloniziraju Vlahe u tim svojim posjedima. O tom ne znamo ništa preciznije, ali po toponimima, ti su Vlasi dolazili iz Hercegovine, C. Gore i Srbije, dolina Laba.

Sva je prilika da su se ti ranije naseljeni Vlasi postepenom evolucijom u ekonomsko-proizvodnom i društvenom pogledu približili običnom seoskom stanovništvu, ali da su očuvali svoje privilegije. Na to ukazuje činjenica da su Vlasi, po nedatiranom sumarnom defteru Zvorničkog sandžaka, u nahiji Brvenik ulazili u timare, ali su i dalje plaćali filuriju. Sve govori da su Turci nastavili sa kolonizacijom vlaha u Zvorničkom sandžaku i u prvoj deceniji 16. vijeka, na što ukazuje kolonizacija Vlaha u nahiji Drametin, gdje su oni raspoređeni u više sela, označeni kao džemaat. Nakon pada Srebreničke banovine došlo je do nove, masovne kolonizacije Vlaha koja je zahvatila ne samo novoosvojene nahije nego i neke stare nahije. Da time nije prestala kolonizacija Vlaha u Zvorničkom sandžaku, svjedoči vlaška kolonizacija Nenavišta i stvaranje nove, vlaške nahije što bilježi defter iz 1548. godine kao raniji, ali recentan događaj.

Svi izneseni podaci pomažu nam da pratimo islamizaciju vlaha u Zvorničkom sandžaku počevši od 1530. godine dalje. Prije toga, iz nedatiranog sumarnog deftera Zvorničkog sandžaka ne doznajemo ništa o islamizaciji, jer taj defter ne bilježi stanovništvo sela nego samo prihode sela. Ipak se može zaključiti da je islamizacija običnog seljaštva, a i Vlaha morala biti minimalna, osobito u onim krajevima Zvorničkog sandžaka koji su graničili sa Srebreničkom banovinom. Kako smo već rekli, Zvornički sandžak je u to vrijeme predstavljao vojno krajište, nesigurno, izloženo udarima Ugara, sa neobezbjeđenom proizvodnjom i prometom, što se odražavalo na stabilnost osmanske vlasti i na njene posjedovne, društvene, političke i vojne ustanove. Tek nakon zauzimanja Srebreničke banovine, zauzimanja Beograda, ekspanzije Bosanskog sandžaka prema zapadu i Mohačke bitke, osmanska vlast u Zvorničkom sandžaku počela je naglo jačati. Došlo je do stabilizovanja timarskog sistema i ubrzanog procesa stvaranja čiftluka. To je pratilo naglo razvijanje gradova i nastajanje novih gradova i trgova. Odluka centralne vlasti da Vlahe svede u status raje i da dokine ili smanji ulogu vlaških vojnih i poluvojnih redova, uz sve gornje, odigrala je vrlo važnu ulogu u islamizaciji Vlaha. U novim uslovima ubrzana je islamizacija običnog seljaštva, pa je i ta činjenica imala uticaja na tempo islamizacije Vlaha, da bi islamizacija Vlaha sa svoje strane uzvratno djelovala na islamizaciju običnog seljaštva. Takva situacija jasno se vidi u sumarnom defteru iz 1530. godine kao i u popisnim defterima koji su iza toga slijedili. Svođenje Vlaha na stupanj raje imalo je za posljedicu to da su Vlasi počeli ulaziti u sastave spahijskih i tvrđavskih timara. Dakle, nisu više isključivo bili obuhvaćeni hassovima cara i sandžak-bega kakav im je položaj ranije obezbjeđivao relativnu zaštitu organa centralne i regionalne vlasti. Sve ovo uticalo je da se islamizacija Vlaha u Zvorničkom sandžaku u sumarnom defteru iz 1530. godine pojavljuje, u prosjeku uzeto, u svom početnom stadijumu. Ali, islamizacija Vlaha, u poređenju sa islamizacijom običnog seljaštva, nije mala. Ona je, na primjer, znatno veća nego islamizacija u nahijama Šubin i Gostilj, gdje nisu zapisani Vlasi. Uzeto općenito, islamizacija Vlaha u Zvorničkom sandžaku ne zaostaje iza islamizacije običnog seljaštva. Istina, islamizacija Vlaha, kakav je slučaj i kod običnog seljaštva, nije ujednačena ni teritorijalno ni po selima iste nahije. Primjećuje se da je islamizacija Vlaha u pretežnom broju nahija koje su bile u sastavu Srebreničke banovine intenzivnija i masovnija nego u nekim starim nahijama Zvorničkog sandžaka gdje su zabilježeni Vlasi, osim Dra-

metina. Sve ovo moglo bi se bi se, možda, objasniti time da je start islamizacije u značajnijem obimu i za Vlahe i za obične seljake pao otprilike u isto vrijeme, u vrijeme nakon propasti Srebreničke banovine. K tome treba dodati da bi se razlog za prilično značajnu islamizaciju Vlaha na teritoriju bivše Srebreničke banovine mogao tražiti i u tome da su Vlasi još prije svoje kolonizacije u tim krajevima prošli kroz dinamičnu evoluciju pretvaranja u zemljoradnike. Uz to bi se moglo postaviti pitanje: nije li jedna značajnija masa Vlaha bila naseljena u nekim djelovima bivše Srebreničke banovine još za vrijeme ugarske vlasti? Kao i na drugim linijama konfrontiranja Turaka i Ugara u Bosni, nesumnjivo je vođena borba oko seljaštva, prije svega oko labilnih i pokretljivih Vlaha. Već smo istakli da su u nedatiranom sumarnom defteru nahije Gornja Tuzla i Donja Tuzla bez stanovništva i prihoda, osim jednog sela u nahiji Gornja Tuzla gdje su ubilježeni tržna taksa i mlađarina, a da u sumarnom defteru iz 1530. g. uz nekoliko sela bez stanovništva i prihoda stoji: stari gubitak. Kako izraz "stari gubitak" ne znači samo opustošenost sela nego i odvođenje stanovništva, odnosno bježanje stanovništva, onda bi gornja pretpostavka bila realna i ona bi pomogla da se objasni priličan razmah islamizacije na teritorijama bivše Srebreničke banovine, u prvom redu Vlaha, već jednu deceniju nakon njihovog dolaska pod osmansku vlast. Ponovno dolaženje tog stanovništva, prije svega Vlaha, pod osmansku vlast, i koegzistencija s tom vlašću rađali su izvjesne momente društveno-političkog i psiho-moralnog karaktera koji bi se mogli definirati kao nepovjerenje Turaka prema tom stanovništvu i nastojanje tog stanovništva da manifestuje i potvrdi svoju lojalnost prema toj vlasti. Ako nije bila opustošena i bez stanovništva, zašto bi Turci cijelu nahiju Drametin naselili Vlasima? U opširnom defteru Zvorničkog sandžaka iz 1548. g. uz tri sela u nahiji Šabac kaže se za pobjegle martolose: izgubljeno (zayi"sod).

Dalja islamizacija Vlaha u Zvorničkom sandžaku tekla je u uslovima naglog i svestranog jačanja osmanske vlasti. Osmansko Carstvo dostiglo je vrhunac svoje moći, sjeverno od Save i Dunava osvojen je ogroman teritorij i uspostavljen je Budimski pašaluk. Turci su bili u ofanzivi prema srednjoj Evropi. Kroz Zvornički sandžak vodili su važni privredni i strateški putevi. Naglo su se razvijali stari i nastajali su novi gradovi. Središte Sandžaka grad Zvornik najrazvijenije je trgovačko i zanatsko središte tog sandžaka. Bezbjednost na putevima, po tjesnacima i opasnim mjestima štite derbendžije, martolosi-pješaci i martolosi-konjanici, regrutovani iz velike vlaške mase, kao i relativno malobrojni vojnuci. Timarski sistem je čvrst. On obuhvata dvije vrste spahija: klasične spahije i spahije regionalnog karaktera, zvane džundije. Vojnu snagu Sandžaka upotpunjuju brojne i ljudstvom, oružjem i artiljerijom dobro snabdjevene tvrđave, među kojima je najvažnija tvrđava Zvornik. Ustanovu subaše potisla je ustanova vojvode. Vojvode, obično u rangu zaima, dominiraju zajedno sa štićenicima paša, u redu spahija i posjeduju najbolje timare. Još nije počeo prodor centralne i regionalne uredske birokracije u timarski sistem. Čiftlučenje uzima zamah i njegovi su nosioci vojvode i obične spahije, osobito džundije. U procesu čiftlučenja počinju sve više učestvovati age i posade pojedinih tvrđava. U čiftlučenju se uvrježuje princip eksploatacije seljaštva zvani hakk-i muzarea, tj. stvaranje kmetovskog odnosa, pri čemu posjednik čiftluka i kmet, već prema ugovoru, učestvuju u osiguranju sjemena i vo-

lova. Dakle, obnavlja se slika agrarnih ugovora između feudalca, posjednika carine i seljaka starog bosanskog feudalizma. Riječju, ukupan društveni stroj pogoduje ubrzanju islamizacije. Opšti prosperitet i vojne akcije prema sjeveru angažuju ne samo vojne snage nego i cjelokupno stanovništvo Sandžaka, osobito Vlahe i njihove vojne i poluvojne redove. Ta činjenica donekle ublažava pritisak islamizacije na selu, ali je islamizacija u gradu i podgrađima tvrđava i varošima nezadrživa. O pritisku islamizacije na selu svjedoči pominjanje pretvaranja seoskih crkava u džamije. Među Vlasima pada u oči da pojedine hrišćanske primićure potiskuju islamizirani primićuri i da neki knezovski čiftluci i primićurske baštine prelaze u ruke muslimanskih feudalaca. Zahvati čiftlučenja dovode muslimanske feudalce u sukob sa seoskim stanovništvom. Seljaci, osobito Vlasi, reaguju bježanjem. Ali, ta pojava još predstavlja relativno sporadične slučajeve. Nasrtaji na privilegije nekih povlaštenih vlaških redova, na primjer martolosa, dokidanje vlaških musellema u tvrđavi Šabac, izazivaju nezadovoljatvo Vlaha: zabilježeni su slučajevi bježanja martolosa. Bježanje Vlaha koriste čiftlučari i zauzimaju njihove zemlje. Čak bi se moglo reći da čiftlučenje doprinosi bježanju Vlaha. O sve težem stanju seljaka svjedoče slučajevi da čitavo selo bježi zbog toga što se ne može ishraniti zemljom kojom raspolaže. Zapaža se velika glad za zemljom i kod feudalaca i kod seljaka. Naravno, ta je pojava najuočljivija kod Vlaha, jer oni još nisu preovladali svoju prirodu stočara. Stoga su Vlasi osjetljiviji na proces čiftlučenja nego stari, župski seljaci. Upravo to što je potreba Vlaha za zemljom bila zadovoljena u ovom sandžaku, što su oni posjedovali velike i plodne komplekse zemlje, što su se sve više vezali za zemlju i što je taj fenomen sadržavao sve veću imovinsku i društvenu diferencijaciju među njima, doprinosilo je da su se Vlasi progresivno uklapali u postojeće društvene odnose i svojom islamizacijom vezali se za osmansku vladavinu i njenu ideologiju. Od obične vlaške mase svedene u status raje sve se više odvajao imovinski i društveno starješinski sloj Vlaha, u prvom redu knezova od kojih neki imaju položaj nahijskih knezova. O značaju sloja knezova govori činjenica da su zabilježena 42 knezovska timara kojima su knezovi bili nagrađeni za svoju službu. Sloj primićura bio je vrlo brojan, defter bilježi 300 primićura. Primićuri su za svoju službu uživali baštine. Oni su na čelu sela, a ima slučajeva da se primićuri nalaze na čelu mahala pojedinih sela. Iako je katunska organizacija Vlaha nestala, tragove katuna i međukatunske veze možemo pratiti slijeđenjem starješinskog sloja knezova i primićura pojedinih nahija i krajeva, uz koje se pominju lagatori, teklići i rataji. Ali, stare rodovske veze počinje ispunjavati novi, klasni sadržaj. Karakteristično je da se za knezovske rataje u ovom defteru upotrebljava turski izraz "ter oglani", što znači sluga za teže fizičke poslove, kmet. Izvjesne knezovske mezre i čiftluci jasno upućuju da na njima naseljeni Vlasi predstavljaju kmetove unutar osmanskog sistema čiftlučenja i timarske rente. Od običnih Vlaha socijalno su distancirani i martolozi-konjanici koji su oslobođeni od davanja rente i haradža za njihove službe čuvanja planina i šuma, opasnih prolaza i jahanja u vojni pohod u pravcu Budima zajedno sa sandžak-begom Zvornika. Isto tako, oslobođeni su rente i haradža i sokolari koji su nadzirali sokolska gnijezda i slali svake godine po jednog dobrog sokola za carski dvor. I derbendžije u zvanju martolosa - pješaka i rjeđe vojnuka imaju znatne olakšice za svoju službu čuvanja planininskih tjes-

naca i prolaza, suzbijanju razbojnika po gorama i šumama, pomaganja eminima pri kupljenju i čuvanju carskog dobra: oni daju manju rentu i oslobođeni su od uobičajenih i vanrednih nameta. Taj društveni sloj je tijesno vezan za starješinski sloj, jer u pogledu obaveza starješinskog sloja, prije svega primićura, svojom službom pomaže realizovanju tih obaveza u kupljenju i zaštiti carskog dobra. Kada se uzme u obzir da je pretežni dio derbendžija pokrivao sjeveroistočni dio sandžaka i da se njihova najveća masa nalazila u Mačvi i nahiji Šapca, onda se vidi da je taj red imao veliku ulogu u obezbjeđivanju trgovačkih i vojnih puteva koji su vodili prema Beogradu i sjeveru. Treba dodati da se martolosi-konjanici nalaze isključivo u kadiluku Šabac. Najzad, nije bila mala uloga 42 kneza-spahije koji su, pored jahanja u vojne pohode, slično džundijama, imali, po svemu izgleda, dužnost da služe odbrani i bezbjednosti Zvorničkog sandžaka, a od kojih su osmorica imali timare u nahijama Gornjoj i Donjoj Mačvi, a sedmorica u nahiji Šabac. Svi pomenuti privilegirani vlaški redovi bili su značajan oslonac osmanske vlasti u Zvorničkom sandžaku i bili su, u prvom redu knezovi i primićuri, u očima osmanske vlasti vodeća vlaška snaga, posredujući činilac između vlaške mase i te vlasti. Ta vlaška masa bila je ogromna i svedena u status obične raje, bila je značajna proizvođačka snaga i veliki davalac feudalne rente. Ona je bila podvrgnuta rajetinskom režimu i opterećena svim davanjima kao i stara raja, i pored toga što je bila organizovana u seoske i nahijske zajednice kojima su stajali na čelu naslijeđeni starješinski rodovski organi, primićuri i knezovi. Na takvu teritorijalnu organizaciju Vlaha baca svjetlost raspored knezovskih timara.

Po jedan knezovski timar nalazi se u sljedećim nahijama: Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Telećak, Koraj, Spreča, Sokol, Sapna, Drametin, Šubin, Bijeljina, Jadar, Ptičar, Bohorina, Rađevina, Brvenik. Po dva timara u nahijama Završje i Jasenica. U nahiji Nenavište nalaze se tri knezovska timara, a u nahiji Visora 5 knezovskih timara. Već je pomenuto da se u nahiji Šabac nalazilo sedam knezovskih timara, a u nahijama Gornja i Donja Mačva osam knezovskih timara. U kadiluku Šapca postojao je timar jednog Vlaha, starješine koje su u ovoj fazi razvitka Zvorničkog sandžaka uživali vlaški knezovi. Za 18 godina porastao je broj knezovskih timara od 31 na 42 timara. Ukupna renta timara sa 38.750 akči podigla se na 42.020 akči. Sravnjenje liste timara iz 1530. godine sa listom timara iz 1548. godine pokazuje da su se između 1530. i 1548. godine u nahijama gdje ih nije bilo pojavili knezovski timari. Po jedan knezovski timar pojavio se u nahijama Koraj, Šubin, Bijeljina, Jadar i Brvenik. U nahiji Nenavište pojavila su se 3 knezovska timara, jer je ta nahija u međuvremenu bila kolonizovana Vlasima. Primjer te nahije pokazuje da su knezovi u svojstvu starješina Vlaha dobijali timare kao podsticaj za naseljavanje i uspostavljanje proizvodnje. Stoga se pojava novih timara u izvjesnim nahijama može uzeti kao indikacija da je tu došlo do vlaške kolonizacije ili do pojačanja stare vlaške kolonizacije. U sumarnom defteru iz 1533. godine zabilježen je samo jedan knezovski timar sa rentom od 500 akči u Gornjoj Mačvi, u opširnom defteru iz 1548. godine u Gornjoj i Donjoj Mačvi pojavljuje se 8 timara, a u nahiji Visori zabilježeno je 5 timara, prema 3 timara iz 1533. g. U tri nahije se smanjio broj knezovskih timara: u nahiji Sokol sa tri timara na jedan timar, u nahijama Spreča

i Ptičar sa dva timara na jedan timar. Inače, većina nahija pokazuje, prema defteru iz 1548. g. tendenciju ustaljivanja jednog knezovskog timara u jednoj nahiji. Karakteristično je da se u defteru iz 1533. g. pojavljuju 3 islamizirana kneza-posjednika timara. Jedan od njih je imao timar u nahiji Gradačac, jedan u nahiji Sokol, a jedan u nahiji Šabac. Ni njih ni njihovih potomaka nema u defteru iz 1548. g., što može da ukazuje do su se oni i njihove porodice uglobile u muslimanaki dio fedalne klase. Knezovski timari, u principu ne podliježu rotaciji. Njih nasljeđuju sinovi knezova. Za 18 godina samo u dva slučaja smanjena je renta knezovskog timara: u nahiji Visori timar kneza Pave, sina Petra, sa 3.000 na 2.000 akči i u nahiji Šabac timar kneza Radića, sina Đurđa, sa 1.000 akči pao je na 500 akči u rukama njegovog sina Stjepana, sina Radića.

Stabilnost knezovskih timara utvrđena je svojom strukturom. Općenito, kao što je već istaknuto, timar kneza sadrži njegov čiftluk ili baštinu, ili njegov i čiftluk i baštinu, a katkada njegov zemin. U knezovski timar može da uđe i čiftluk drugog kneza. Pored toga u timar kneza može da uđe selo, ili mezra, često u njegovom posjedu. Ima slučajeva da u timar kneza ulazi seoska crkva, što je karakteristična pojava. Knezov čiftluk je često njegova krčevina. Iz knezova čiftluka može nastati selo što upućuje na to da se svojevrsno čiftlučenje na knezovskim dobrima može podudariti sa vlaškom kolonizacijom i oživljavanjem pustih i šumskih krajeva. Čiftluci, baštine, mezre, zemini u ruci kneza su njegova privatna imovina, ali tu imovinu posjeduju svi muški članovi njegove patrijarhalne porodice. Upravo ta imovina je osnova i garancija ugleda i moći knezovske porodice: u slučaju da izgubi timar, on zadržava svoje privatno dobro. Kako u ovo vrijeme muslimansko čiftlučenje u Zvorničkom sandžaku nije još uzelo zamah, rijetki su slučajevi da knezovski čiftluci i druga dobra dođu pod udar muslimanskih čiftlučara, dok je više slučajeva zahvatanja primićurskih baština. Ovakav siguran i neokrnjen status vlaških knezova odrazio se u njihovom držanju prema islamizaciji: u popisu iz 1548. g. nema ni jednog islamiziranog kneza spahije. Naprotiv, to što se u timarima nekih knezova nalaze crkve kao da govori da su oni na neki način zaštitnici crkava. Već smo rekli da ima islamizacije među primićurima i da islamizirani primićuri u nekim slučajevima potiskuju hrišćane primićure, jer je osmanska vlast imala ingerenciju u potvrđivanju i uklanjanju vlaških starješina. Na taj način u ovo doba dolazi do distanciranja u položaju knezova i primićura na štetu primićura čije se baštine nerijetko nalaze unutar knezovskih timara. Ali i pored ovoga, položaj i uloga primićura u ovo vrijeme još uvijek su značajni i povoljni u odnosu na položaj masa običnih Vlaha. Može se u zaključku reći da socijalno distanciranje knezova i primićura, s jedne, i obične vlaške mase, sa druge strane, bitno utiče na kretanje islamizacije među Vlasima. Ona je toliko porasla u nekim nahijama da premašuje prosjek islamizacije stare raje. To se može objasniti i činjenicom da su Vlasi islamizacijom mjesto ispendže plaćali resm-i čift i bivali oslobođeni haradža, a da se ne govori o većoj mogućnosti muslimanskih seljaka da pređu u grad i da uđu u tvrđavske posade. Proizvodne mogućnosti Vlaha još nisu bile na razini proizvodnih mogućnosti stare raje u području zemljoradnje, glavnog izvora osmanske rente. Ovako snažna islamizacija obične vlaške mase u dogledno vrijeme će pokazati svoje negativne posljedice za položaj knezova i pri-

mićura i drugih povlaštenih vlaških redova. Naravno, nivo islamizacije uopšte, pa i islamizacije Vlaha, u Zvorničkom sandžaku znatno je niži nego u Bosanskom sandžaku. Ali, on je u Zvorničkom sandžaku već toliki da ukazuje da će u daljem vremenu bitno izmijeniti sliku etničkih i vjerskih odnosa.

Sljedeći defter koji nam na određen način omogućuje da pratimo islamizaciju Vlaha u Zvorničkom sandžaku jeste sumarni defter tog sandžaka br. 395. Taj defter nije datiran, ali se vidi da je on napisan u posljednjim godinama vladavine Sulejmana Zakonodavca. U defteru postoje dodatne bilješke, od kojih najstarija nosi datum 10-19. maja 1567, a najmlađa 14-23. jula 1580. godine. Znači, ovaj defter bilježi promjene između 1548. godine i datuma njegovog pisanja. Pomenute dodatne bilješke nisu upisane u defter nego su u obliku ceduljica prikačene na odgovarajućim mjestima. Na žalost, u ovom defteru nije ubilježeno stanovništvo već su samo zabilježeni prihodi sela i drugih izvorišta rente. Usljed toga, ne možemo izravno pratiti islamizaciju Vlaha, nego to možemo činiti posredno, pomoću faktora koji su konstituirali historijski medijum u kome je islamizacija provođena. U tom sandžaku sloj spahija domaćeg porijekla nije imao još od osnivanja tog sandžaka ni snagu ni ulogu kakvu su imali domaće spahije u Bosanskom, Hercegovačkom i Kliškom sandžaku. Za to ima nekoliko razloga. Prvo, tu se nalazio periferni dio jezgra domaće feudalne klase izložen zahvatu vlasti i uticaju spoljnih političkih faktora. Drugo, u vrijeme pred osnivanje Zvorničkog sandžaka i nakon toga, do pada Srebreničke banovine, znatan broj domaćih feudalaca stradao je u trajnim ugarsko-osmanskim borbama ili se pomakao u dubinu osmanskih ili ugarskih posjeda. Ogromna vlaška kolonizacija u tom sandžaku i privilegije, timari i čiftluci, zemini i mezre vlaških starješina ne svjedoče samo o populacionoj opustošenosti teritorija tog sandžaka, o tom da je uništeno i prorijeđeno seosko i gradsko stanovnistvo, nego i izravno ukazuju da je domaća feudalna klasa vrlo oslabljena, brojno osakaćena i da nije mogla u osmanskom feudalizmu preuzeti onu ulogu koju je preuzela u ostalim sandžacima na tlu Bosne. Treće, veliki broj timara tog sandžaka nalazio se u nahijama na teritoriju Srbije, prije svega u Brveniku, a tu je islamizacija domaćih feudalaca bila znatno manja, pa su tokom vremena njihovo mjesto preuzeli muslimananske spahije, i to u ne malom broju Turci ili islamizirani Balkanci. Četvrto, uloga domaćih spahija u tom sandžaku nije nikad dostigla zamah i značaj spahija u ostalim sandžacima Bosne. Dok se uloga domaćih spahija u tim ostalim sandžacima sastojala u tome da su oni u proširivanju osmanskog teritorija prema zapadu i dalmatinskom primorju vodili "svoj rat", to jest išli tragom tendencija ekspanzije srednjovjekovne bosanske države, i time zasnivali i utvrđivali moć svojih porodica, u Zvorničkom sandžaku stvari su drukčije stajale. Tu su jedno vrijeme pripadnici domaće feudalne klase bili suprostavljeni jedni drugima u borbama između Turaka i Ugara, jer se njihov jedan dio nalazio u sastavu Zvorničkog sandžaka, a drugi njihov dio na teritoriju Srebreničke banovine. To je njihovoj ulozi i na jednoj i na drugoj strani davalo ograničen, lokalan karakter. Čak i poslije likvidiranja Srebreničke banovine, kada je prošireni Zvornički sandžak postao značajan oslonac Turaka u osmansko-ugarskim borbama oko dominacije strateškom linijom Save i Dunava i gospodarenja Beogradom, taj prvobitni karakter uloge domaćih spahija nije bio prevaziđen. Poslije Mohač-

ke bitke, kada je osmanski val krenuo prema srednjoj Evropi, pored sve strateške vojne i privredne važnosti saobraćajnica koje su kroz taj sandžak vodile prema sjeveru i na istok prema dolini Morave i Beogradu, njegova uloga se svela na ulogu jednog pozadinskog sandžaka koji je, kao i ostali sandžaci Bosne, vojno i privredno učestvovao u osmanskom prodiranju na sjever, ali nije imao onu specifičnu ulogu koju su imali Bosanski, Hercegovački, Kliški i, docnije, Začazmanski i Krčki sandžak u osmanskom prodiranju prema zapadu. Takav položaj Zvorničkog sandžaka odrazio se na ulogu klase spahija tog sandžaka. U ranije vrijeme domaće spahije pretežno su igrale ulogu džundija. One su, zajedno sa razvijenim slojem vojvoda, držali značajan broj timara i zeameta i osiguravali vojnu, upravnu i ekonomsko-društvenu bezbjednost tog sandžaka. Ali već u ranije vrijeme, odmah nakon pomicanja granica osmanskog teritorija u krajeve sjeverno od Save, počele su se ocrtavati slabosti položaja spahija tog sandžaka.U značajnom broju, pored rođaka i štićenika paša i drugih krupnih feudalnih funkcionera, krupni zeameti i timari dolaze u ruke predstavnika nekih istaknutih domaćih feudalnih porodica iz drugih sandžaka Bosne. Već u drugoj polovini duge vlade Sulejmana Zakonodavca sredinom 16.vijeka slabosti timarskog sistema postaju očevidne, što stvara put dominaciji i zloupotrebama centralne i regionalne državne birokracije. U takvim prilikama posjedovni fond timarskih zemalja Zvorničkog sandžaka sve se više pretvara u neku vrstu rezervata centralne i regionalne birokratije. Taj proces u svom početku jasno se vidi u pomenutom sumarnom defteru Zvorničkog sandžaka, br. 395, s kraja Sulejmanove vladavine.

Pored hassova, od 300.000 akči, sandžak-bega Zvornika, Skender-bega, stavke hassova petorice sandžak-bega Vidina, Klisa, Krke, Začazme, Pankote, iznosile su zajedno 386.608 akči.Džundije se više ne pojavljuju kao posjednici timara i zeameta, a od vojvoda dvojica se javljaju kao posjednici zeameta, a dvojica drže timare. Pada u oči veliki zeamet, od 30.000 akči, Osmana, sina Malkoč-bega, sina Kara Osmana, infiltriranje predstavnika centralne i regionalne birokracije u timarski sistem Zvorničkog sandžaka je započelo.To su još malobrojni pojedinci koji posjeduju zeamete i timare: dva čauša Porte su posjednici dva zeameta, a jedan čauš beglerbega Budima, jedan sin čauša i jedan pisar vilajeta Budima drže po jedan značajan timar. Od dva feudalna štićenika /merdum/ Mustafa-paše jedan drži zeamet, a drugi povelik timar.

Ali, ta infiltracija u idućim decenijama biće tako velika da će krajem 16. vijeka lavovski dio rente zeameta i timara izdržati predstavnici birokracije. Na taj način sužavao se prostor učestvovanja u posjedu timara ratnika-spahija za račun birokracije. Ovakvo stanje u izvjesnom smislu reflektuje i činjenicu da se naglo smanjivala uloga i značaj spahijske konjice na bojištima osmanskih armija sučeljenih u srednjoj Evropi sa vojnom moći hrišćanskog svijeta, nadmoćnog svojim ekonomskim i društvenim razvitkom, svojom gradskom privredom u kojoj je čelnu ulogu preuzimalo mlado građanstvo. Tu činjenicu prati jedan više psiho-moralni nego vojno-taktički interesantan fenomen: sve više se ističe i sve više učestvuje u posjedovanju timara sloj nabo-

dica, ratnika lude, samoubilačke hrabrosti, označen terminom "deli", izraz koji je prešao u naš jezik.

U pomenutom defteru jedan "deli" posjeduje timar od 5.999 akči, dok će se krajem 16. vijeka pojaviti više delija kao uživalaca nemalih timarskih posjeda u Zvorničkom sandžaku. Ovakva situacija u timarskom sistemu odrazila se vrlo negativno na položaj knezova-spahija u Zvorničkom sandžaku. U citiranom defteru knezovi posjeduju samo 11 timara čija ukupna renta, 7.500 akči, odgovara jednom osrednjem timaru muslimanskog spahije. Najveći od tih timara ima rentu od 2.000 akči, drugi od 1.000 akči, a svi ostali imaju prihod po 500 akči. Pada u oči da su samo tri knezovska timara na bosanskom teritoriju: jedan od 2.000 akči, u nahiji Jasenici, a druga dva, po 500 akči, u nahijama Srebrenici i Spreči. Ostalih 8 timara su na teritoriju Srbije: jedan, od 1.000 akči, u nahiji Rađevini, jedan u Gornjoj Mačvi, a dva u Donjoj Mačvi i pet timara u nahiji Šabac.

Vidimo da su preko srpskog teritorija Zvorničkog sandžaka prolazili vojnički i privredno vitalni putevi prema sjeveru i istoku i da je uloga vlaških derbendžija i martolosa u održavanju i obezbjeđivanju tih puteva bila još uvijek značajna, kao i u tom da je pritisak islamizacije u tom autohtonom prostoru srpske crkve bio daleko manje efikasan, pa su knezovi, kao vlaški glavari, imali u hrišćanskoj vlaškoj masi značajan oslonac u odnosu na osmansku vlast. Činjenica da se pominju islamizirani knezovi-posjednici timara ukazuje da prelazak na islam nije više bio sigurno sredstvo da se održi, pa čak i poveća timar. U našem defteru nailazimo na jedan jedini primjer da jedan neofit dobija timar od 500 akči. Pošto se taj timar sastoji od knezovskog čiftluka u nahiji Sokol, sasvim je vjerovatno da neofit Mehmed koji dobiva taj timar predstavlja Vlaha, možda sina ili bliskog rođaka kneza Matijaša čiji čiftluk daje rentu tog timara. Ali, ostaje činjenica da je taj timar izišao iz statusa knezovskog timara i da je uvršten među obične timare. Među običnim timarima nema više ni jednog timara u rukama hrišćanskog feudalca. Ovakav razvoj timarskog sistema, sa potpunom likvidacijom učestvovanja u posjedovanju timara hrišćanskih feudalaca, sa krajnjim sužavanjem participacije vlaških knezova u timarskoj renti, praćen sa sve većim nasrtanjem predstavnika centralne i regionalne birokratije na timarski posjed, stvarao je od timara, kao važnog faktora islamizacije, monolitno sredstvo islamskog prozelitizma. Nije potrebno posebno isticati da je pritisak islamizacije posredovan timarskim sistemom obuhvatao sve socijalne slojeve hrišćana naturalnog sektora privrede, zbog toga što je taj sistem globalno obuhvatao taj sektor privrede, pa i sloj hrišćana u gradovima, kao funkcionalnoj superflotaciji naturalnog sektora privrede, koji su svojom izrazito orijentalno-islamskom klasnom anatomijom i svojom psiho-mentalnom atmosferom multiplicirali snagu tog pritiska. Ali, efikasnost tog pritiska islamizacije na različite hrišćanske slojeve zavisila je od stvarnog ukupnog stanja svakog od tih slojeva koje se, u skladu sa razvitkom osmanskog feudalnog sistema u Bosni, u znaku njegove sve uočljivije deteriorizacije u drugoj polovini 16.vijeka, mijenjalo, tako reći iz decenije u deceniju.

Islamizacija Vlaha: Proces čiflutčenja i robno-novčana privreda

Vidjeli smo da vlaški knezovi u prvoj polovini 16. vijeka nisu imali motiva za islamizaciju, jer su snagom svojih pozicija mogli da učestvuju u posjedovanju timara, a da u poznijem dijelu druge polovine tog vijeka, zbog opadanja timarskog sistema i nagle degradacije spahijske konjice, nisu imali podsticaja da svojom ratnom službom održavaju stare i zadobivaju nove timare i da, pred nasrtajem državne birokratije, islamizacijom osiguravaju održanje timarskog posjeda kad to nije uspijevalo znatnom dijelu domaćih islamiziranih spahija. Pri tom je važnu ulogu igrala činjenica da su se timari vlaških knezova, po pravilu, sastojali od čiftluka zemina i mezri, tako da su se knezovi pojavljivali u dvostrukoj ulozi posjednika: oni su istodobno bili posjednici timara i posjednici čiftluka koje su ti timari obuhvatali. Vrlo su česti bili slučajevi da se renta timara sastojala od rentnog davanja čiftluka. Rjeđe se dešavalo da čiftluk, zemin, mezra iz kojih se knezov timar sastojao ne pripada knezu ili njegovoj široj porodici, nego nekom drugom Vlahu, često knezu ili primićuru. Nema zabilježenog primjera ni u jednom popisnom defteru Zvorničkog sandžaka da je timar vlaškog kneza obuhvatao posjede koji nisu u vlaškim rukama. To ukazuje da je posjedovanje timara, kao dobara javno-pravnog karaktera, i čiftluka, zemina i mezri, kao posjeda privatno-pravnog karaktera, predstavljalo u Zvorničkom sandžaku specifikum izrazito vlaškog karaktera. To se mora imati u vidu kada se razmatra pitanje islamizacije, ne samo knezova nego i primićura, lagatora i drugih predstavnika istaknutih vlaških porodica, kao i obične vlaške mase. Jer, svako nasrtanje na spomenuti specifikum pogađalo je, u krajnjoj analizi, sve Vlahe, pošto je vlaški knez, i kao spahija-primalac rente i kao posjednik čiftluka koji posreduje davanje te rente od ukupnog proizvoda čiftluka, ostvarenog radom vlaških proizvođača na tom čiftluku, bio istodobno dominirajući član dva klasno produkciona-odnosa: odnosa proizvođač-spahija i odnosa proizvođač-posjednik čiftluka, koji je subsumiran prvim odnosom, i pošto ta oba klasno-proizvodna odnosa nisu prelazila granice vlaške zajednice. Stoga podaci našeg sumarnog deftera, br. 395, o naglom sužavanju učestvovanja vlaških knezova u timarskom posjedu ukazuju, bez obzira na opšte uzroke i lične motive te pojave, da je započelo ozbiljno narušavanje pomenutog specifikuma. Vlaški knezovi se povlače sa prve linije posjedovanja, sa linije timarskog posjeda, na drugu liniju posjedovanja: oni ostaju posjednici čiftluka, zemina i mezri i njihovi posjedi sada ulaze u timare muslimanskih spahija. Tu se vidi izvjesna analogija između vlaških knezova i džundija i vojvoda, kao važnog sloja među posjednicima timara u Zvorničkom sandžaku, koji se također postepeno povlače na drugu liniju posjedovanja, to jest ostaju samo posjednici čiftluka. Za razliku od knezova, oni do njih dolaze na drugi način: kupovinom, transakcijom, zloupotrebama, nasiljem, korištenjem svog privilegovanog položaja, protekcijom, mitom, riječju, u svim oblicima karakterističnim za feudalnu akumulaciju privatnog posjeda u osmanskom poretku. Položaj vlaških knezova kao isključivo posjednika čiftluka predstavljao je posljednju, kritičnu liniju njihovih privilegija. Gubitkom čiftluka, zemina, mezri, knezovi, primićuri i drugi privilegovani vlaški imaoci tih posjeda, kao, uostalom, i svi hrišćanski, pa i muslimanski posjednici, padali su u položaj obične raje koja

svojim radom i radom svoje porodice ostvaruje agrarnu produkciju i daje odgovarajuću feudalnu rentu. Kako je sfera čiftlučkog posjeda predstavljala privilegovani oblik privatnog feudalnog posjedovanja, bez obaveze ratne službe, sa pravom korištenja snage agrarnog proizvođača i s obavezom davanja feudalne rente čiftluka gospodaru timara na kom se čiftluk nalazio, u krizi kroz koju je timarski sistem prolazio, čiftlučki posjed je sve više dobivao na značaju. Taj posjed nije bio podložan rotaciji, a njegovo nasljeđivanje, slično seljačkoj baštini, osiguravalo je porodičnu svojinu po liniji sinovskog nasljeđa, proširenu u drugoj polovini 16. vijeka uključivanjem kćeri u nasljeđe. Time je bio sužen prostor djelovanja prava tapije, to jest prava da strano lice, u nedostatku direktnog nasljednika čiftluka, uplatom određene sume novca dobije čiftluk u posjed. To je sve učinilo da je u sferu čiftlučkog posjeda nagrnuo veliki broj ljudi i da je stvaranje velikog broja čiftluka, feudalna akumulacija zemlje putem čiftluka, u nas nazvana proces čiftlučenja, vremenom sve više uzimalo maha, osobito u vremenu naglog slabljenja timarskog sistema. Razumije se da su u čiflutčenju lavovski udio imali muslimanski pripadnici feudalne klase, zaimi, spahije, džundije, vojvode, emini, age i posadnici tvrđava, isluženi feudalni ratnici, ratni invalidi među kojima i slijepci, hodže, hatibi, halife, derviši, predstavnici lokalne birokratije. Pripadnicima feudalne klase i društveno privilegovanih službi priključuju se, u ovo vrijeme u manjoj mjeri, trgovci i zanatlije iz gradova. Pada u oči da su učesnici u čiftlučenju uglavnom ljudi iz Zvorničkog sandžaka, da još nije počelo infiltriranje centralne i regionalne birokratije u ovu sferu posjeda uključujući tu i birokraciju iz ostalih sandžaka na tlu Bosne. Takav proces će se zaoštriti tek u zadnjim decenijama 16. vijeka. Sistem čiftluka u odnosu na feudalnu klasu rješavao je čitav niz pitanja vitalnih za tu klasu. To su: pitanje izdržavanja porodice spahije dok se on nalazio u dugim i teškim vojnim kampanjama koje su od spahije tražile sve veće materijalne izdatke, a nisu donosile ratni plijen, pitanje izdržavanja porodica spahija-mazula, to jest spahija koji su iz nekog razloga izgubili timar, a zadržali su status spahije, pitanje dalje sudbine spahija koji su izgubili status spahije zbog neke teške greške ili uslijed svojevoljnog odricanja od timara i, najzad, pitanje kako da ugledne i zaslužne feudalne porodice na trajan i siguran način steknu putem akumulacije zemljišnog posjeda materijalnu osnovu svoje moći. Stoga su klasna energija muslimanskih feudalaca, njihova snaga i ugled, njihove unutarklasne veze interesa s posjednicima timara i zeameta, njihova povezanost sa upravnom i sudskom birokratijam i uticaj na nju - u koncentrisanom vidu bili usmjereni feudalnoj akumalaciji zemlje putem čiftluka. Zato se u sferi čiftlučkog posjeda, s pojačanom snagom, izražavao ne samo pritisak islamizacije posredovan timarskim sistemom nego gotovo cjelokupna energija islamskog prozelitizma koja je zračila iz osmanskog poretka. To se odrazilo i na obim i ritam islamizacije vlaških starješina i običnih Vlaha. U našem sumarnom defteru nailazimo na islamizirane knezove i primićure koji posjeduju čiftluke. Ali, ima primjera koji pokazuju da nekim od njih ni prelazak na islam nije pomagao da održe svoje posjede. Naš defter pokazuje da je već počeo prelazak čiftluka i zemalja vlaških knezova i primićura u muslimanske ruke. Istina, taj proces izvlaštavanja vlaških starješina tekao je drukčije nego onaj u području timara. Dok je posjedovanje timara zavisilo od centralne i regionalne birokratije, po-

sjedovanje čiftluka kretalo se u domenu privatnog feudalnog posjeda, u njemu se reflektirao komplikovani odnos proizvodno-ekonomskih, društvenih, grupnih i individualnih interesa. Stoga je izvlaštavanje vlaških starješina u području čiftluka sporije teklo, nailazeći, već prema specifičnostima pojedine nahije i kraja, na veći ili manji otpor vlaških starješina. Tu se radilo o posljednjoj liniji njihovih povlastica, a i o položaju običnih Vlaha koji su se nalazili na njihovim čiftlucima, zeminima i mezrama. Jer, prelaženje tih posjeda u muslimanske ruke pogoršalo je rajetinsko stanje običnih Vlaha, i u isto vrijeme slabilo unutrašnje veze vlaških zajednica. Pregled posjeda vlaških starješina u našem defteru ukazuje da većina njih zadržava svoje čiftluke, mezre i zemine. Nije zabilježen ni jedan primjer izvlaštavanja vlaških starješina u nahijama Zvorničkog sandžaka na desnoj strani Drine, što bi se moglo objasniti vjerskom kompaktnošću Vlaha, usljed odsustva značajnije islamizacije, i još važnijom ulogom Vlaha u čuvanju i održavanju puteva, prolaza, tjesnaca i riječnih prelaza u nahijama Gornjoj i Donjoj Mačvi, Šapcu i Rađevini. Naš defter bilježi martolose u brojnim selima tih nahija, kao što notira putne pravce i prelaze preko Save sa još uvijek značajnim prihodima od tranzitne takse. Isto tako pada u oči da se u listi muslimanskih čiftluka ne pominju čiftluci na desnoj strani Drine. Do muslimanskog zahvata posjeda vlaških starješina dolazi na bosanskom teritoriju Zvorničkog sandžaka. Ali, i tu je to zahvatanje u početnom stadiumu i minimalno je. Njegov ritam će se povećavati kako je vrijeme dalje odmicalo, ali će neke starješine Vlaha zadržati svoje čiftluke i u dobrom dijelu 17. vijeka. Ovakav tok stvari na bosanskom teritoriju Zvorničkog sandžaka posljedica je već izvršene islamizacije značajnog broja Vlaha u ranijem vremenu i oslabljene uloge Vlaha. U našem defteru samo je u nahiji Ludmer zabilježena grupacija vojnuka u 11 sela. Svi ostali Vlasi su u klasičnom položaju obične raje.

Teško je šta određenije reći o islamizaciji običnih Vlaha u vremenu između pisanja ranijeg deftera 1548. g. i našeg deftera, odnosno 1580. g., dakle te prikačene ceduljice uz ovaj defter. Da je i dalje tekla islamizacija Vlaha, pokazuje idući defter, iz 1604. godine. Ipak se može reći da islamizacija Vlaha u vremenu o kome je riječ nije dostigla ritam kakav je u to isto vrijeme imala u Bosanskom sandžaku. Proces čiftlučenja koji je i u Zvorničkom sandžaku zadobivao sve veću snagu, a posebno prelaženje čiftluka vlaških starješina u muslimanske ruke morao je podsticati islamizaciju običnih Vlaha. Ne treba zaboraviti da u ovo vrijeme sve više rastu, kao i u ostalim sandžacima na tlu Bosne, zloupotrebe, pritisci, nasilje i pljačka upravnih i poreskih organa na selu. Čiftluci u rukama istaknutih i moćnih muslimanskih feudalaca predstavljali su utočište raje, pretežno muslimanske raje, ispred tih organa. Već islamizirano seosko stanovništvo samim svojim postojanjem vršilo je pritisak i podsticaj u smjeru dalje islamizacije hrišćanskih seljaka, pa i Vlaha. Tu je, između ostalog, važnu ulogu igrala klasna homologija. Svaka olakšica i boljitak muslimanske raje podsticala je hrišćansku raju na islamizaciju, a svako otežavanje položaja muslimanske raje destimuliralo je dalju islamizaciju seljaka iako je islamizacija, pored vjerske diskriminacije, sama sobom podsticala i socijalno-klasnu diskriminaciju u korist muslimanskih seljaka. Pritisku islamizacije iz sfere odnosa u naturalnoj privredi pridruživao se pritisak islamizacije iz sfere robno-novčane privrede. Taj pritisak robno-novčane privrede postajao je sve

veći i sve obuhvatniji sa sve značajnijim narastanjem te privrede tokom 16. vijeka. Već u prvoj polovici 16. vijeka većina zatečenih gradova u Zvorničkom sandžaku trasformirana je u orijentalno-muslimanske gradove, sa izrazitom muslimanskom većinom i njenom dominantnom ulogom u životu grada. Isti je slučaj sa novoosnovanim gradovima u tom sandžaku. Primjer grada Zvornika pokazuje kako se u toku nekoliko decenija stvorio snažan sloj muslimanskog građanstva sa brojnim trgovcima, vrlo brojnim razgranatim zanatima čija bogata i jasna diferencijacija po strukama i kompleksima struka ukazuje kako se unutrašnja funkcionalna struktura zanata probija prema vanjskoj formi organizacije po cehovima. Razvoj većine gradova u Zvorničkom sandžaku nije u privrednom pogledu tekao samo u funkciji obrade, raspodjele i prodaje sirovina i resursa naturalnog sektora te regije nego su ti gradovi predstavljali čvorišta i raskrsnice važnih trgovačkih puteva. Ti putevi su iz ostalih sandžaka u Bosni kroz ovaj sandžak lepezasto tekli u smjeru sjevera i istoka prema širokim osmanskim pokrajinama, povezujući na taj način Jadran i njegovu neposrednu i duboku zaleđinu sa Panonskom nizijom sve do Budima i sa donjim Pomoravljem i dalje. I u Zvorničkom sandžaku ugrađena su u robno-novčanu privredu ogromna sredstva feudalne klase, osobito u ranijoj fazi njenog razvitka, u vidu zavještanja krupnih feudalnih funkcionera i istaknutih feudalnih ratnika. Ta zavještanja su u gradovima realizirana u obliku vjerskih, kulturnih i humanitarnih ustanova i urbanih, privrednih, saobraćajnih i ugostiteljskih objekata, a na putevima u obliku objekata saobraćajne infrastrukture i cirkulacije roba i ljudi. Na taj način je cijeli kompleks robno-novčane privrede podvođen u sferu klasnih, političkih, kulturnih i vjersko-ideoloških interesa feudalne klase i ponašao se kao dodatna nadgradnja naturalnog sektora kao matičnog uporišta te klase. Otuda se robno-novčani sektor u svojoj ekonomskoj, socijalnoj, kulturnoj i ideološkoj projekciji kretao, u zadnjoj analizi, u odredbama mentaliteta i stremljenja feudalne klase. To nam objašnjava ogromnu apsorpcionu snagu islamskog prozelitizma u tom sektoru, koncentriranu u gradovima kao u njegovim vitalnim ganglionima. Pada u oči da Vlasi u ovom sandžaku, kada se nađu u zahvatu islamizacije u gradskom naselju, mnogo lakše i masovnije podliježu islamizaciji nego u seoskim naseljima. Tu pojavu, bez dodatnih fenomena koji zakrivaju njen čisti aspekt, možemo najneposrednije pratiti u podgrađima nekih tvrđava u kojima su Vlasi naseljeni u prvobitnoj svrsi zaštite i službe u tvrđavama. Podgrađa evoluiraju u naselja gradskog tipa: tu je islamizacija Vlaha redovno masovna. I u Zvorničkom sandžaku prva faza razvitka gradova pada u vrijeme još uvijek usponske linije razvoja timarskog sistema i uspješnih ratnih pohoda, pa je osnovna masa sredstava koju su istaknuti feudalci ulagali u razvoj gradova poticala iz velikih rentnih prihoda njihovih posjeda i iz ratne dobiti. Druga, zrela faza razvoja tih gradova, pored faktora vlastitog samorazvoja zasnovanog na sve značajnijoj ulozi robno-novčane privrede i saobraćaja, u naturalnom sektoru počinje sve više da se oslanja na čiftlučke posjede, tako da se može reći da se vrhunska faza razvitka gradova u Zvorničkom sandžaku podudara sa najintenzivnijim i najbujnijim čiftlučenjem. I uzajamno djelovanje robno-novčane privrede i naturalne privrede bilo je mnogo intenzivnije i mnogostranije na relaciji grad-čiftluk nego na relaciji grad-timar. Posjednici timara predstavljali su rentijersku klasu ratnika i upravnih i vojnih funkcio-